

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

За фінансової підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ: СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

(ЗАКЛЮЧНИЙ ЗВІТ)

Харків-2018

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження соціальних нерівностей в суспільстві	13
2. Нові соціальні нерівності як соціологічне поняття та соціальний феномен	20
3. Чинники посилення нерівності у глобальному та локальних проявах	32
4. Локальний наратив про нерівність	55
5. Нерівність матеріального становища: об'єктивні та суб'єктивні виміри	67
6. Нерівності та дискримінація у сфері зайнятості	87
7. Нерівності в осучасненні знання та підвищенні кваліфікації	98
8. Цифрова нерівність як чинник соціальної диференціації	108
9. Стратифікаційний вимір практик відпочинку	117
10. Соціальні нерівності крізь призму шлюбно-сімейного профілю соціальної структури	125
11. Сучасна молодь: рівна серед нерівних	139
12. Пенсіонери: нерівність життєвих шансів та можливостей	156
13. Гендерні розколи в сфері економічної активності	169
14. Поселенський вимір соціальних нерівностей: соціологічні пошуки розколів	181
15. Класові нерівності в українському суспільстві	194
16. Сприйняття класами соціальної напруженості в суспільстві	235
17. Експертна думка про нерівності в Україні та можливі шляхи їхнього подолання	240
Висновки та рекомендації	262
Додатки	278

ВСТУП

Проблема соціальної нерівності завжди перебувала в центрі уваги соціальних наук. Протягом тисячоліть не припиняються наукові й політичні дискусії щодо обґрунтованості / необґрунтованості, справедливості / несправедливості нерівності. Наводилися й наводяться переконливі аргументи як на користь нерівності, так і проти неї. Нерідко проблема нерівності не лише ставала предметом теоретичних баталій, але й надихала революційні маси, виводячи їх на вулиці та зіштовхуючи класи й верстви в гострих силових протиборствах. Гасла боротьби з нерівністю й до сьогодні надихають популістів різного роду.

Класична тріада соціальної нерівності зводиться до нерівного доступу до багатства, влади та слави – трьох фундаментальних благ, яких прагне людина. Історія не знає жодного суспільства, у якому ці блага розподілялися хоча б відносно рівномірно або справедливо, що, звісно, не одне й те саме. Спостерігається нерівність між окремими особистостями в малих групах, між малими і великими соціальними групами, соціальними організаціями, спільнотами й інститутами, регіонами й станами, етносами й суперетносами. Нерівність є маркером соціальних взаємодій на мікро- та макрорівнях, у менш або більш широкому міжнародному масштабі, нарешті, на рівні глобальних політичних та економічних відносин.

Меритократичні або функціоналістські соціологічні інтерпретації нерівності поширені лише у вузьких консервативних та ліберальних колах. На рівні масової свідомості нерівність ніколи не отримувала серйозного виправдання. Реальна, переживана і уявлювана нерівності були і є потужним мотиватором соціальних рухів, виступів та протестів; такі нерівності лежать в основі практично всіх соціальних конфліктів.

У другій половині ХХ століття в наукових колах виникає відчуття того, що від швидкого економічного зростання виграють усі основні соціальні прошарки, а соціальна нерівність суттєво пом'якшується, перестає бути каталізатором протестних настроїв і відповідних колективних дій. Але соціально-економічний розвиток у ХХІ столітті засвідчує протилежне. Економічне зростання не зменшує, як передбачав С. Кузнець, майнової нерівності. Вона не лише збереглася, а й суттєво зросла, як переконливо показав у своєму бестселері Т. Пікетті [1]. Зростання прибутків у світовому масштабі супроводжувалося збільшенням нерівності в процесі їхнього розподілу.

Економічна статистика дає величезний матеріал, що показує колосальний розрив у прибутках як між багатими та бідними країнами, так і всередині країни. Тим паче, якщо взяти до уваги виклади Т. Пікетті, цей розрив у зоні ринкової економіки збільшується,

оскільки прибутки від капіталу випереджають ті, які дає праця. «У цих умовах спадкове майно майже невідворотно буде превалювати над майном, накопиченим упродовж трудового життя, а концентрація капіталу досягатиме дуже високого рівня, який, цілком імовірно, не буде відповідати меритократичним цінностям і принципам соціальної справедливості, що лежать в основі наших сучасних демократичних суспільств» [1, с. 45].

Понад те, окрім нерівності майнової, XXI століття зумовило й продовжує зумовлювати нові форми соціальної нерівності. Інформаційна революція породила нерівність цифрову, яка різко обмежує практично всі значущі життєві шанси для людей, відірваних від віртуальної реальності, інформаційних масивів і потоків, що дають змогу користуватися багатьма благами сучасної цивілізації.

Глобалізація породила, на що звернув увагу З. Бауман, нерівність мобільності, звільнила від простору й часу низку обраних соціальних груп та локалізувала, прив'язала до обмеженого простору безліч інших груп і прошарків. «Те, що одні уявляють глобалізацією, для інших перетворюється на локалізацію; для одних – це провісник нової свободи, для інших – несподіваний і жорстокий удар долі. Першорядною серед омріяних цінностей стає мобільність, тобто свобода руху, цей спокон вічно дефіцитний і нерівномірно розподілюваний товар швидко перетворюється на головний чинник розшарування нашої пізньосучасної або постсучасної епохи» [2, с. 10].

Можна вказати й на низку інших форм соціальної нерівності, що породжуються або актуалізуються сучасним світом: символічна нерівність, нерівність культурна, нерівність екологічна, нерівність поколінь, нерівність безпеки, нерівність стабільності та ін. Деякі з них усвідомлюються сильніше, деякі ж до певного часу лишаються менш відчутними. Але всі вони разом утворюють складне, багатовимірне поле різних життєвих шансів, різних можливостей, які поляризують долі груп та індивідів, протиставляють їх один одному, зіштовхують у реальних і потенційних конфліктах.

Нові соціальні нерівності зумовлюють нові процеси в ідеологічній сфері, у політичних дискурсах, змінюють фундаментальні культурні орієнтації, посилюють цивілізаційні конфлікти. Не тільки економічні, але й багато інших соціальних інститутів починають зазнавати впливу цих процесів.

Тому сучасний світ неможливо збагнути в усій його складності й суперечливості, оцінити його ризики й небезпечні тренди, не звертаючись до теми соціальної нерівності, не привертаючи до неї уваги міжнародних організацій, урядів, політиків, експертів.

Соціальна нерівність, яка зростає, трансформується та набуває нових форм і масштабів, несумісна з новою, більш передовою й вимогливою масовою свідомістю, із новими в інформаційній ері можливостями сприймати on-line весь світ, який

глобалізується, і гостро реагувати як на реальні, так і уявні несправедливості. Соціальна нерівність нагадує величезну порохову бочку із тліючим гнотом, що рано чи пізно вибухне, якщо її не помічати й нічого не вживати.

Проблема соціальної нерівності не належить до якось однієї із соціальних наук. Вона потребує комплексного й усебічного осмислення, передусім із погляду економічної науки, що фіксує строгими кількісними методами реальний стан майнового розшарування й оцінює ймовірність його подальшої динаміки. Проблема соціальної нерівності перебуває в полі зору культурологів, які досліджують культурні традиції й стереотипи сприйняття нерівності. Політологи аналізують проблематику нерівності в ідеологічних доктринах і політичних програмах, оцінюють різні способи легітимізації нерівності, або, навпаки, її стигматизації для впливу на політичну активність мас.

І, безумовно, проблема нерівності глибоко захоплювала й сьогодні цікавить соціологів, які, по-перше, проектують реальну нерівність на соціальну структуру суспільств, на процеси соціальної стратифікації й мобільності; по-друге, досліджують і оцінюють форми суб'єктивного сприйняття нерівності, зіставляють їх із фактичними соціокультурними контекстами соціальної поведінки, оцінюють імовірність виникнення відповідних колективних дій, соціальних конфліктів і революційних потрясінь.

Річ у тім, що соціальна нерівність по-різному сприймається різними групами, у різний час та в різних соціальних системах. Існують і є досить гнучкими нормативні уявлення про припустиме майнове розшарування, про прийнятні прибутки, зарплати тощо. Необхідно намагатися зрозуміти походження таких уявлень, форми їхньої еволюції. «Аналіз їхньої зміни пов'язаний із соціологією, психологією, дослідженням уявлень і сприйняття з культурною й політичною історією не менше, ніж з економікою в точному значенні цього слова. Питання нерівності належить до суспільних наук у широкому розумінні цього слова, а не до якоїсь однієї із цих дисциплін» [1, с. 332].

Проте кожна із суспільних наук повинна бачити свій аспект проблеми нерівності, освоювати власний ракурс аналізу, відштовхуючись від своїх традиційних методів та інструментаріїв і розробляючи нові. Для соціології це багато в чому технології масових опитувань, що дозволяють оцінювати стан суспільної думки, її інтерпретації форм і глибини соціальної нерівності, потенційний зв'язок цих інтерпретацій із соціальними конфліктами й можливою протестною поведінкою.

Актуальність реалізації проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження», зумовлена необхідністю вирішення надзвичайно важливої проблеми сучасного українського суспільства – підвищення соціальної

напруженості, що викликана поглибленням соціальної нерівності в нашій країні, появою нових форм нерівності її громадян, що виявляються у нерівному доступі українців до різноманітних соціальних ресурсів. Серед них: нерівний доступ до якісної середньої та вищої освіти; нерівні можливості реалізації у професійній сфері; нерівний доступ до сегментів ринку праці, що забезпечують високооплачувану та престижну роботу; нерівний доступ до зайнятості взагалі та працевлаштування «по душі»; нерівні можливості щодо створення власного бізнесу; нерівний доступ до влади, до політичної участі, участі в управлінні місцевими громадами; нерівні можливості виїзду за кордон (на тимчасову роботу, навчання тощо); нерівний доступ до споживчого ринку; нерівні можливості якісного відпочинку, користування висококоштовними рекреаційними установами; нерівний доступ до якісних медичних послуг; нерівні можливості щодо забезпечення особистої безпеки та безпеки своєї сім'ї, зокрема нерівний доступ до засобів особистого захисту (вогнепальної зброї тощо); нерівні можливості використання ІТ, інтернет-ресурсів, цифрова нерівність; нерівний доступ до культурних ресурсів (театрів, музеїв, інших культурних закладів); нерівні можливості щодо екологічної безпеки, в тому числі доступу до екологічно чистих продуктів харчування; нерівність можливостей, пов'язана з мовними компетенціями, тощо.

Протягом терміну проекту було проведено емпіричне соціологічне дослідження, спрямоване на визначення того, як сприймається соціальна нерівність, ті чи інші її різновиди громадянами України; відсутність доступу до яких саме ресурсів може викликати активні протестні акції, конфлікти між різними соціальними групами та владою, між роботодавцями та найманими працівниками тощо, тобто може призвести до суттєвого підвищення соціальної напруженості в українському суспільстві.

За результатами реалізації проекту, зокрема завдяки аналізу отриманої соціологічної інформації, була досягнена його мета – розроблені рекомендації та пропозиції щодо можливих шляхів подолання тих чи інших видів соціальної нерівності, а, отже, зниження рівня соціальної напруженості в українському соціумі.

У реалізації проекту як партнерські організації взяли участь регіональні відділення Соціологічної асоціації України, колективні члени САУ, а також такі академічні та навчальні установи, як Інститут соціології НАН України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова та деякі інші вищі навчальні заклади України.

Методи отримання інформації застосовані в межах соціологічного дослідження: масове опитування, індивідуальне стандартизоване інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання / перебування респондента та глибинні інтерв'ю з експертами.

Генеральна сукупність масового опитування: доросле населення України віком від 18 років та старше.

Особливості вибіркової сукупності: національна, багатоступенева, територіально-поселенська (випадкова), стратифікована, репрезентативна для населення України віком від 18 років та старше.

У межах підготовки масового опитування було здійснено такі заходи:

1. Розроблено програму дослідження (див. додаток 1).
2. Підготовлено інструментарій опитування (індивідуальне стандартизоване інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання / перебування респондента).
3. Сформовано робочу групу з метою вирішення організаційних питань дослідження та доопрацювання інструментарію.
4. Підготовлені картки до запитань інтерв'ю українською та російською мовами.
5. Узгоджено фінальну версію запитальника.
6. Здійснено розрахунок вибіркової сукупності та квотного завдання для 25 територіально-адміністративних одиниць України: 24 областей України та м. Києва (без непідконтрольних українській владі територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим).
7. Складено та узгоджено план польового етапу дослідження.
8. Розроблено план моніторингу за ходом опитування та графік передачі анкет.
10. Здійснено тиражування інструментарію опитування.
11. Підготовлені польові документи масового опитування (інструкція організатору (додаток 3) та інструкція інтерв'юєру (додаток 4); форма звіту інтерв'юєра (додаток 5)).

Масове опитування проведено з 28 серпня по 8 вересня 2017 р. в 25 територіально-адміністративних одиницях України (24 області та м. Київ).

Загальна кількість опитаних: 2046 респондентів, з них 939 чоловіків та 1107 жінок (табл. 1, 2).

Регіони опитування: 25 територіально-обласних одиниць України – 24 області (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) та м. Київ.

Кількість населених пунктів, у яких проходило опитування, представлена у таблиці 3.

Під час опитування дотримано всіх вимог щодо технології проведення опитування, збережено анонімність та конфіденційність відповідей усіх опитаних респондентів.

Інтерв'юерами під час польового етапу зафіксовано 1544 відмов. Розподіл відмов та їхні причини представлені у таблиці 4.

Рівень досяжності респондентів становить 57% (табл. 1).

За результатами польового етапу масового опитування кожним інтерв'юером підготовлені звіти, в яких зазначені основні перешкоди, запитання, які викликали труднощі (табл. 5), зауваження та коментарі.

Здійснено контроль якості отриманої інформації: при первинному опрацюванні анкет здійснювалась перевірка на повноту та логіку заповнення.

Таблиця 1.

Розподіл опитаних по територіально-адміністративним одиницям

№п/п	Територіально-адміністративна одиниця	Кількість опитаних	Кількість відмов	Рівень досяжності
1	Вінницька обл.	75	10	88,2%
2	Волинська обл.	55	33	62,5%
3	Дніпропетровська обл.	151	122	55,3%
4	Донецька обл.	122	93	56,7%
5	Житомирська обл.	65	31	67,7%
6	Закарпатська обл.	64	24	72,7%
7	Запорізька обл.	100	65	60,6%
8	Івано-Франківська обл.	77	37	67,5%
9	м. Київ	102	116	46,8%
10	Київська обл.	156	41	79,2%
11	Кіровоградська обл.	58	6	90,6%
12	Луганська обл.	52	64	44,8%
13	Львівська обл.	117	122	49,0%
14	Миколаївська обл.	65	19	77,4%
15	Одеська обл.	108	84	56,3%
16	Полтавська обл.	64	52	55,2%
17	Рівненська обл.	64	15	81,0%
18	Сумська обл.	64	32	66,7%
19	Тернопільська обл.	54	37	59,3%
20	Харківська обл.	127	391	24,5%
21	Херсонська обл.	57	8	87,7%
22	Хмельницька обл.	62	42	59,6%
23	Черкаська обл.	64	68	48,5%
24	Чернівецька обл.	65	10	86,7%
25	Чернігівська обл.	58	22	72,5%
Всього:		2046	1544	57%

Таблиця 2.

Кількість опитаних респондентів у розрізі за віком та статтю

	Стать		Серед усіх
	Чоловіча	Жіноча	
18–29 років	215	206	421
30–39 років	196	192	388
40–49 років	178	172	350
50–59 років	162	198	360
60 років і старше	188	339	527
Всього	939	1 107	2 046

Таблиця 3.

Кількість населених пунктів, у яких проходило опитування

№ п/п	Тип населеного пункту	Кількість	Кількість опитаних респондентів	
			Кількість	%
1	Обласний центр	22	608	29,7
2	Місто з населенням 100 000–999 000 чоловік	10	175	8,6
3	Місто з населенням 50 000–99 000 чоловік	14	153	7,5
4	Місто з населенням 20 000–49 000 чоловік	19	176	8,6
5	Мале місто (менше 20 000 чоловік)	11	81	4,0
6	Селище міського типу (СМТ)	23	185	9,0
7	Село	58	668	32,6
Загальна кількість		157	2046	100

Збір первинних даних забезпечено силами 138 підготовлених інтерв'юерів з числа постійно діючої національної мережі інтерв'юерів ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка».

Тривалість інтерв'ю становила:

- мінімум = 12 хвилин,
- максимум = 100 хвилин,
- в середньому = 37 хвилин.

Аналіз звітів організаторів та інтерв'юерів в межах масового опитування, зокрема кількість відмов від участі в опитуванні та їхні причини, запитання, які викликали труднощі у респондентів; коментарі, зауваження та враження інтерв'юерів про хід опитування, представлені, відповідно, у додатках 6, 7, 8.

Опитування експертів у рамках загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» було проведено протягом березня-квітня 2018 року у таких містах: Київ, Харків, Ізюм, Одеса, Черкаси, Львів, Дрогобич.

Категорії експертів:

- представники центральних та місцевих органів влади, які відповідають на соціальну політику, за економічну політику, опікуються проблемами зайнятості населення тощо;
- науковці (акад. Лібанова Е. М., акад. Гесць В. М., Пасхавер О. Й.);
- керівники ГО, які орієнтовані на діяльність з викорінення бідності та зменшення нерівності (Федерація роботодавців України, профспілки).

Експертні інтерв'ю проводилися з використанням гайда (додаток 9) із записом на диктофон (за згодою експерта)

Інтерв'юери підготували тексти проведених інтерв'ю в текстовому форматі (додатки 10,11,12, 13, 14, 15, 16).

Структура експертів за регіонами

Область/місто	Категорії експертів	Кількість
Київ	<ul style="list-style-type: none"> • Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, академік НАНУ • Директор ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», академік НАНУ	2
Харків	<ul style="list-style-type: none"> • Заступник Харківського міського голови з питань охорони здоров'я та соціального захисту населення. Член виконкому Харківської міської ради • Начальник управління праці та соціального захисту населення адміністрації Індустріального району Харківської міської ради • Директор територіального центру надання соціальних послуг Холодногірського району	3
Ізюм	<ul style="list-style-type: none"> • Керівник Територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Ізюмської міської ради • Перший заступник начальника управління соціального захисту населення Ізюмської міської ради	2
Одеса	<ul style="list-style-type: none"> • Заступник директора Департаменту соціального захисту ОДА • Заступник директора Департаменту економічного розвитку Одеської міської ради • Начальник відділу організаційної роботи Департаменту праці та соціальної політики Одеської міської ради	3
Черкаси	<ul style="list-style-type: none"> • Директор департаменту економіки та розвитку Черкаської міської ради • Співробітник департаменту соціального захисту населення Черкаської ОДА	2
Львів	<ul style="list-style-type: none"> • Заступник директора департаменту соціального захисту населення ЛОДА	3

	<ul style="list-style-type: none"> • Державний соціальний інспектор Управління соціального захисту департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради • Голова об'єднання профспілок Львівщини 	
Дрогобич	<ul style="list-style-type: none"> • Комунальна установа «Інститут міста Дрогобича» Дрогобицької міської ради • Начальник управління праці та соціального захисту населення Дрогобицької міської ради 	2

Поширення інформації про хід реалізації проекту та його результати серед широкої громадськості та цільової аудиторії здійснено завдяки розповсюдженню отриманих даних у ЗМІ та наукових виданнях (див. додатки 17, 18, 19, 20, 21), їхнього представлення на сайтах САУ, інших зацікавлених організацій та установ, проведенню наукових конференцій, зокрема III Конгресу Соціологічної асоціації України, який відбувся 12-13 жовтня 2017 року за участі виконавців проекту, а також наукового загалу, представників органів влади та широкої громадськості (див. додаток 22); «круглих столів», семінарів, зокрема семінару «Соціальні нерівності в сприйнятті українського суспільства», який відбувся 5 квітня 2018 року на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (див. додаток 23), та Школи-семінару «Соціальна нерівність в Україні: погляд соціологів, філософів, істориків», який відбудеться 17 травня 2018 року у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького (див. додаток 24).

Обговорення результатів здійсненого загальноукраїнського дослідження буде також проведено в межах XXI Міжнародної наукової конференції «Харківські соціологічні читання», що проходить 15-16 листопада 2018 року.

Структура звіту. Звіт складається зі вступу, 17 розділів, висновків та рекомендацій, 22 додатків.

Автори звіту:

Бакіров В. С. – академік НАН України, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Президент Соціологічної асоціації України (*вступ у співавторстві, висновки та рекомендації у співавторстві*);

Балакірева О. М. – кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», голова правління ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» (*вступ у співавторстві, розділ 5 у співавторстві, висновки та рекомендації у співавторстві*);

Бондар Т. В. – кандидат соціологічних наук, директор ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» (розділ 9);

Гриценко А. А. – член-кореспондент НАН України, професор, доктор економічних наук, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут економіки та прогнозування» (розділ 3);

Дейнеко О. О. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (розділ 11 у співавторстві);

Дмитрук Д. А. – кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», директор ГО "Центр "Соціальний моніторинг" (розділ 5 у співавторстві);

Іващенко О. В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (розділ 14);

Коваліско Н. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (розділ 4 у співавторстві);

Курило І. О. – доктор економічних наук, професор, завідувачка відділу досліджень демографічних процесів та демографічної політики Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України (розділ 10);

Куценко О. Д. – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка (розділ 1; розділ 16; висновки та рекомендації у співавторстві);

Лавриненко Н. В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (розділ 12);

Локтєва І. І. – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (розділ 6);

Макєєв С. О. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (розділ 4 у співавторстві);

Мурадян О. С. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології, декан соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (розділ 2, розділ 13);

Остроухова А. С. – фахівець I категорії навчально-методичної лабораторії кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (розділ 17 у співавторстві);

Романенко С. В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (*розділ 8*);

Симончук О. В. – кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (*розділ 15*);

Сокурянська Л. Г. – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, віце-президент Соціологічної асоціації України (*вступ у співавторстві; розділ 11 у співавторстві; розділ 17 у співавторстві; висновки та рекомендації у співавторстві*);

Щудло С. А. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (*розділ 7*).

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ НЕРІВНОСТЕЙ В СУСПІЛЬСТВІ

Соціальні нерівності притаманні будь-якому суспільству. Більше чверті століття тому аналіз процесів класоутворення в європейських та пострадянському українському суспільствах призвів до несподіваного для одного з авторів цього проекту висновку про посилення нерівностей в світі і формування нових нерівностей, глибоко вкорінених в структуру соціальних можливостей [Куценко, 2000]. Посилення соціальних нерівностей з останньої чверті ХХ століття проявлялось хвилями, які підштовхувались тектонічними зсувами в соціальному світі, стрибкоподібним розвитком технологій та радикальними змінами у способах життя. Як свідчить Т. Пікетті [Пікетті], хвиля посилення нерівностей спочатку накрила високодохідні, найбільш успішні в соціально-економічному розвитку країни Заходу (США, Велику Британію після виборів президента Д. Рейгана та прем'єр-міністра М. Тетчер), потім захопила нацькодохідні країни Азії (особливо – Китай і В'єтнам), далі – країни з неоліберальними реформами східної Європи та пострадянського регіону, а також країни Латинської Америки. Результатом стало суттєве зростання нерівностей в середині країн, у той час, як довготривалий попередній період показники нерівностей в середині країн зменшувались.

Світ змінюється, змінюються способи виробництва та організації життя, системи цінностей і уявлень про шляхи їх досягнення, що призводить до посилення ролі не тільки держав, але й вибору індивідів способів власної поведінки, гармонізації соціальних відносин і вкрай рухливої та «незнайомої» структури соціальних можливостей. Мрії про рівність в епоху Просвітництва і модерну на початку ХХІ століття виявились фактично зруйнованими. За висновком Е. Гобсбаума, «доба крайнощів» закінчилась на 1991 році панорамою глобального зсуву – краху сподівань Золотої Доби на всевітнє соціальне вдосконалення [Гобсбаум]. Песимізм пророцтва відомого британського романіста 19-го століття Антонія Троллопе про те, що рівність була би раєм, якщо ми могли б її досягти, – підтвердився розвитком сучасних суспільств.

Одним з парадоксів сучасності став глобальний мегатренд зростання соціальних нерівностей в суспільствах, який утворився незважаючи на довготривалу боротьбу урядів, глобальних та регіональних організацій, соціальних класів та інших соціальних груп з проявами нерівностей. Мегатренд зростання соціальних нерівностей зафіксований численними дослідниками, у тому числі, Нобелівськими лауреатами в економіці 1990-2013 років. Автори доповіді «Глобальні тренди 2030: альтернативні світи», опублікованої Національною радою ЦРУ у 2012 році, виявили глобальний мегатренд зростання нерівностей не тільки між, але й в середині країн в сучасному світі, який позначили

метафорою «*Gini-out-of the-Bottle*». В цій метафорі автори застосували гру слів: Джин як міфічний дух (з арабської міфології), який може пробуджуватись після довгого сну і ставати винуватцем усіляких лих, та Джині коефіцієнт як один з найпопулярніших інструментів у вимірюванні соціально-економічних нерівностей в країнах, – таким чином автори доповіді намагались підкреслити неочікуваність, масштабність та економічну вкоріненість різкого зростання нерівностей як соціального ефекту сучасного розвитку глобалізованого світу. Мегатренд поглиблення соціальних нерівностей продовжує захоплювати сучасні суспільства і об'єктивує песимізм А. Троллопе щодо неможливості досягти рівності, навіть незважаючи на колосальні зусилля успішних урядів з розвитку соціальної держави, контролю над рівністю можливостей людей в доступі до важливих для життя благ, масові протести і бунти.

В українському суспільстві постсоціалістичний розвиток також призвів до посилення соціальних нерівностей, збільшення їх глибини і форм. Продукуючи власні специфічні тенденції, Україна також є втягнутою в мегатренди глобальних та локальних змін. Це потребує від дослідників соціальних нерівностей багаторівневої аналізу та врахування глобального й регіонального контекстів у виявленні проявів, причин та наслідків нерівностей. Прояви та наслідки соціальних нерівностей для суспільств не можуть бути описані лише чорно-білими фарбами. Соціальні нерівності з одного боку є умовою і результатом конкуренції в суспільстві, способом виявлення кращих здібностей індивідів, інноваційності та спроможності бути в сучасних трендах суспільного розвитку, що породжує «незапокоєння», рухливість суспільств, стимулює їх розвиток у пошуку кращих форм організації суспільного життя та економіки. Однак, з іншого боку, нерівності породжують і підтримують численні негативні процеси, як-то (за Дж. Стиглицем): – гальмують економічне зростання, – укорінюють бідність і, таким чином, сприяють поширенню неефективної для розвитку індивідів і суспільства «культури бідності», – сприяють збільшенню захворювань, у тому числі і ментальних, – впливають на збільшення злочинності, – зменшують соціальну мобільність і стимулюють розвиток закритих «соціальних порядків», – збільшують політичні протести, бунти і, таким чином, зменшують стабільність суспільства, – посилюють загрози індивідуальному життю [3; 4]. Дж. Стиглиць визначає такі негативні ефекти поняттям «*соціальна ціна нерівностей*». Найбільш високою соціальною ціною на макрорівні стають якість суспільного життя, дезінтегрованість суспільства та неспроможність держави вирішувати конфлікти і забезпечувати хоча б соціальне відтворення, не кажучи вже про суспільний розвиток.

Наукова проблема виявлення соціальних нерівностей, їх моніторингу та обґрунтування способів ефективного регулювання постала для України, як і для глобального світу та інших суспільств різних регіонів, однією з найгостріших. Гостра актуальність цієї проблематики стала викликом для соціології, соціальних та економічних наук кінця XX – XIX століть, про що свідчать численні міжнародні, регіональні та національні наукові форуми [9]. До цього часу залишаються без достатньо обґрунтованих відповідей питання про те, чому відбувається поглиблення соціальних нерівностей, що обумовлює їх стійкість в сучасних суспільствах і в українському зокрема, як врахувати множинність нерівностей та їх перехрещення, чому регулятивна політика соціальних держав, соціальноорієнтовані реформи не призводять до принципового зменшення нерівностей?

Аналітичне наближення до проблематики нерівностей нерідко призводить до тупикових ситуацій в пізнанні: чи дійсно дослідники мають справу з проявами соціальних нерівностей? Нерідко соціальні нерівності, за якими науковці «полювали» як за «лелекою в небі», перетворюються в «синицю на долонях»: в звичаєві прояви соціальної диференціації, відсутності у індивідів бажання бути в конкурентній ситуації, користатись доступними благами, приймати інновації тощо. Саме тому дослідження соціальних нерівностей потребує повернення до концептуального уточнення визначення й способів їх вимірювання.

Долаючи песимізм щодо інтенцій додання нерівностей, на початку XXI століття набула популярності теза про «реальні утопії». Навіть якщо ідея досягнення рівності залишатиметься утопією, однак прагнення до врівноваження можливостей різних людей є і буде величезним за впливом чинником збільшення спроможності сучасних суспільств. Це – «реальна утопія», для підтримки якої потрібна не тільки сильна держава (за термінологією Стратегії ЄС досягнення Європейської безпеки – The European Union's 2003 European Security Strategy). «Основні проблеми 21-го століття потребують рішень, які не можуть дати ані чистий ринок, ані ліберальна демократія. В цьому сенсі потребою є створення іншої комбінації, іншого поєднання суспільного і приватного, державного управління та свободи», як стверджує Е. Гобсбаум [3]. Залишаються відкритими питання про те, чи мають бути впроваджені більш глибокі суспільні та інституційні зміни для регулювання нерівностей? Чи потребує обмеження нерівностей однаковості та простих стандартів для всіх? Пошук відповідей на ці питання потребує системних зусиль соціологів у співпраці з іншими науковцями, потребує регулярного моніторингу стану соціальних нерівностей та наслідків соціальної політики в суспільстві.

З великого багажу сучасного осмислення соціальних нерівностей ми звертаємо увагу на три теоретичні розробки, які помітно вплинули на сучасне удосконалення концептуальної призми та методологічних інструментів в дослідженні нерівностей, які врахували сучасне соціологічне усвідомлення комплексності та багатофакторності даного феномену, його структурно-культурно-агентну обумовленість та композиційну природу його чинників. Це, по-перше, концепція Г. Торборна (G. Therborn) нерівностей людського існування (*Inequalities of human being*), яка має структурно-функціональне парадигмальне підґрунтя і вводить до сфери аналізу три виміри соціальних нерівностей, прямо пов'язані з трьома базовими проявами феномену людини, відповідних інтересів, потреб, цінностей, а саме: людини як біологічного індивіда, соціальної істоти та особистості з її індивідуальними прагненнями та активністю [5]. По-друге, це розробки представників гендерних студій та послідовників їх ідеї *intersectionality* (зокрема, С. Уолбі, Дж. Армстронга та ін.), які наголошують на необхідності враховувати багатовимірні перехрещення чинників нерівностей, що пов'язані з композиціями статусів та функціональних позицій, які займає людина в конкретний період життя [6; 7 та ін.]. По-третє, розробки А. Сена (A. Sen) в межах «підходу спроможності» (*Capability approach*) [8]. Г. Торборн підкреслив багаторівневий характер нерівностей як функцію комплексних проявів людини (як індивіда, особи та особистості із специфічними потребами і можливостями цих людських сутностей), обґрунтував трирівневу класифікацію соціальних нерівностей (нерівності життя, екзистенціональні нерівності та нерівності індивідуальних досягнень в соціальному житті). Прихильники підходу «перехрещення нерівностей» (*intersectional inequities*) підкреслили комплексний та кумулятивний характер нерівностей, ввели до наукового обігу кроссекційний вимір їх аналізу, який ґрунтується на уявленні про множинність взаємодіючих соціальних категорій (біологічних, соціальних, культурних), до яких належить кожний індивід і що обумовлює обсяг життєвих шансів. А. Сен звернув увагу на те, що нерівності стають результатом поведінки людини у просторі вибору та мають вимірюватись конкретними можливостями, спроможністю (*capability*) індивідів, а не тільки формально зафіксованими правами. Нерівності також можуть стати негативним результатом функціонування культури та соціального капіталу .

Спираючись на названі теоретичні «стовбури» та враховуючи величезний доробок соціології структурно-діяльній парадигмальній орієнтації, ми визначаємо поняття *соціальних нерівностей* як таке, що описує форму соціальної диференціації індивідів та їх груп, яка характеризується різними життєвими шансами, можливостями доступу до

значущих соціальних благ, наявних в суспільстві та необхідних для забезпечення життя, а також соціальних та індивідуальних досягнень. Соціальні нерівності є комплексним феноменом, прояви якого суттєво залежать від культури, характеру соціальних відносин та інституціональної системи конкретного суспільства. А відносини панування та впливу з приводу виробництва, розподілу та привласнення суспільних благ укорінюють соціальні нерівності в структурах можливостей суспільства. Суспільними благами стають усі ті активи (цінності), які є в наявності в конкретному суспільстві та є необхідними для задоволення спектру потреб індивідів, груп та суспільства як такого, або, за Г. Тьорборном, – (1) потреб людського існування індивідів як біологічних істот (ресурси життя, здоров'я, смерті), (2) потреб індивідів як особистостей (ресурси особистісної свободи, визнання, поваги), (3) потреб індивідів як соціальних акторів, діючих суб'єктів (матеріальні, культурні та символічні ресурси) [Thebourn, 2006]. Підтримка суспільством здатності індивідів скористатись наявними суспільними благами, забезпечення рівного доступу до них, можливості їх приватного чи колективного споживання та примноження на основі усвідомлення цінності таких благ та відповідних потреб – визначають рівень добробуту індивідів, перспективи розширення їх свободи, що стає важливим компонентом якості життя та людського розвитку [Sen and Nussbaum, 1993; Доклад о человеческом развитии 2011]. За концепцією людського розвитку ПРООН, яка була розроблена на підґрунті ідей А. Сена, такими благами є гідна зайнятість та доходи, якісна освіта та соціальний захист, інформаційні ресурси і технології, ресурси рекреації та підтримки здоров'я, соціальний престиж – активи, які сприяють позитивному сприйняттю життя («задоволеності», «щастю») і забезпечують можливість індивідів керувати власними умовами життя та свідомо їх змінювати.

Соціальні нерівності є комплексним феноменом. *По-перше*, це *об'єктивний, структурний феномен* або результат нерівного розподілу (благ) ресурсів та нагород в суспільстві, кумулятивного ефекту такого розподілу для життєвої спроможності індивідів. Це передбачає можливості соціологічного вимірювання проявів соціальних нерівностей в параметрах доступних для індивідів ресурсів, які наявні в суспільстві. *По-друге*, нерівності є *суб'єктивним*, культурним феноменом, результатом сприйняття людьми відмінностей, їх смислових інтерпретацій, домінуючих цінностей, в яких особливе значення відіграють моральні цінності, інтерпретації справедливості та оцінки соціальної диференціації в суб'єктивних параметрах справедливості. Такі сприйняття спрямовують вибір індивідами способів дії або бездіяльності, провокують позитивні або негативні емоції, задоволеність або незадоволеність життям в суспільстві. Негативно забарвлені сприйняття, поширюючись, формують масовий соціально-психологічний стан соціального

напруження, який підштовхує протестну мобілізацію та радикалізацію в суспільстві. Даний аспект феномену нерівностей обумовлює методологічну орієнтацію в соціологічних дослідженнях нерівностей на параметри суб'єктивного характеру: ставлення, оцінки, смислові інтерпретації. *По-третє*, соціальні нерівності є *діяльним* феноменом, результатом соціальної активності та вибору людей за умов доступних інституційних можливостей.

Таке розуміння соціальних нерівностей передбачає *вимірювальну методологію*, яка на індивідуальному рівні включатиме наступні базові комплексні параметри:

- 1) **ресурсні** (комплексні матеріальні та нематеріальні ресурси життя, соціальних та індивідуальних досягнень доступні та спожиті індивідом);
- 2) **оціночні** (оцінка індивідуальної можливості (спроможності) скористатись певними благами, оцінка справедливості режиму доступу до суспільних благ в залежності від соціальних потреб та самоідентифікації індивідів в соціальному просторі, оцінка соціальної значущості власної діяльності у порівнянні з іншими);
- 3) **діяльнісні** (установки на активність, яка збільшує ресурсну спроможність індивідів, та задоволеність результатами);

Такі параметри, по суті, позначають та фіксують прояви трьох «стовбурів дерева» соціальних нерівностей.

Параметри нерівностей мають оцінюватись у порівняльному контексті, для чого можуть застосовуватись коефіцієнти ранжування (R), міри відносного відхилення індивідуальних й групових значень показників (M), міри й коефіцієнти варіації (V, C), в тому числі логнормального розподілу. Емпіричні значення цих статистичних мір будуть свідчити про глибину соціальних нерівностей між соціальними категоріями індивідів, які включені до порівняння.

Потребує емпіричної перевірки припущення про відсутність лінійного зв'язку між трьома «стовбурами» нерівностей – їх комплексними параметрами. Між тим, наявність прямого зв'язку буде сильним свідченням внутрішньої узгодженості соціальної системи і консистентності соціальних позицій індивідів в суспільстві.

Також потребують емпіричної перевірки гіпотези про зв'язок між глибиною соціальних нерівностей, а також неузгодженістю параметрів нерівностей та рівнем соціального напруження в суспільстві та \ або протестних настроїв.

2. НОВІ СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ЯК СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Тема нових соціальних нерівностей є однією з найбільш затребуваних в соціологічних дослідженнях стратифікаційних порядків і їх динаміки. В умовах поглиблення існуючого соціального розшарування (аж до формування соціальних розколів) неминучі його трансформації, а трагічні події 2014-го – 2017-го рр. так само неминуче провокують виникнення або актуалізацію нових або, як мінімум, незвичних соціальних нерівностей. У свою чергу, ці процеси зумовлюють зростання соціальної напруженості, що представляє собою серйозну соціальну проблему для і без того розхитаного українського суспільства. Ця проблемна ситуація нерозривно пов'язана з фундаментальною науковою проблемою недостатності знань про сутність і характерні властивості нових соціальних нерівностей, що ускладнює процес пошуку ефективних регуляторів негативних наслідків цих нерівностей. Для вирішення цієї проблеми нам видається доречним звернутися до термінологічного аналізу поняття «нові соціальні нерівності»; провести його ми пропонуємо на евристичній основі. На наш погляд, в настільки фундаментальній, як і суперечливій темі евристичний аналіз особливо важливий, оскільки не так страшно винайти велосипед, як потрапити в пастку плоскої Землі. Додатковим завданням є акцент на політико-соціологічній складовій аналізу. Цей акцент здається нам необхідним, як мінімум, в силу іманентного політичного характеру або ефекту будь-яких соціальних нерівностей, який неможливо ігнорувати при пошуці засобів подолання розшарування, що поглиблюється.

У вітчизняній соціології до теми нерівностей в цілому і нових нерівностей зокрема регулярно зверталися О. Куценко, С. Макеєв, Є. Головаха, М. Шульга, Н. Коваліско, В. Паніотто, О. Балакірєва, С. Бабенко і багато інших. Власне про нові соціальні нерівності в вітчизняній соціологічній науці говорять ніяк не менше п'ятнадцяти років; так, в 2006-му році Інститутом соціології НАНУ була випущена монографія «Нові соціальні нерівності» [8], яка представила серйозні напрацювання соціологів з різних українських міст. До моменту виходу цієї монографії¹ (до неї ми ще не раз будемо звертатися) тема нових соціальних нерівностей вже представлялася відносно усталеною на рівні постановки проблеми, але не на рівні її вирішення. Втім, оскільки у випадку з нерівностями ми стикаємося, як уже зазначалося, з проблемою фундаментального характеру, було б наївним вважати можливим якесь остаточне її рішення. Навіть якщо під «рішенням» розуміти не стільки шляхи подолання нових соціальних нерівностей, скільки способи управління ними, все одно соціологам насамперед

---

¹ Ця монографія залишається найбільш фундаментальною вітчизняною працею з проблеми; ми навмисне відмовляємося від залучення масивного корпусу розрізнених тематичних публікацій для збереження чистоти евристичного аналізу.

необхідна відповідь на питання про природу і факторах цих нерівностей. А в силу високої динамічності соціальної структури більшості сучасних суспільств гіпотетично отримана відповідь якщо і не старіє протягом декількох років, то вимагає масштабних уточнень, а то і зовсім виявляється відповіддю не на те питання. Саме тому в дослідженні нових соціальних нерівностей видається доречним розглядати проблему *ab ovo*, починаючи з понятійно-термінологічного рівня. Цей рівень не потребує додаткової проблематизації: поняття «нові соціальні нерівності» донині залишається розмитим, соціологічно неконкретним і неповним.

У розділі про культурні нерівностях зазначеної монографії О. Куценко пропонує відраховувати старт повноцінної актуалізації теми нових соціальних нерівностей в дискусіях стосовно соціальної структури з сімдесятих років дев'ятнадцятого століття, коли М. Бакунін в полеміці з К. Марксом передрік майбутнє встановлення «панування наукової інтелігенції» [8, с. 44]. Якщо бути точними, то Бакунін «вгадав, помилившись»: точно передбачивши значимість керуючої інтелігенції незалежно від реального інтелектуального рівня її конкретних представників, він пов'язав встановлення її «панування» з встановленням соціалізму. Тим часом «клас знань», «інтелект-менеджери», «інтелектуальна еліта» - як би ми не називали шар власників знань, але вони набувають відносно панівні позиції в рамках хоч і осучасненого (в порівнянні з кінцем 19-го століття), проте все ж капіталізму.

Так чи інакше, О. Куценко, позначивши межі нових соціальних нерівностей знаннями, життєвими стилями, культурними та освітніми відмінностями, веде лінію їх розгляду від Т. Веблена і М. Вебера крізь «Чиказьку школу», Ч. Р. Міллса, А. Гоулднера, теоретиків «постіндустріального суспільства» до П. Бурдьє, Ж. Пассерона, Дж. Голдторпа і С. Храдїла. Як зазначені теоретики, так і багато інших їх колеги, на думку О. Куценко, «перевідкривається або заново інтерпретували» дані нерівності; цей процес до певної міри вийшов на свій пік до кінця двадцятого століття, втілюючись в емпірично обґрунтований висновок Дж. Голдторпа і Р. Еріксона про домінування «мерітократичної селекції» в індустріальних суспільствах. Цей висновок на наш погляд, заслуговує на окремий аналіз (як і його емпірична обґрунтованість); на досить широкий діапазон варіантів його розвитку вказує і О. Куценко в розглянутому тексті [8, с. 46]. На даний момент для нас важливіше констатація неповноти соціологічного знання про вплив і структурні наслідки культурних змін (результатом яких і стають нові нерівності, згідно О. Куценко) і практичної відсутності такого знання в українській соціології [8, с. 46]. З 2006-го року ситуація якщо і змінилася, то не кардинально: знання як і раніше помітно не повні. Більш того, ризикнемо припустити, що багато емпірично перевірених висновків, які О. Куценко цитує в монографії «Нові соціальні нерівності», сьогодні вже не виглядають настільки переконливими, як тоді, і знання, можливо, ще менш повні, ніж станом на 2006-й рік. Звичайно, кількісний розвиток

досліджень нових соціальних нерівностей сьогодні дозволяє говорити про деяке масиві напрацювань. Проте, навіть якщо відволіктися від зосередженості більшості цих напрацювань на конкретних (найчастіше культурних, як в розглянутому вище матеріалі) різновидах нових соціальних нерівностей без виходу на узагальнення до рівня родового поняття, то підстав для автоматичного виведення якісних успіхів з кількісного нарощування немає. Адже навіть максимально детальний емпіричний аналіз, наприклад освітньої або цифрової нерівності з належним теоретичним обґрунтуванням, не дає можливості впевнено говорити про них як про «нових» і тим більше робити якісь висновки стосовно нових соціальних нерівностей взагалі.

Відзначимо, що таке положення пов'язане з початковою розмитістю, відсутністю як наукової строгості в словосполученні «нові соціальні нерівності», так і чітких онтологічних (що не зводиться до хронологічних) меж позначених цим словосполученням відносин. Це звичайна ситуація, коли соціологи або представники інших суспільних дисциплін пропонують замість самостійних термінів залежні словесні конструкції. Як правило, мова йде про пряму хронологічну залежність, яка ніяк не вказує на характер в цілому або будь-які значимі властивості позначуваного об'єкта. І якщо в конструкціях з приставкою «нео» міститься (нехай і не завжди) вказівка на якісь коріння (як, наприклад, у випадку з ідеологіями неолібералізму, неонацизму і т.д.), то приставка «пост» не дає нам навіть таких вказівок : як «постмодернізмом» можна назвати все, що хронологічно слідує після модернізму, так і «пострадянським» є все існуюче після 1991 року. У конструкції «нові соціальні нерівності» навіть вказівки на «коріння» або генетичний зв'язок незначні: з одного боку, без історичного аналізу (що включає аналіз розвитку наукових уявлень) неможливо з упевненістю визначити, щодо яких нерівностей нерівності, що розглядаються, є новими і наскільки вони об'єднані своєю «новизною» (адже якщо зібрати воєдино, наприклад, концепції так званого «постіндустріального» суспільства, то ми отримаємо набір часом абсолютно непеєднаних варіантів); з іншого боку, казус історичного «Нового» і «Новітнього» часу викликає до життя закономірне питання: коли нові соціальні нерівності перестануть бути новими, які нерівності підуть за ними? Звісно ж, що в понятті «нові соціальні нерівності» в деякому плані нав'язлива демонстрація концентрації на соціальні зміни поєднується з парадоксальним прагненням постулювати абсолютні межі цих змін: адже «нові» не тільки вказують нам на існування якихось «старих», відмінності від яких і складають суть «нових», але ще й безальтернативно встановлюють точку відліку. Це було б логічним у рамках статичної парадигми соціології, але в парадигмі історичної соціології, найбільш доречної при аналізі змін як процесу, це виглядає чужорідним. Втім, це предмет іншого рівня термінологічного аналізу; зараз важливо підкреслити розмитість і

суперечливість поняття «нові соціальні нерівності». Про це говорить і С. Макеєв в першому розділі монографії «Нові соціальні нерівності» [8, с. 37-41]. Він вказує на неочевидність новизни соціальних нерівностей, викликану як високою швидкістю затвердження² «незнайомого світу» і насичення звичних стратифікаційних порядків новими елементами, так і включеністю соціолога в соціальні процеси високої інтенсивності [8, с. 37]. Визначення нових нерівностей, на думку С. Макеєва, неминуче виявляються відносними і відкритими для доповнень і уточнень, а створення «універсального операційного визначення» є неможливим.³ Неможливим, але необхідним, принаймні на рівні визначення розпізнавальних маркерів нових соціальних нерівностей, С. Макеєв пропонує вважати «новими» такі нерівності: 1) засновані на нехарактерних для колишнього стратифікаційного порядку блага і можливості, дефіцитні в силу своєї новизни; 2) пов'язані з поглибленням диференційованості, при якому збільшується число соціальних категорій, схильних до цієї нерівності, і з витісненням за межі легітимних нерівностей (соціальною ексклюзією, ізоляцією і т.д.); 3) виникають за нових причин (наприклад, приватна власність в СРСР не була причиною нерівності, а з його розпадом стає такою⁴) і «рухливі» нерівності (витоки і причини яких недовговічні); 4) відображають поглиблення протиріч всередині традиційних спільнот в силу ускладнення їх внутрішньої структури; 5) обумовлені змінами в механізмах відтворення або досягнення соціальних статусів і пов'язаних з ними стилів життя (в результаті виливаються в комунікативно-мережеві нерівності) [8, с. 38-39]. Там же С. Макеєв вказує на принципову різницю інституціоналізованих нерівностей, нормативно і документально легітимованих організаціями та установами, і нерівностей-фактичних, чия легітимність завжди і всюди залишається обмеженою. Ця обмеженість породжує прагнення перевизначення соціального порядку (до більшої справедливості і «повної» легітимності), таке перевизначення, втілене в зміні підстав соціально-економічного укладу та / або політичного режиму, неминуче оновлює традиційні і породжує нові соціальні нерівності [8, с. 40-41]. Чи включають нові нерівності, викликані до життя перевизначенням соціального порядку, всі п'ять наведених вище умовних різновидів, і чи вичерпуються вони цими різновидами, сказати складно: як уже говорилося, в цій тематиці однозначні висновки – майже недосяжна розкіш. Проте, відзначимо, що в наведених п'яти пунктах мова йде, скоріше, про джерела і про причини, ніж про сутність

² Треба відзначити, що і «твердження» зовсім не є очевидним, якщо аналізу піддаються зміни як процес, а не як послідовність зміни статичних станів.

³ Традиційна проблема при вивченні високодинамічних об'єктів і високоінтенсивних змін, а також для статичних інтерпретацій таких процесуальних по суті парадигм, як марксизм.

⁴ У той же час С. Макеєв наводить приклад характерного для 90-х років ХХ століття нерівного розподілу «тягот соціально-економічної кризи», який зникає з подоланням кризи; питання про причини і джерела нових нерівностей таким чином ускладнюється і змінює масштаб, адже як у випадку з нерівностями 90-х причиною і джерелом була власне соціально-економічна криза, так і у випадку з нерівністю по приватній власності причиною можна визнати не її, а розпад СРСР і крах соціалістичної економіки, вийшовши таким чином на зовсім інший рівень аналізу структурних чинників соціальних процесів.

гіпотетичних нових соціальних нерівностей; про причини ж говорить Макеєв і стосовно розрізнення інституціоналізованих нерівностей і нерівностей-фактичностей. При цьому перевизначення соціального порядку (включаючи, природньо, і стратифікаційний) в межах зміни підстав соціально-економічного укладу та / або політичного режиму виступає в ролі «невблаганної» причини, тобто викликає до життя нові соціальні нерівності при будь-яких супутніх обставинах. Останнє, з одного боку, вимагає особливої уваги до політичних аспектів втілення і регулювання нових соціальних нерівностей (до цього ми повернемося нижче), з іншого боку, дозволяє розглядати перевизначення, яке ми шукаємо, в якості точки відліку і розділяти нерівності на традиційні і нові відповідно до виникненням до / після цієї точки. При такому підході стає зрозумілим, що О. Куценко в дискусіях Маркса і Бакуніна бачить точку відліку для процесу дослідження нових соціальних нерівностей в соціальних науках, а зовсім не для визначення цих нерівностей. У той же час в рамках такої логіки цілком очевидним є фіксація розпаду СРСР як незаперечної точки відліку для фіксації нових соціальних нерівностей в колишніх радянських республіках, включно з Україною. Безумовно, процес виникнення нових нерівностей після цієї точки був зовсім нерівномірним, і всередині умовного відрізка «1991-2017» виділяються піки і спади, а, значить, і нові «точки відліку», які вказують на появу нерівностей, нових вже і для капіталістичного стратифікаційного порядку. Можливо, аналізувати «нетрадиційні» соціальні нерівності було б не тільки простіше, але і правильніше, ніж «нові», тим більше, що нові нерівності найчастіше протиставляються саме традиційним, а не «старим». Але бритва Оккама гостра, і поки недостатньо підстав для множення понять і сутностей. Тому прийmemo в якості «традиційних» або «старих» нерівностей нерівності класово-економічні (майнові та фінансові), поселенські і расово-етнічні⁵, і спробуємо, спираючись на задані С. Макеєвим орієнтири, приблизно (на точність евристичний аналіз за визначенням не претендує) окреслити діапазон тих нерівностей, які виявляються в полі зору вітчизняного дослідника як нові. При цьому ми маємо на увазі, що «нові» означають як нерівності, які не існували до точки відліку, так і нерівності, що не потрапляли раніше в фокус соціологічного аналізу українських соціологів, тобто актуалізовані нерівності⁶.

Отже, до нових нерівностей, актуальних для України, на наш погляд, відносяться: 1) гендерна нерівність, не стільки нова (якщо виходити з розширеного тлумачення, то гендерна нерівність існувала і в СРСР, втілена, як мінімум, в кримінальній статті за мужолозтво), скільки актуалізована в Україні як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, і приймає різноманітні форми в колишніх радянських республіках (наприклад, форми

⁵ Приймемо, зрозуміло, умовно, усвідомлюючи необхідність фундаментального обґрунтування цього переліку

⁶ Актуалізованою, але аж ніяк не новою, була, наприклад, нерівність мігрантів в Європі, що до початку сімдесятих років ХХ сторіччя не представляла собою макросоціальної проблеми, однак виникло задовго до того [9, с. 174-175].

гендерної сегрегації людського капіталу на сімейному рівні [6]); 2) цифрова нерівність, яка перш за все виражається в різкому розриві цифрової компетентності, тобто вмінні користуватися всім діапазоном можливостей так званих цифрових пристроїв⁷, нестача якого позбавляє людину ряду комунікативних та інформаційних перспектив (включає також інтернет-нерівність); 3) інформаційна нерівність, яке часто трактується як нерівний доступ до інформації (і в цьому сенсі перетинається з цифровим) і, в тому числі, до знань (перетинаючись з освітнім), але також має й інші аспекти: зокрема мова може йти і про принципову різницю в інформаційних статусах (наявність / відсутність доступу до засобів інформаційного впливу), про різний рівень підготовки і, як наслідок, супротиву інформаційним маніпуляціям і т.д.; 4) медична нерівність, виражена в масштабному скрутному доступі до ефективних медичних послуг, скрутні як фінансового, так і географічного (просторового) характеру – це нерівність, добре знайома таким країнам «широкої географії і глибокого розшарування», як США або Китай, до 1991-го року майже не представляла собою серйозної проблеми для України; 5) освітня нерівність, що перетворюється в сучасній Україні в особливий вид нерівності (нерівний доступ до освіти для себе і своїх нащадків, як до першої, так і до додаткової або «перекваліфікаційної») і претендує на відносну самостійність при збереженні очевидного зв'язку з економічним, статусним (в сенсі включеності в соціальні мережі корисних зв'язків) і інформаційним нерівностями; б) дозвіллева нерівність, також виражена - в декількох вимірах – від різного доступу до рекреації, розваг і творчості⁸ до time-gar⁹-нерівності, похідного від структури зайнятості та особистісних особливостей (фізіологічних, психологічних і т.д.); time-gar-нерівність пов'язана також з нерівністю освітньою в частині наявності / відсутності часу на перенавчання, що вкупі з економічним чинником обумовлює специфічну структуру післядипломної освіти (див., наприклад, [13]); 7) демонстративна нерівність, втілена в ускладненні доступу окремих соціальних верств до демонстративного споживання, що становить в суспільстві масового споживання важливу (незалежно від ідейних її оцінок) соціальну потребу; 8) регіонально-географічна нерівність – специфічне українське втілення фундаментального розколу (кліважа) Липсета-Роккана на центр і периферію: в українській версії цей розкол доповнюється нерівністю різних регіонів не лише відносно центру, а й між собою (ситуація

---

⁷ Про нерівний доступ до цифрових пристроїв як таких (від комп'ютерів до смартфонів) також не потрібно забувати: стереотип «сьогодні у кожного є комп'ютер і мобільний телефон» гнітюче сильний навіть у професійному соціологічному середовищі, хоча не має під собою ніяких підстав. Однак цей аспект представляється нам, скоріше, втіленням нерівності майнової, а її «цифрова» приналежність, на перший погляд, не надає ніякої помітної специфіки в тому плані, що немає принципової різниці, яким конкретно майном не може володіти людина, якщо ця неможливість має суто фінансову обумовленість. У той же час цифрові пристрої претендують на статус обов'язкового засобу соціально-комунікативної включеності; визнання таких претензій обгрунтованими, безумовно, переводить аспект нерівного доступу до цифрових пристроїв в подвійний статус майново-цифрової нерівності.

⁸ До самоконструювання, самопрезентації, самовтіленню, хобі, до культурних ресурсів і т.д.

⁹ Авторське визначення нерівності часового ресурсу, буквально - «часовий розрив»

не унікальна, досить зіставити український кейс з кейсами Італії, Іспанії, Великобританії, США, Німеччини і т.д.), і виражається насамперед у проблемі переселенців (тимчасово переміщених осіб), яка за своїми масштабами та складністю здатна претендувати на виділення в самостійну категорію нової для України соціальної нерівності; регіонально-географічний вимір мають і медична, і освітня, і дозвіллева різновиди нерівності; 9) частково пов'язана з попереднім, частково відображає інший (етнічний) фундаментальний розкол за Ліпсет-Рокканом мовна нерівність, яка з прийняттям нового Закону про освіту демонструє ще більш тривожні масштаби; 10) релігійна нерівність, яка відображає той самий фундаментальний розкол, сьогодні все ще залишається гіпотетичною, але, як би цинічно це не виглядало, «перспективною» і при цьому відносно новою для України навіть з урахуванням радянського «атеїстичного» періоду; 11) настільки ж «перспективна» ідеологічна нерівність як втілення загальнополітичної нерівності (нерівного доступу до влади, можливостей політичної активності і т.д.), що загострилася в Україні в зв'язку з заборонаю комуністичної ідеології; 12) нарешті, нерівність минулого, яка цілком може бути названою «історичною» в розумінні Г. Маркузе, М. Фуко та П. Бурдьє, втілена в наявності / відсутності доступу до формування та регламентації історичної пам'яті і особливо актуальна для політичних меншин (як етнорелігійних за своєю природою, так і ідеологічних – див. п. 10), а також охоплює відносини між різними віковими когортами: наприклад, між тими, хто застав 1990-ті в зрілому віці, в молодості і не застали зовсім, між тими, хто жив і не жив в СРСР і т.д.

Підкреслимо кілька важливих моментів. Наведений перелік має орієнтовний характер, будучи, як уже вказувалося, результатом евристичного аналізу. Зазначені нерівності виділені з використанням різних підстав (як стрижневих розглядалися ті, що виділені С. Макеєвим [8, с. 40-41]) за умовною точкою відліку (розпад СРСР, незалежність України) і з урахуванням проміжних точок (таких, як, наприклад, зміна влади в 2014 році і всі її наслідки, включаючи геополітичні). Побудова переліку не відображає внутрішню ієрархію зазначених нерівностей. Сам перелік не претендує не тільки на точність, але і на повноту. Ми не згадали окремо деякі можливі види нових соціальних нерівностей не без причин. Так, екологічна нерівність як нерівність можливостей екологічної безпеки в українському випадку не представляє, на наш погляд, самостійного різновиду, повністю лягаючи в регіонально-географічну нерівність і, на відміну від медичної або освітньої видів, ще не має (поки) виразної специфіки. Те ж саме можна сказати про нерівність доступу до престижних і самореалізаційних форм зайнятості, яка, як різновид трудової нерівності, не виходить за рамки одного з багатьох проявів економічної нерівності (хоча посилений зв'язок цієї нерівності з освітньою робить його «перспективним» для дослідження). Аналогічним чином можна охарактеризувати і популярну у публіцистів «бізнес-нерівність», що має на увазі розрив у можливостях

відкриття власної справи (цей різновид нерівності, крім поглинання економічним видом, ще й представляється відносно слабо представленою в українських умовах). Нерівність культурна в ресурсному сенсі також укладається в рамки економічної та дозвілєвої нерівностей; в широкому сенсі, в якому його розглядала О. Куценко, культурна нерівність є не окремий вид, а узагальнююча оболонка для всіх нових соціальних нерівностей. На даний момент ми не можемо вважати таке трактування ні достатньо обґрунтованим, ні досить ефективним; бентежить нас і неявно закладена в ній необхідність прийняття веберіанської (в значенні «немарксистської») версії стратифікаційного аналізу, і масштаб узагальнення, який скасовує потребу дискусії про будь-які нерівності, крім культурних. Дійсно, якщо розширено розуміти культуру як синонім «соціального», таке трактування нерівностей (і не тільки нових) стає неминучою, але що це дає дослідженню¹⁰? Для нас це питання поки залишається відкритим. Нарешті, депривація, яку іноді пропонують вважати окремим видом нерівності [1] і яка в загальному вигляді є наслідком соціальної ізоляції різного рівня і масштабу, представляється нам, скоріше, наслідком цілого ряду традиційних і нових соціальних нерівностей і в той же час одним з неспеціалізованих джерел нерівностей, інструментом їх встановлення та закріплення, але ніяк не самостійним видом нерівності.

Як вже зазначалося, до нових нерівностей можуть відноситися і прояви традиційних нерівностей, що загострюються в конкретно-історичних соціальних умовах. Як приклад можна привести «нових бідних» – соціальна верства, чий фактичний статус збігається з традиційними бідними, але, на відміну від останніх, яка володіє інтелектуальним капіталом у вигляді вищої і середньої спеціальної освіти [10, с. 19-20]. Звернемо увагу, що застосування до цієї верстви шаблону «нерівність людського капіталу» або «культурна нерівність» наділило б його перевагою стосовно традиційних бідних і пауперів. Однак ця перевага при конкретному розгляді виявилася б уявною і зіграла б маскувальну, згладжуючу (але виключно на рівні мовної гри) роль, оскільки соціально-економічна незатребуваність інтелектуального капіталу «нових бідних» позбавляє сенсу його як переваги. Приклад з «новими бідними» примітний тим, що в буквальному сенсі мова про «нову» соціальну нерівність тут не йде, розглядається лише новий аспект добре знайомої нерівності – аспект, хоч і заслуговує окремого розгляду, але на статус окремого виду не претендує [10]. Це можна вважати тенденцією: вчені частіше вважають за краще говорити про «нові виміри» соціальних нерівностей взагалі [11; 12] або про «новий вимір» конкретного (наприклад, освітнього) виду нерівності [14]. Звісно

---

¹⁰ Подібні труднощі ми вбачаємо і в відокремленні «нерівності людського капіталу», також здатного поглинути всі інші види нерівностей; не заперечуючи можливої корисності цього концепту, ми поки вважаємо за краще утриматися від його використання для вказівки на окремий вид нової нерівності.

ж, що це пов'язано не тільки з невизначеністю і розмитістю конструкції «нові соціальні нерівності», зазначеними нами вище, але і з незниженою актуальністю традиційних нерівностей¹¹, перш за все нерівності економічної, яка, як переконливо показує В. Буткалюк, продовжує стрімко заглиблюватися [3]. У той же час така тенденція змушує нас доповнити питання про суть, ознаки і прояви нових соціальних нерівностей питанням про можливу їх фетишизацію, схильність соціологів навмисно чи ні, але перебільшувати, а то і зовсім конструювати «новизну» досліджуваних нерівностей без достатніх на те підстав. І тут нам здається особливо корисним звернутися до політичної репрезентації нових соціальних нерівностей як предмету можливого соціологічного дослідження.

Якщо розглядати політичну репрезентацію як знаково-символічне відтворення реальних відносин, то в якості предмета досліджень політична репрезентація нових соціальних нерівностей дає нам наступне. По-перше, коли дослідження зосереджується на високодинамічних об'єктах, політичне поле часто виявляється джерелом найбільш повної соціологічної інформації, оскільки містить і / або відображає більшість соціальних протиріч, нерівностей, конфліктів перш за все плінних, які швидко змінюються. По-друге, політична репрезентація - це особливий, в деякій мірі незалежний¹² по відношенню до соціологічних стереотипів і упереджень (а наука від них, на жаль, зовсім не вільна) параметр, за яким можна охарактеризувати соціальні нерівності як формально, так і змістовно, в тому числі в рамках евристичного аналізу. По-третє, більшість передбачуваних нами нових соціальних нерівностей актуалізовані саме в політиці. І це дає нам можливість перевірити виключно важливу гіпотезу про штучну, «технологічну» актуалізацію нових нерівностей з метою ретушування нерівностей традиційних як дійсно проблемних. Фетишизація культури, про яку багато писали неомарксистки на чолі з Георгом Лукачем, може здійснюватися не тільки шляхом більшої абсолютизації «місцевих» відмінностей, гіпертрофії локальності, а й з цілком банальною маніпулятивною метою. Тут можна вбачати своєрідну вдосконалену апологію існуючого порядку нерівності шляхом його маскуванню нерівностями новими, в яких (і в апології, і в маскуванні) беруть участь, в тому числі, і соціологи. Гіпотеза виглядає досить провокаційно для того, щоб вважати її багатообіцяючою і спробувати перевірити за допомогою дослідження політичних репрезентацій нових нерівностей. Тут нам видається доречним послатися на Франкліна Анкерсмита, який у своїй монографії «Політична репрезентація» пише, що «репрезентації частково визначають природу того, кого ми репрезентуємо» [2, с. 145],

¹¹ Так, в європейській соціологічній літературі (аж ніяк не марксистського толку) в середині нульових писали про «повернення соціальних класів» [6]; в українській соціології, незважаючи на відому пострадянську «боязнь класів», класовий аналіз також не переривався, досить згадати фундаментальну монографію О. Куценко «Суспільство нерівних» [4].

¹² Політика завжди представлялася настільки ж цікавою, наскільки й чужою соціології, незважаючи на активне звернення соціологів до вивчення політики; не випадково соціологія політики фактично «зливається» з політологією, тоді як міждисциплінарна за своєю природою політична соціологія до певної міри долає вказане «відчуження».

підкреслюючи нетотожність репрезентації і реальності [2, с. 287]. При всій розмитості цього формулювання вона прямо вказує нам на можливість крізь політичні репрезентації визначати суть і характер нових соціальних нерівностей, спираючись на взаємну (хоч і нерівнозначну) обумовленість репрезентації і того, кого репрезентуємо. Оскільки репрезентація – це не пряме уявлення, а знаково-символічне відтворення, вона може не тільки актуалізувати, а й проблематизувати те, що репрезентується (як це відбувалося у випадку з «проблемою іммігрантів», згідно з В. Шнірельманом [9, с. 174-175]) . Чи не виявимо ми таку проблематизацію в політичній репрезентації нових соціальних нерівностей, чи не зафіксуємо ми щось подібне до «ефекту оракула» П. Бурдьє, коли репрезентація не відтворює, але створює, конструює відносини, які репрезентуються? Безумовно, до цього (третього) пункту не зводяться перспективи соціологічного аналізу політичних репрезентацій нових соціальних нерівностей. Оскільки політична репрезентація - це завжди відбите уявлення, відтворення в знаково-символічному зміненому вигляді (усіченому, доповненому або просто трансформованому – це інше питання), дослідження політичних репрезентацій нових соціальних нерівностей не тільки допоможе нам перевірити, наскільки ці нерівності «нові» і чи мають вони будь-яку специфіку, але і дасть нам можливість визначити наявність / відсутність бар'єрів прояву (артикуляції) цих нерівностей; діагностувати їх вплив або відсутність такого на політичні процеси і політичну поведінку; уточнити відповідність наявних політичних репрезентацій сприйняттю шуканих нерівностей соціальними групами і т. д.

Таким чином, можемо підсумувати: проблематика нових соціальних нерівностей, щодо давно актуалізована як у світовій, так і у вітчизняній соціології, ставить перед дослідником ряд неординарних питань, а то і труднощів як термінологічного (пов'язаного з розмитістю поняття «нові соціальні нерівності»), так і аналітичного (пов'язаного з визначенням точок відліку і сутнісних показників нових соціальних нерівностей) характеру. Скориставшись евристичним пошуком відповідей на ці питання і способів подолання зазначених труднощів, ми намагалися довести ефективність і доречність аналізу політичних репрезентацій нових соціальних нерівностей як для подолання цих труднощів, так і для перевірки цілого ряду перспективних гіпотез, що, як ми сподіваємося, і стане метою подальших досліджень українських соціологів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андриенко Л. К., Елисиченко О. А. Современные виды социального неравенства [Электронный ресурс] / Андриенко Л. К., Елисиченко О. А. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/1_KAND_2010/Psihologia/12_57325.doc.htm
2. Анкерсмит Ф. Р. Политическая репрезентация / Франклин Анкерсмит / Перевод с англ.

- Алексея Глухова. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – 288 с.
3. Буткалюк В. Великое разделение: социальное неравенство в эпоху неолиберализма [Электронный ресурс] / Виталина Буткалюк // Спільне. – 13.09.2017. – Режим доступа: <http://commons.com.ua/uk/velikoe-razdelenie-socialnoe-neravenstvo-v-epohu-neoliberalizma/>
  4. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в переходном обществе. Подходы западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
  5. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / Сеймур Липсет, Стейн Роккан // Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 204-234
  6. Малеева Т., Овчарова Л. Социальная модернизация и средний класс. Новые социальные неравенства [Электронный ресурс] / Татьяна Малеева, Лилия Овчарова // Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». – 2009. – №381-382. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0381/tema05.php>
  7. Новоженова И. С., Зубченко Л. А. Возвращение социальных классов / И. С. Новоженова, Л. А. Зубченко [Электронный ресурс] // Перспективы. – 16.07.2007. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/vozvrashhenije_socialnyh_klassov_2007-07-16.htm#1
  8. Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.
  9. Шнирельман В. Порог толерантности. Идеология и практика нового расизма. В 2-х томах. Том второй / Виктор Шнирельман/ – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 856 с.
  10. Шугаева И. В. «Новые бедные» в социальной структуре современного российского общества (на материалах г. Хабаровска). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук [Электронный ресурс] / Шугаева Ирина Владимировна. – Хабаровск, 2017. – 24 с. – Режим доступа: http://pnu.edu.ru/media/disser/referat_shugaeva.pdf
  11. Lin J., Kelley-Moore J. New dimensions of inequality: inter-individual variability in functional limitations by race/gender [Electronical resource] / J. Lin, J. Kelley-Moore // The Gerontologist. – 2016. – Volume 56, Issue Suppl_3, 1. – P. 22. – Access mode: <https://doi.org/10.1093/geront/gnw162.091>
  12. New Dimensions of Social Inequality. Postdoctoral Research Project carried out by Dr. Charles Walker [Electronical resource] / CEELBAS. – Title from screen. – Access mode: <http://www.ceelbas.ac.uk/research/socialinequality>

- 13.** Vincent J. Robots and AI are going to make social inequality even worse, says new report [Electronical resource] / James Vincent / The Verge. – 13.7.2017. – Access mode: <https://www.theverge.com/2017/7/13/15963710/robots-ai-inequality-social-mobility-study>
- 14.** Weiss F., Roksa J. New dimensions of educational inequality: Changing patterns of combining college and work in the U.S. over time [Electronical resource] / Felix Weiss, JosipaRoksa // Research in Social Stratification and Mobility. – June 2016. – Volume 44. – Pages 44-53. – Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0276562416300117>

3. ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ НЕРІВНОСТІ У ГЛОБАЛЬНОМУ ТА ЛОКАЛЬНИХ ПРОЯВАХ

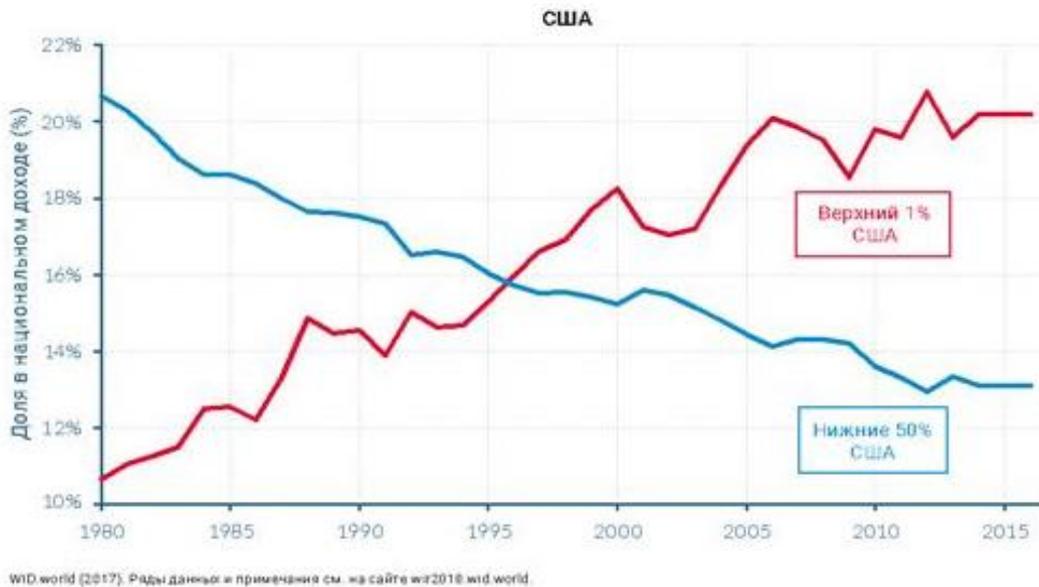
Сучасний світ характеризується зростанням нерівності у самому широкому сенсі: у розвитку країн, між власниками капіталу і найманими робітниками, між різними соціальними групами населення, між елітами і переважною більшістю населення, у доступі до різноманітних ресурсів, у реальних можливостях реалізації здібностей тощо. Зараз, за даними експертів, 8 найбагатших людей світу мають такий статок, як 3,6 млрд. осіб, а у володінні 1 % найбагатших людей перебуває близько 50% усього світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16% власності у світі [1]. Ця нерівність має базовий характер і визначає всі інші прояви нерівностей, які посилюються сучасними кризовими явищами [2, с. 45-54]. Різноманітні прояви нерівностей активно досліджуються в сучасній філософській, економічній і соціологічній літературі. Значне місце в цих дослідженнях належить проблемі зв'язку нерівності з економічним зростанням. Виявлено як негативний [3, с. 600-621], так і позитивний [4, с. 869-887] вплив нерівності на зростання. Показано також залежність впливу нерівності на зростання від рівня розвитку країни [5, с. 5-32; 6, с. 293-321] та від інших факторів [7, с. 273-296], проаналізовано зв'язок розподілу багатства з політичною конфліктністю [8, с. 30-60], розкрито особливості нерівності в Україні [9].

Недавно «Лабораторією нерівності у світі» випущено «Доповідь про світову нерівність – 2018». Автори доповіді стверджують, що вона «складена із застосуванням передових технологій, що дозволяють дати всебічну і прозору оцінку як нерівності в доходах, так і майнової нерівності. Працюючи над доповіддю, «Лабораторія нерівності у світі» прагнула заповнити демократичний пробіл і забезпечити різних суб'єктів суспільства фактами, необхідними для ведення змістовних громадських дискусій з питань нерівності» [23]. Результати дослідження показали, що після 1980 р. на 1 % осіб, що одержували самі високі доходи, приходилася вдвічі більша частина зростання цих доходів, ніж на 50 % самих бідних [23, с. 7]. На приведених у цій Доповіді графіках продемонстрована динаміка нерівності у світі. На графіку, зображеному на рис. 1, показано зростання нерівності у США протягом 1980-2016 рр.

График ЕЗ

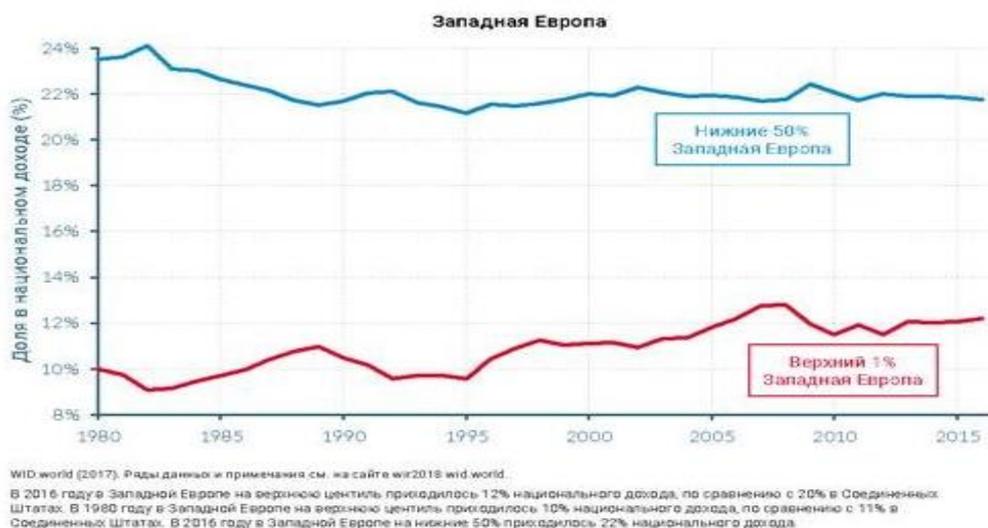
Доля верхнего 1% и нижних 50% в национальном доходе в США и в Западной Европе, 1980–2016: Различные траектории неравенства в доходах

Рисунок 1. Динаміка нерівності у США у 1980-2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

Деяко інша ситуація в Європі. Ця тенденція виражена значно слабше (рис.2).

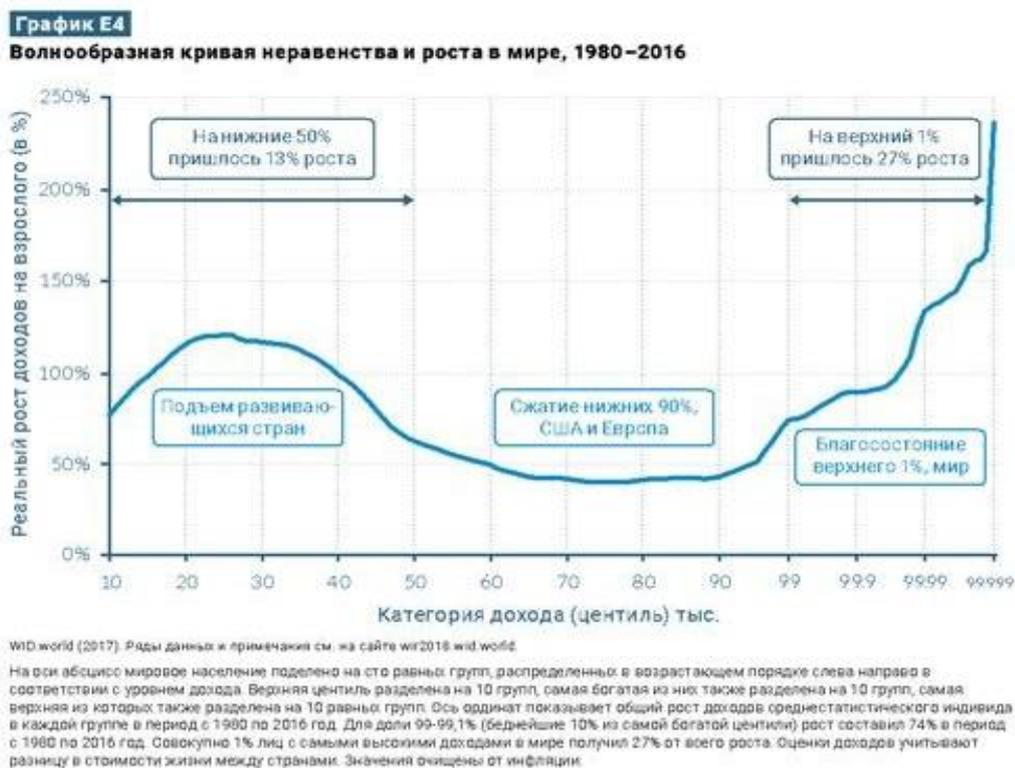

Рисунок 2. Динаміка нерівності у Європі у 1980-2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

З'ясовано також, що зміна нерівності між різними групами населення мала хвилеподібний характер (рис.3). На графіку віддзеркалено, як змінюється дохід середньостатистичного індивіда у ста групах населення з 1980 по 2016 рр.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Рисунок 3. Зміна рівня доходу середньостатистичного індивіда по ста групам населення протягом 1980 - 2016 рр.

Джерело: Доповідь про світову нерівність – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

У доповіді зроблено висновки, що «в останні десятиліття нерівність у доходах зростала практично у всіх регіонах світу, але різними темпами. Сильне розходження в рівні нерівності між країнами, навіть коли вони схожі за рівнем розвитку, підкреслює ту важливу роль, яку відіграють в еволюції нерівності національна політика та інститути» [24, с.5]. Показано також, що після 1980 р. відбувалося масштабне перетікання власності від державного сектору в приватний. Це обмежує можливості держави боротися з нерівністю [24, с.10]. Приватизація у поєднанні із зростаючою нерівністю в доходах привела до збільшення нерівності між приватними особами (більше в США, менше в Європі) [24, с.12].

Зроблено також висновок, що «боротьба з нерівністю в доходах і з майновою нерівністю в світі потребує значних змін у податковій політиці в національному і світовому масштабі. Багатьом країнам доведеться переглянути політику в галузі освіти та

визначення заробітної плати, а також корпоративне управління. Прозорість даних також має ключове значення» [24, с. 15].

З цими висновками можна погодитися. Але залишаються недостатньо з'ясованими основна логіко-історична лінія розвитку суперечності рівність-нерівність, яка має базовий характер, і головні форми її руху і розв'язання. Вирішити таке завдання можливо лише на основі застосування логіко-історичної методології, яка передбачає 1) врахування попередньої логіки і траєкторії розвитку, що суттєво впливає не тільки на нинішній стан об'єкту, а й на перспективи його подальшого руху; 2) оцінку нинішнього стану об'єкту дослідження; 3) визначення напрямів його розвитку в актуальному співвідношенні з загальносвітовими тенденціями. Під конфліктом рівності і нерівності в даному дослідженні розуміється вся система суперечностей соціально-економічних відносин, пов'язаних з диференціацією різних характеристик станів суб'єктів і не розв'язаних в адекватних (неконфліктних) формах.

Глибинна причина зростання нерівності закладена в дії об'єктивних закономірностей економічного розвитку. Головними серед них є закономірності накопичення капіталу, суть якого полягає у перетворенні різних чинників виробництва у капітал, тобто у носіїв вартості, здатної створювати додаткову вартість у різних формах: прибутку, процентного доходу, ренти тощо. Це визначення охоплює як первісне накопичення, так і накопичення в процесі відтворення капіталу. Різниця полягає в тому, що первісне накопичення перетворює в капітал ті чинники, які до цього в процес капіталістичного виробництва не входили, а накопичення в процесі відтворення перетворює додаткову вартість, створену в процесі капіталістичного виробництва, в новий капітал. Це є процес капіталізації додаткової вартості.

В процесі накопичення капіталу внаслідок техніко-технологічного, організаційно-інституційного і знанневого прогресу збільшується та частина капіталу, яка втілена у засобах виробництва, в технологіях, об'єктивованих знаннях, інституційних та інших умовах виробництва (капітал-засіб), і відносно зменшується та частина капіталу, яка йде на відтворення суб'єкта трудового процесу (капітал-суб'єкт). А оскільки вартість капіталу-засобу належить капіталістам, а вартість капіталу-суб'єкта привласнюється найманими робітниками, то збільшується розрив між доходами і статками капіталістів і найманих робітників. Крім того, процес накопичення капіталу в кожному новому циклі відтворення залучає відносно меншу частку працівників, що є чинником зростання безробіття, яке, зі свого боку, чинить негативний вплив на рівень доходів найманих працівників.

Це є основоположною суперечністю, яка визначає закономірний характер зростання нерівності в довгостроковому періоді, але на неї впливає низка чинників, які посилюють або послаблюють цю тенденцію. Одним із найбільш впливових сучасних чинників є фінансизація економіки. Вона полягає у перетворенні фінансів із ланки опосередкування реальних економічних процесів у їхню основу, подібно тому, як грошовий обіг із засобу опосередкування обміну товарів у простому товарному виробництві (товар-гроші-товар) згодом перетворився в основу капіталістичного виробництва (гроші-товар-додаткові гроші). Це дало підстави стверджувати, що «сучасна економіка – це насамперед фінансова ринкова економіка» [10, с. 17]. Попередньою умовою цього процесу є відрив фінансового капіталу від реальної економіки і його масштабне зростання. Якщо у 1980 р. світові фінансові активи перевищували реальний ВВП у 1,2 рази, то зараз вартість усіх фінансових паперів перевищує реальний ВВП більше ніж у 10 разів [11, с. 117].

Іншим впливовим чинником зростання нерівності є глобалізація, яка долає просторово-часову роз'єднаність елементів і процесів виробництва та споживання і дає можливість концентрації ресурсів в одних частинах економічного простору за рахунок інших. Поєднання фінансизації і глобалізації створює синергетичний ефект у зростанні нерівності шляхом привласнення додаткової вартості суверенними власниками, які, на відміну від формальних, здійснюють функцію цілепокладання і приймають стратегічні рішення. Так, власник фірми з продажу автомобілів певної марки є формальним, а не суверенним власником у своєму бізнесі, бо він залежить від власників, які поставляють автомобілі і якими здебільшого є транснаціональні корпорації. Правда, він є суверенним власником в тому відношенні, що може змінити сферу вкладення свого капіталу, вийти з бізнесу тощо, але це вже інші відношення порівняно з тими, в яких він виступає як власник фірми з продажу автомобілів. Глобалізовані фінансові механізми дають змогу транснаціональним компаніям привласнювати додаткову вартість незалежно від того, в якій частині фінансово-економічного простору вона створювалася. Це посилює дію закону накопичення капіталу і надає йому глобальної форми.

Іншим важливим чинником, який забезпечує накопичення капіталу, є закон вартості робочої сили. Вартість робочої сили визначається вартістю засобів, необхідних для її нормального відтворення з урахуванням історичних, культурних, інституційних та інших факторів. Заробітна плата найманих робітників не може суттєво перевищувати вартість робочої сили: інакше її власник вже не буде найманим робітником, а стане рантьє, капіталістом і т. ін. (зрозуміло, що це неможливо, бо підривається сама основа капіталістичного виробництва). Наприклад, якщо б робітник у місяць отримував річну

зарплату (в 12 разів більше), то він би втратив стимул до коженденної праці. Саме цими обставинами пояснюється феномен заморожування реальної заробітної плати в США. В «славне тридцятиліття» [12] в США було сформовано середній клас, доходи якого відповідали реальній вартості робочої сили. Подальше зростання реальної зарплати означало б її відхилення від вартості робочої сили в бік перебільшення і знижувало б потенції капіталу. Тому механізми конкуренції утримують реальну заробітну плату на рівні вартості робочої сили, яка сформувалась у США до середини 70-х років ХХ століття. З 80-років, незважаючи на зростання продуктивності праці, реальна заробітна плата в США мало змінювалася або майже не змінювалася [13, с. 60-61].

Суттєве значення у зростанні нерівності має також формування інформаційно-мережевої економіки, яка функціонує на принципово інших засадах порівняно з індустріально-ринковою і зумовлює нерівномірність і стрибкоподібний характер розвитку окремих складових економіки, а значить, і зростання доходів. Всі ці чинники надають динамізм соціально-економічним процесам, створюють додаткову соціальну напругу і актуалізують проблему справедливості. Оскільки зростання нерівності сприймається як несправедливе, то критерієм відновлення справедливості стає вимога подолання надмірної нерівності. У зв'язку з цим набуває принципового значення проблема міри рівності і нерівності у критеріях справедливості.

Суперечність між рівністю і нерівністю має сутнісний, закономірний характер, вона притаманна самому процесу соціально-економічного розвитку. Сутнісні суперечності завжди рухаються і розв'язуються формуванням ланок, які поєднують протилежності і опосередковують їхній рух. Наприклад, суперечність між вартістю і споживчою вартістю товару розв'язується шляхом виникнення грошей, що втілюють у собі обособлення однієї з протилежностей – вартості, яка внаслідок цього протистоїть товару як втіленню споживчої вартості і опосередковує рух товарів.

Найбільш важливими формами руху і розв'язання суперечностей накопичення капіталу, яке закономірно продукує нерівність, є політика економічного зростання, зайнятості, доходів, оподаткування, соціального забезпечення та страхування, які тісно пов'язані між собою. Політика зростання дає можливість збільшувати масу капіталу і таким чином компенсувати зменшення частки капіталу-суб'єкта. А політика зайнятості ставить завданням створення робочих місць. Взаємозалежність цих політик носить складний характер. Так, політика економічного зростання за умов незмінної суб'єктно-засобової будови капіталу означає створення нових робочих місць, а забезпечення зростання шляхом реконструкції за умов збільшення показника суб'єктно-засобової будови капіталу в короткостроковому періоді призводить до скорочення робочих місць і

зростання безробіття. З іншого боку, політика зайнятості може вести до економічного зростання, а може стримувати його, якщо зайнятість не носить продуктивний характер. Політика оподаткування у поєднанні з різними складовими соціальної політики дає можливість перерозподілу доходів і зниження загального рівня соціально-економічної нерівності.

Названі форми руху і розв'язання суперечностей накопичення капіталу і пов'язаного з ним зростання нерівності мають основоположний характер, який зумовлює дію різноманітних похідних процесів, чинників і форм. Так, профспілки, тред-юніонізм, трипартизм, концепції людських відносин, благодійність, страйки, еміграційно-іміграційні процеси є так чи інакше формами розв'язання суперечностей накопичення капіталу і послаблення соціально-економічної нерівності. Безпосередньо вони можуть бути націлені на вирішення інших проблем, але самі ці проблеми є лише формою прояву основоположної суперечності накопичення капіталу і залежної від неї нерівності.

Якщо суперечність знаходить адекватні форми руху і розв'язання, то вона не загострюється. Якщо ж таких форм не знайдено, то загострення суперечностей породжує соціальні конфлікти, які порушують нормальний рух соціально-економічних процесів. У цьому сенсі сам конфлікт є однією із форм пошуку способів розв'язання гострих суперечностей. Таким чином, конфлікт між рівністю і нерівністю має об'єктивне підґрунтя в суперечності накопичення капіталу, яка розгалужується у цілу систему похідних суперечностей і проявляється в соціальній сфері як вимога справедливості.

Ці закономірності стосуються глобального економічного простору. Вони діють скрізь, але мають різні форми прояву в локальному просторі окремих країн, сфер діяльності тощо. Все це повною мірою стосується України. Тут ситуація ускладнюється цілою низкою обставин, пов'язаних з тим, що первісне накопичення капіталу відбувалося не за класичним, а за інверсійним типом, в якому змінено природний порядок розвитку ринкових відносин. За класичних умов розвиток капіталу в промисловості, яка є його власною технічною основою, відбувався поступово в якості укладу, що розширювався, охоплюючи все більший економічний простір і створюючи для себе власні умови функціонування, власний ринок, власну інфраструктуру і т. ін. Перехід здійснювався від дрібної власності до більшої, від вільної конкуренції до виникнення різноманітних ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання.

У ринковій трансформації інверсійного типу перехід здійснювався у протилежному напрямку: від загальнодержавної власності до формування основ приватного підприємництва, від державної монополії до розвитку конкурентних засад, від планового

до вільного ціноутворення. Зрозуміло, що і зміст трансформаційних процесів порівняно з класичним типом був іншим. Україна до початку процесу первісного накопичення капіталу була вже достатньо розвиненою індустріальною країною. Тому процес появи і накопичення приватного капіталу здійснювався не в реальному економічному відтворювальному процесі, який разом з тим формує ефективного власника, а шляхом розподілу і перерозподілу вже існуючих об'єктів власності.

Двома основними формами первісного накопичення капіталу в Україні стали приватизація та інфляція. Перша створила формальну можливість приватного збагачення, друга відкрила канали імпліцитного перерозподілу статків, а разом вони звільнили одних від «зайвої» для найманих працівників власності і дали можливість іншим сконцентрувати в своїх руках значну частину суспільного багатства.

Такий процес формування приватної власності виводить на авансцену зовсім іншу інституційну постать власника, який націлений не на створення нової вартості в реальному процесі виробництва, а на примноження багатства шляхом фінансових механізмів його перерозподілу. Саме тому виявилось, що приватизовані в Україні підприємства не стали більш ефективними порівняно з державними (відповідні дослідження було проведено в Інституті економіки та прогнозування НАН України). А самі власники схильні до «демонстративного» споживання, описаного Т.Вебленом в його «The Theory of Leisure Class: An Economic Study of Institutions» [14]. Були роки, коли Україна займала перші місця з імпорту дорогих автомобілів, залишаючись порівняно досить бідною країною. В Україні сформувався соціально-генетичний тип власника, який націлений на збагачення фінансово-розподільчими способами, має в цьому унікальний досвід, досяг на цій основі політичної влади, яка використовується як засіб збагачення. Звичайно, не тільки такі власники сформувалися в Україні, але вони одержали майже монопольну економічну і політичну владу і не можуть відмовитися від способів збагачення, які їм принесли багатство і владу.

Разом з тим значна частина населення в результаті первісного накопичення капіталу в ринковій трансформації інверсійного типу не тільки не отримала якихось переваг, а навіть погіршила свій стан. А малий і середній бізнес потрапив у дуже складні умови виживання і розвитку. Це склало соціально-економічне підґрунтя для загострення суперечності рівності і нерівності, яка проявилась як конфлікт суспільства і влади, де влада стала втіленням непомірного збагачення, а суспільство втіленням вимог справедливості в доступі до суспільних ресурсів і розподілу створюваного продукту. Оскільки суспільство внаслідок слабого розвитку громадянських засад, інституційних форм забезпечення соціальних балансів не мало можливості відстоювати свої інтереси в

неконфліктних формах, то суперечність проявилась у конфронтаційній формі двох Майданів, які, однак, не розв'язали суперечність, а поглибили її, а останній придав їй ще більш гостру конфліктну форму за рахунок активізації і негативного синергетичного ефекту взаємодії цілої низки суперечностей соціально-економічного, цивілізаційно-історичного, зовнішньополітичного, культурно-духовного, регіонально-унітарного, ментального і поведінкового характеру.

Таким чином, первісне накопичення капіталу в процесі ринкової трансформації інверсійного типу не переросло в накопичення капіталу на відтворювально-виробничій основі в масштабі всієї економіки (ВВП зараз нижче рівня 1990 р.), а призвело до значного соціального розшарування, загострення всіх соціально-економічних суперечностей і конфлікту між інституційно недостатньо організованим суспільством і владою. Суспільство не визнало результати ринкової трансформації, приватизації і накопичення капіталу легітимними, а влада не здатна запропонувати суспільству прийнятний компроміс. До тих пір, поки не буде знайдено спосіб легітимізації результатів первісного накопичення капіталу і приватизації, суспільство приречено на конфліктну форму взаємодії суспільства і влади.

Є ще ціла низка принципово важливих особливостей накопичення капіталу в Україні, які розширюють соціально-економічне підґрунтя конфлікту. Однією з таких особливостей є формування деструктивної основи економічного зростання. Країни, які здійснювали накопичення капіталу за класичним типом, спочатку формували внутрішній ринок, який був достатньо збалансованим, потім накопичення капіталу переростало внутрішній ринок і вимагало зовнішньої експансії. У такому випадку розвиток міжнародного поділу праці давав можливість виявити національні переваги і сприяв реалізації національного економічного потенціалу.

На відміну від цього, Україна в результаті поєднання інверсійного типу ринкової трансформації та глобалізаційних процесів пристосувалася на основі ринкових законів до різних фрагментів світової економіки в якості сировинного придатку, не вирішивши попередньо завдань створення розвиненого і збалансованого внутрішнього ринку, внутрішнього попиту і пропозиції. Внаслідок цього внутрішній попит був штучно звуженим за рахунок нерозвиненості підприємств, що працюють на внутрішній ринок, і низьких доходів працюючого населення та штучно викривленим за рахунок непомірно високої частки «демонстративного» попиту невеликої частки багатих людей. Економічне зростання в такому випадку призводило до посилення структурних диспропорцій шляхом підвищення частки сировинних виробництв, орієнтованих на експорт. Саме по собі таке

економічне зростання закономірно створює основи для глибоких криз, які стають неминучими, що і підтверджено реальними подіями в Україні.

Крім цього, така ситуація робить економіку занадто вразливою щодо зовнішнього попиту і підриває економічний суверенітет країни. Ця суперечність також має свої прояви у соціальній сфері: вона породжує конфлікт між експортоорієнтованою частиною економічної еліти і представниками національно орієнтованого капіталу, між лібералами, які виступають за необмежену вільну торгівлю, і захисниками внутрішнього ринку. Звичайно, така колізія не є специфічною тільки для України. Так, перемога Д.Трампа на виборах Президента США, мала своїм підґрунтям саме невдоволення широких мас наслідками політики вільної торгівлі, яка вела до втрати робочих місць, руйнувала, за висловом Дж. Фокса, виробничий фундамент США та економічну захищеність американців [15]. Але в Україні внаслідок її низького рівня розвитку, високої частки малозабезпечених людей і надмірного розриву у статках, що є також конкретним свідченням нерівності, наслідки неадекватної економічної політики є більш тяжкими, а конфлікт – більш гострим.

Таким чином, головним чинником, що визначає конфлікт рівності та нерівності в Україні, є суперечності, притаманні накопиченню капіталу в умовах інверсійного типу ринкової трансформації, поєднаній з глобалізаційними процесами. Ці базові суперечності розгалужуються в цілу низку похідних суперечностей та протистоянь і створюють загальне конфліктне поле. Серед найбільш важливих форм локалізації сторін суперечності рівності та нерівності, що виявляються як актуальні і невідкладні проблеми, – безробіття, низький рівень оплати праці, неадекватні механізми соціального страхування, пенсійного забезпечення, деградація сіл, диспропорції у просторовому розвитку регіонів, міст, соціальне розшарування, тіньова економіка, корупція, демографічні диспропорції тощо.

Розгляд чинників посилення нерівності повинен бути доведений до з'ясування шляхів протидії цьому процесу. Кардинальним шляхом розв'язання суперечностей рівності та нерівності є пошук адекватних економічному стану України способів і форм накопичення капіталу шляхом переводу його з розподільчої сфери у сферу реального процесу розширеного відтворення з відповідними корекціями економічних і соціальних пропорцій на основі досягнення компромісу між громадянським суспільством, бізнесом і владою. Вирішити такі завдання можливо на основі формування реконструктивного типу розвитку.

Реконструкція – багатозначне поняття, яке широко застосовується в науці та практиці. Воно трактується як «корінна перебудова будь-чого, організація за абсолютно новими принципами», як «відтворення процесів, що відбувалися в минулому, на основі

деякої моделі і передумов», як «відновлення первісного вигляду чогось», як «відтворення матеріальної і духовної культури тієї чи іншої історичної епохи і регіону» [16] і т. ін.

У нашому дослідженні поняття реконструкції буде трактуватися у поєднанні двох своїх значень: 1) докорінної перебудови і 2) відновлення власної ідентичності, самості та суб'єктності. Інакше кажучи, в даному контексті реконструкція економіки України означає не просто її корінну перебудову у відповідності до якогось проекту, а таку корінну перебудову, яка покликана реалізувати сутнісні особливості та переваги України (її самість) в усіх аспектах (географічному, геополітичному, природному, господарському, історичному, ментальному, поведінковому і та ін.) в тій мірі, в якій вони впливають на економічний розвиток.

Особливістю реконструктивного розвитку є переважання якісних змін над кількісними, що зумовлює зміну міри (критерію) розвитку. Внаслідок цього реконструктивний розвиток на основі якісної перебудови «несучих конструкцій» економіки та докорінної зміни її структури може бути досягнутий як при економічному зростанні, так і при нульових (та навіть при від'ємних) темпах зростання економіки. Якщо, наприклад, українська економіка здійснюватиме свою реконструкцію в такий спосіб, при якому скорочуватимуться експортно-сировинні виробництва (зокрема металургія, хімія та ін.), а розвиватимуться галузі, що працюють на внутрішній ринок (завдяки чому зростуть доходи і якість життя населення, зменшиться соціальна диференціація за доходами), то ми матимемо розвиток економіки навіть тоді, коли зростання внутрішнього ринку відбуватиметься темпами, які не перекривають втрат від скорочення експорту, і в цілому темпи зростання економіки знизяться або навіть будуть від'ємними.

Можна також навести приклад із заміною звичайних електричних ламп на енергозберігаючі, які споживають у 5 разів менше енергії та служать у 5–15 разів довше і, незважаючи на їхню вищу ціну, дають можливість якісніше задовольнити потреби у світлі при менших витратах [17]. Це означає, що якісніше задоволення потреб відбулося при зменшенні ВВП (в частині виробництва ламп). У такому випадку економічний розвиток відбувається при падінні ВВП. Це є прикладом реконструктивного розвитку.

Четверта індустріальна революція, яка розгортається сьогодні у світі, супроводжується саме якісними перетвореннями, що є характерною рисою реконструктивного розвитку. Відбувається «злиття технологій, яке розвиває, як вважає К. Шваб, звичні межі між матеріальним, цифровим і біологічним світами... Інженери, дизайнери, архітектори комбінують системи комп'ютерного проектування, адитивне виробництво, матеріалознавство і синтетичну біологію для проривів у відкритті симбіозу

між мікроорганізмами, нашими тілами, споживаними нами речовинами і навіть нашими житлами!» [18].

Такий тип реконструктивного розвитку через деякий час стане актуальним для світової економіки. Але для України він став актуальним уже зараз. Сам зміст реконструктивного економічного розвитку включає в себе соціальну спрямованість змін. Якщо, наприклад, економіка кількісно не зростає, а відбуваються зміни в структурі економіки, то цей процес може бути схарактеризовано як розвиток тільки в тому випадку, коли більшою мірою задовольняються життєві потреби людей і суспільства в цілому. Це і означає, що реконструктивний розвиток по своїй суті є соціально спрямованим, націленим на забезпечення соціальної рівноважності і справедливості.

Такий підхід є базовим для визначення змісту справедливості та співвідношення рівності і нерівності у реконструктивному соціально-економічному розвитку. Справедливість існує тільки у ставленні індивіда до суспільства і суспільства до індивіда. Вона характеризує відповідність дій певним критеріям, правилам, нормам, які в суспільній свідомості втілюють справедливість. Які дії, вчинки, розвиток подій є справедливими, а які ні? Якщо за декілька років незначна частка людей у процесі приватизації державної власності стала мільярдерами, а більшість населення майже нічого не отримала, то більшість громадян скаже, що це несправедливо. При тому мало хто зможе пояснити, а чому саме, які критерії віднесення до справедливого і несправедливого. Це сприймається на рівні почуття, підсвідомості. Почуття справедливості є однією із ментальних характеристик людських спільнот.

Оцінка справедливості означає застосування певного критерію, порівняння дій з цим критерієм, установлення тотожності, рівності йому. Тому першим критерієм справедливості є рівність. Але рівність є складним відношенням. Найбільш простою її складовою є абстрактна рівність як однакова кількість. Якщо діляться цукерки між дітьми, то справедливим буде вважатися розподіл порівну, а несправедливим, якщо хтось одержить більше. Це зрівняльний розподіл. Більш складним є розподіл за критерієм основи. Наприклад, рівна плата за рівний трудовий внесок. Якщо хтось більше працює і більше отримує доходу, то це вважається справедливим. Але це вже не зрівняльний розподіл. З точки зору абстрактної рівності цей розподіл є нерівним, адже люди отримують різну оплату. Але він є рівним за критерієм трудового внеску.

Рівність за критерієм основи має певні особливості. В основі «знімається» суперечність, яка виражає сутність явища. Тому критерій, по-перше, повинен відповідати сутності явища. Не можна вагу вимірювати амперами, а силу струму – тонами. Критерій є не що інше, як сама сутність, виокремлена із явища і застосована до нього в якості

зовнішнього мірила. По-друге, критерій повинен бути таким, що розвивається разом з явищем. Не можна до студентів першого і п'ятого курсів застосовувати один і той же критерій знань. Поставити студенту п'ятого курсу відмінну оцінку за знання, якими він повинен володіти на першому курсі, несправедливо. Тут до критерію не витримана вимога розвитку. Людину, яка тільки що народилася, ми оцінюємо за довжиною і вагою (3,5 кілограма ваги і 50 см завдовжки – це добре). Інших, власне соціальних характеристик вона ще не має. Але якщо запитати про цю ж людину у тридцятирічному віці і отримати відповідь про 80 кг ваги і 180 см зросту, то це буде дуже дивно. Не ці ознаки є головними для дорослої людини. По-третє, критерій повинен бути диференційованим. Студент може бути відмінником з гуманітарних дисциплін і нестигаючим з математики, або навпаки. І судити про нього як студента тільки на основі одного критерію було б помилково і несправедливо.

Відповідно до такої методології для визначення справедливості соціально-економічного розвитку необхідно з'ясувати його сутність, виразити її у формі зовнішніх критеріїв і застосувати останні до оцінки процесу соціально-економічного розвитку. Сутність соціально-економічного розвитку полягає у взаємопов'язаних процесах, з одного боку, економічного, з іншого – людського розвитку. Економічний розвиток взагалі включає економічне зростання, що інтегровано виражається у збільшенні ВВП, і його якісні зміни. Реконструктивний економічний розвиток може бути здійснено і без зростання ВВП (і навіть при його падінні) за рахунок якісних змін, що забезпечують людський розвиток на основі поліпшення умов життєдіяльності людини і удосконалення людських якостей (здібностей). Все це може бути оцінено цілою системою диференційованих показників. Будь-яка складова має своє об'єктивно зумовлене місце, відіграє свою специфічну роль і має свою вагу в загальному процесі розвитку. Враховуючи те, що справедливість має своїм критерієм не абстрактну рівність, а рівність, яка відповідає сутності явища, справедливим соціально-економічним розвитком є такий, що забезпечує *рівноважний* (збалансований), а тому і усталений розвиток усіх складових.

Мова йде про таку економічну динаміку, яке покращує якість ВВП і структуру економіки, супроводжується покращенням умов життєдіяльності людей і розвитком людських здібностей. Проблема справедливості соціально-економічного розвитку, таким чином, стає проблемою його динамічної *рівноважності* (збалансованості) і усталеності. Суперечність рівності – нерівності в реконструктивному розвитку знаходить адекватні форми свого руху і розв'язання.

Як же досягти пропорцій, які є рівноважними і справедливими? Відповідь на це питання дає застосування законів архітектоніки – такої фундаментальної структури

цілісних систем, яка є адекватною їхній сутності і тому побудована гармонійно [19, с. 23-26]. Перший закон – закон рівноваги, суть якого полягає в тому, що всі елементи цілісної системи рухаються в напрямі покою по відношенню до інших елементів, або перебувають у цьому стані. Всі економічні закони мають *рівновагу* у своїй основі: закони попиту і пропозиції, вартості, грошового обігу, рівновага фірми, домогосподарства, рівноважний стан державного бюджету, платіжного балансу і т. ін.

Другий закон – закон усереднення, або золотієї середини, є більш конкретною формою дії закону рівноваги. Він дає просторову і кількісну визначеність взаємодії однорідних елементів системи, що знаходяться в постійному русі, та інтегрує їх в одну характеристику. Закон вартості, наприклад, згідно трудової теорії, регулює ціни і є їх середнім значенням, що визначається суспільно необхідними (середніми) витратами праці на виробництво товару. Середні витрати, середній дохід, середній прибуток, є узагальненими характеристиками витрат, доходів, прибутків, як цілого у відношенні до іншого цілого (наприклад, доходів до витрат).

Третій закон – закон ієрархічної структуризації, або золотого перетину – характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні фактори розвитку і здатні об'єднуватися в певні цілісні утворення в межах більш широкої цілісності. Цей закон спирається на дію двох попередніх, бо структуризація за законом золотого перетину відбувається, по-перше, на основі руху до рівноваги, по-друге, рівновага досягається в точці усереднення, а вже усереднені значення, що виражають внутрішньо складний елемент як цілісність, структуруються за законом золотого перетину. Закон золотого перетину є найбільш складним, оскільки він діє у тих цілісних системах, внутрішні елементи яких самі утворюють цілісність [19, С. 23-26] . *Рівність* тут представлена не тільки безпосередньо як рівновага, і не тільки як рівновага біля середнього значення, а як динамічний принцип поділу (золотого перетину): все ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Рівними є взаємопов'язані співвідношення цілого і його складових.

Як показали дослідження, за умов вільного підприємництва диференціація підприємств за обсягами виробництва відбувається за законом золотого перетину [20, с. 94], розвинені інституції в ринковій економіці наближають фактичну структуру валового наявного доходу до золотієї пропорції [20, с. 115]. Структурування країн за рівнем ВВП в розрахунку на одну особу також наближається до ряду золотого перетину [20, с.138-139].

Разом з тим потрібно враховувати, що здійснення законів архітектоніки відбувається через постійні коливання і відхилення від рівноваги, середнього тренду, золотого перетину. Це не порушення законів, а механізм їх реалізації. Але відхилення

також повинні мати свої параметри, що не порушують стійкості та справедливості. Так, рівноважно і справедливо, коли підприємець отримує середній прибуток. Однак рівновага виявляється через відхилення від неї. Збільшення попиту приводить до зростання ціни і якщо підприємець реагує на це, збільшуючи виробництво дефіцитного товару, і отримує додатковий до середнього прибуток, то він працює на рівновагу і справедливо одержує винагороду. Але до якої міри це справедливо? Якщо зверхприбуток у 10 разів більший за середній прибуток, то й без спеціального аналізу можна сказати, що це нерівноважна ситуація і одержання такого доходу несправедливо. Де межа переходу справедливого у несправедливе?

Якщо до цієї ситуації застосувати закон золотого перетину, то одержимо наступне. Золотий перетин розділяє ціле на комплементарні частини у пропорції 61,8 % і 38,2 %. Це співвідношення забезпечує стабільність цілого в його диференціації і динаміці. Більша частина є базовою, а менша доповнюючою. Якщо коливання меншої частини досягнуть 38,2 %, то цілісність буде знищена, бо зникне сама її структура (одна з двох частин). Зрозуміло, що безпечними будуть зміни, які залишають стабільною і меншу частину. А оскільки вона також диференційована за золотим перетином, то межею її стабільності є менша частина. У відношенні до всього цілого це 14,6%. Тобто, якщо коливання біля середнього значення відбуваються в межах приблизно 15%, то ці відхилення не створюють загрози для рівноваги всієї системи. Якщо ж відхилення перебільшують 15%, то це свідчить про відхід від рівноважного руху.

Ці співвідношення характеризують пропорції цілого і його складових як таких, незалежно від природи цієї цілісності. В реальному житті необхідно враховувати природу цілісності, її внутрішні характеристики. Але вони тільки модифікують, корегують пропорції, а не відмінюють їх. Якщо внутрішня структура цілого є деформованою, віддаленою від рівноважних пропорцій, то, наприклад, в економіці можливо і доцільно проводити політику (грошово-кредитну, бюджетну, промислову, структурну, фінансову), спрямовану на подолання дисбалансів і наближення до рівноважних пропорцій. Але відхилення від наявних середніх значень у корективах не повинно перевищувати 15% у кожному циклі корекцій. Інакше сам рух до стабільного стану буде породжувати нестабільність. Це можна назвати принципом поступовості у досягненні рівноважного стану і справедливого розвитку.

Таким чином, у реконструктивному розвитку, націленому на підвищення рівня соціальної справедливості, забезпечення безконфліктного розв'язання суперечності рівності та нерівності, необхідно враховувати дію законів архітекtonіки, що дає можливість дотримуватися міри в розвитку кожної складової системи. Враховуючи те, що

міра розкриває себе як проста (міра явища як такого), системна або субстанціональна (міра явища в системі відносин) і реальна (міра явища з урахуванням усіх конкретних обставин), можна визначити справедливість як оцінку явища відповідно 1) до його сутності, 2) належного (рівноважного) місця в системі суспільних відносин і 3) конкретних обставин. Наприклад, справедливо, щоб не здатна до праці особа з інвалідністю одержувала державну допомогу, але несправедливо, якщо таку ж допомогу буде одержувати працездатна людина. І в першому, і в другому випадках справедливість визначається відповідно до сутності категорій «особа з інвалідністю» і «працездатний». Це проста міра.

Системна або субстанціональна міра визначає відповідність усіх елементів системи своїй основі. Наприклад, рівна плата за рівну працю. Основою у цій системі є праця, вона виступає як критерій, якому повинен відповідати кожний елемент. Реальна міра дає можливість врахувати всі конкретні обставини (наприклад, надбавка за шкідливі умови праці). Якщо умови праці не врахувати, то справедливість буде формальною. Реальна справедливість у наведеному прикладі означає, що 1) плата здійснюється за працю, 2) рівень оплати визначається трудовим внеском, 3) враховуються конкретні умови праці, які також віддзеркалюються в оплаті. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що справедливість досягається тоді, коли всі елементи знаходяться у збалансованому стані відповідно до своєї сутності, місця в соціально-економічній системі та конкретно-історичних умов.

З точки зору забезпечення справедливості у розподілі доходів відповідно до критерію, що відповідає зазначеним вимогам, можна виділити три різні за своїми масштабами соціальні групи: 1) люди, які в залежності від різних природних, соціальних та інших обставин не можуть забезпечити себе необхідними засобами існування (наприклад інваліди); 2) люди, які своєю працею створюють необхідний продукт і можуть себе забезпечити; 3) люди, які володіють монопольними факторами впливу на процес виробництва (власність, креативні здібності), що призводить до суттєвого збільшення обсягів створюваного продукту незалежно від трудового внеску. Первісний розподіл доходів створює суттєву нерівність між названими групами. Забезпечення справедливості вимагає перерозподілу доходів у бік вирівнювання відповідно до законів архітектоники, які визначають гармонійний стан системи. Найважливішими каналами перерозподілу є оподаткування і соціальне забезпечення.

Критерієм справедливості в цих випадках є, як завжди, рівність, але остання виступає у своїх різних формах, які певним чином співвідносяться з нерівністю. Абстрактна рівність, яка означає просту кількісну тотожність, як критерій може бути

застосована до першої соціальної групи, де стоїть завдання забезпечити певний рівень споживання незалежно від трудового внеску. Цю групу доцільно взагалі звільнити від оподаткування доходів. Більш конкретним є критерій рівності за основою, де останньою є праця. Цей критерій може бути застосований до другої групи населення: рівна плата за рівний трудовий внесок, яка одночасно означає кількісну нерівність в оплаті. Доходи цієї групи має сенс оподатковувати за ставкою 15 % (за законами архітектоники це та межа, за якою починають зростати ризики для стабільного функціонування господарської одиниці). І, нарешті, для групи, в якій немає безпосереднього зв'язку високих доходів і трудового внеску, можна застосувати критерій динамічного структурування (або золотого перетину), де рівність уже стосується відношення поділу (ціле відноситься до її більшої частини, як більша до меншої). До цієї групи доцільно застосовувати прогресивне оподаткування від 15% до 38 %, що також витікає із законів архітектоники.

Реконструктивний розвиток на основі законів архітектоники дає можливість вирішити проблему рівності – нерівності таким чином, що вона втрачає свою актуальність як соціально-економічна проблема і стає похідною характеристикою диференціації результатів діяльності. Якщо, наприклад, всі члени суспільства мають можливість на нормальному (достатньо високому) рівні задовольняти свої потреби, то диференціація доходів бізнесменів не має суттєвого соціального значення, бо ці доходи в реальному (а не вартісному вимірі) ідуть на суспільний розвиток, бо власні потреби цього бізнесмена і так задоволені. Ця проблема торкається сучасних дискусій щодо безумовного доходу, який би виплачувався громадянам незалежно від того, працюють вони, чи ні. Такі дискусії ідуть у Нідерландах, Фінляндії, Канаді [21]. Громадяни Швейцарії, наприклад, висловились проти введення такого доходу, який за припущенням складав би 2500 швейцарських франків [22]. Це досить пристойна сума, яка майже в 20 разів перевищує середню заробітну плату в Україні. Людина, яка забезпечила задоволення своїх нормальних потреб, є вільною у виборі сфер і видів діяльності. Вони для неї стають самоцінними. До них некоректно застосовувати зовнішні абстрактні критерії (наприклад заробітку). Нерівність у такому випадку стає несуттєвою характеристикою. Якщо ж людина працює, щоб забезпечити себе необхідним, якого не вистачає, то нерівність стає суттєвою економічною, соціальною, статусною, психологічною і т. ін. характеристикою.

Стосовно України перехід до реконструктивного розвитку означає перш за все необхідність вирішення базових проблем життєдіяльності людей (харчування, житло, охорона здоров'я), які залишились невирішеними внаслідок інверсійного типу ринкової трансформації. При цьому повинна бути врахована логіка розвитку і сучасні співвідношення ринкових і неринкових засад розвитку. Застосування виключно ринкових принципів для

вирішення проблем розвитку інверсійної економіки призводить до цілого ряду деформацій і є яскравим проявом ринкового фундаменталізму, який є значно поширенішим, ніж це зазвичай вважається.

Історично розвиток здійснюється шляхом переходу від натурально-господарських до індустріально-ринкових і далі до формування інформаційно-мережевих систем. Індустріально-ринкові системи історично змінюють натурально-господарські. Останні зникають як системи. Але не зникають натурально-господарські відносини. Вони «знімаються» у більш складних індустріально-ринкових відносинах, перетворюючись у залежну від них і опосередковану ними підсистему. Природні потреби людей і вироблені натуральні продукти та безпосереднє відношення людей до цих продуктів, яке полягає у їхньому споживанні, нікуди не ділися (люди, як і раніше, споживають і предмети харчування, і предмети широкого вжитку, і засоби виробництва), але це споживання стає можливим тоді, коли потреба стає представленою грошима і таким чином перетворюється у попит, а продукт виробництва стає товаром і представляє пропозицію. В такій системі, якщо у людини є навіть сама нагальна потреба, але немає грошей для придбання відповідного товару на ринку для задоволення цієї потреби, то це означає, що немає попиту; а якщо у виробника є ресурси для виробництва певного продукту, але на нього немає попиту і через це такий продукт не зможе стати товаром, то цей продукт не вироблятиметься і на ринку не буде його пропозиції. Зрозуміло, що ця система створює формальну можливість такого розбалансування економічної системи, коли, з одного боку, є ресурси для виробництва продуктів, а з іншого – реальні потреби в цих продуктах, але немає грошей, які б з'єднали їх, перетворивши в попит і пропозицію. Незадоволені потреби при невикористаних ресурсах – такий результат цього виду диспропорції. В яких же випадках вона може виникнути?

У класичному типі формування ринкової економіки відбувається поступовий процес опосередкування натурально-господарських відносин ринковими. В тій мірі, в якій товарне виробництво не охопило все господарство, воно залишається натуральним, і розриву у механізмах задоволення потреб не виникає. В інверсійному типі формування ринкової економіки такий розрив виникає при поєднанні її з глобалізацією. Відкритість економіки і внутрішнього ринку з'єднує внутрішній і зовнішній ринки в одну систему.

В таких умовах раціоналізація відбувається на ринкових засадах: виживають сировинні галузі, які працюють на зовнішній ринок і в яких технологічні переваги не мають вирішального значення внаслідок низького рівня переробки; а галузі, пов'язані з більш глибокою переробкою, програють у конкурентній боротьбі з іноземними товаровиробниками внаслідок нижчої продуктивності праці і вищої ресурсоемності

кінцевої продукції. Структура економіки поступово деградує, внутрішній ринок відносно, а інколи і абсолютно, скорочується, зростає розшарування населення за доходами, соціальна напруга і рівень нестабільності, що обумовлює періодичні сплески політичної активності негативного спрямування з невизначеними наслідками. Країна попадає в інверсійну пастку.

Особливість цієї пастки полягає в тому, що застосування класичних ринкових інструментів для вирішення економічних проблем призводить до їхнього подальшого поглиблення. В кредитно-банківській сфері інверсійна пастка проявляється в тому, що підприємці не можуть в належних масштабах користуватися банківськими кредитами через занадто високі процентні ставки, а банки, маючи надлишкову ліквідність, не розширюють кредитування через відсутність надійних позичальників. Спроба центрального банку стимулювати кредитування через збільшення рефінансування банків призводить не до бажаного результату, а до збільшення девальваційного тиску на національну валюту і подальшої девальвації гривні.

Збалансувати економіку, використовуючи лише ринкові принципи, в такому випадку неможливо. Необхідно підключити реципрокні підходи, які не вимагають еквівалентності у кожному акті. Саме вони можуть стати компенсуючим інструментом у механізмі подолання системних диспропорцій. Наприклад, в Україні внаслідок інверсійного типу трансформації економіки, поєднаного з глобалізацією, базові проблеми нормального харчування і забезпечення громадян житлом виключно на ринкових принципах не можуть бути вирішені. Розрахунки показують, що для того, щоб заробити на трьохкімнатну квартиру, наприклад в Києві, необхідно працювати 50 років і більше. А для значної частки людей вирішення цього завдання є неможливим протягом всього життя. Тому потрібно створювати принципово нові механізми введення грошей в економіку через неприбуткові державно-публічні фінансові установи, збільшуючи і раціоналізуючи попит з одночасним зв'язуванням його із стимулюванням відповідної пропозиції. На основі таких механізмів проблеми харчування і житла в Україні можна було б вирішити достатньо швидко. Механізми реконструктивного розвитку повинні орієнтувати на створення інституційних умов поєднання попиту і пропозиції. Збільшення попиту повинне відбуватися скоординовано із зростанням відповідної пропозиції та створенням каналів їхнього з'єднання.

Покажемо це на прикладі вирішення житлової проблеми в Україні. Є певна кількість громадян і сімей, які не мають належних, науково обґрунтованих житлових умов і певним чином розподілені за територіальними ознаками. Усі разом вони представляють нормальну сукупну, певним чином структуровану суспільну потребу в житлі. Але цю

потребу не монетизовано, оскільки ці суб'єкти не мають достатньої кількості грошей для придбання житла. Тим часом існують будівельні організації, здатні здійснювати будівельні роботи у значно більших обсягах, але немає належного попиту. Інакше кажучи, є немонетизована потреба (яка перебуває поза ринковими механізмами) і є ресурс, здатний задовольнити цю потребу, якщо вона перетвориться на попит. У цій ситуації самі по собі ринкові механізми не можуть вирішити проблему. Потрібно підключити державу, яка за своєю місією повинна представляти суспільні інтереси і коригувати ринкові функціональні недосконалості.

Припустимо також, що держава у своєму бюджеті не має грошей для вирішення окресленої проблеми, а це недалеко від дійсності. І згадаємо, що завданням центрального банку є забезпечення економіки грошима у тих обсягах, які потрібні для реалізації створеного продукту і не призводять до зростання інфляції. Якщо громадяни, які мають потребу в житлі, одержать гроші для його придбання і тим самим створять попит, а будівельні організації під цей попит задіють ресурси і створять пропозицію, то залишиться лише знайти інституційні механізми (тобто правила, умови, установи і т. ін.) для забезпечення реалізації цих процесів.

Це можна зробити у такий спосіб. Створюється державно-публічна неприбуткова кредитна установа (одна з форм інституцій розвитку), метою якої є кредитна підтримка реалізації важливих державних програм (у даному випадку – житлової). Така кредитна установа одержує довгострокове рефінансування під символічний процент (наприклад 0,5%) і кредитує громадян через банківські установи, вибрані для реалізації програми, як через своїх операторів (тобто банківські установи отримують тільки компенсацію своїх витрат плюс нормальний прибуток на ці витрати). Кредитна установа також компенсує свої витрати через збільшення процентної ставки, за якою вона отримала рефінансування від центрального банку, на величину, що компенсує лише її власні витрати. З огляду на масштаби рефінансування, це зовсім незначна величина.

Комерційні банки, діючи за угодою з кредитною установою, укладають тристоронні угоди (між банком, громадянином і будівельною організацією). Банк видає кредит громадянину, а громадянин віддає гроші будівельній організації для будівництва житла. Усе це здійснюється прозоро, під суворим контролем наглядової ради кредитної установи, до якої входять як фахівці, що користуються суспільною довірою, так і журналісти та представники громадськості. За таких умов кредитні ставки для громадянина можуть складати 3–5%. Крім того, терміни сплати цих кредитів можуть бути диференційовані залежно від заробітної плати і доходів позичальника без будь-яких негативних наслідків для економіки. Важливо також те, що цей механізм є неінфляційним,

адже гроші випускаються в обіг під реалізацію реального товару (житла); він позитивно діятиме в напрямі впливу на зниження загального рівня процентних ставок; не створюватиме конкуренції між кредитною установою і комерційними банками; забезпечуватиме чіткі завдання і відповідальність усіх суб'єктів.

Такий механізм не відкидає ані неокласичних підходів (оскільки орієнтує на ринкову взаємодію попиту і пропозиції, в тому числі і на збільшення пропозиції шляхом вивільнення ринкових сил), ані кейнсіанських (оскільки використовує інструменти державного впливу на збільшення попиту), а застосовує їх як елементи більш складного механізму. Більше того, в механізмах реконструктивного розвитку використовуються також «зняті» (термін Г. Гегеля) планові механізми. «Зняття» означає одночасні припинення і збереження, перехід в основу. Плановість зберігається в тому розумінні, що з'єднуються потреба і предмет її задоволення (як це відбувається у плановій економіці), але не безпосередньо через директивне планування, а через ринкову домонетизацію потреби (відповідно до рівня її наукової обґрунтованості), ринкове стимулювання пропозиції цим попитом і створенням ринкових каналів з'єднання попиту і пропозиції (покупець, використовуючи кредитний ресурс, сплачує будівельникові вартість житла, побудованого для нього). І все це реалізується через інституційні механізми (формування відповідних правил, норм, законів, установ, які б забезпечували вирішення розглянутих завдань). Отже, можна зробити висновок, що механізм реконструктивного розвитку сполучає планову рефлексію (взаємовисвітлення потреби і предмету її задоволення), неокласичні та кейнсіанські інструменти впливу на попит і пропозицію на основі інституційних засобів корекції відповідності потреби і попиту та ресурсу і пропозиції.

Характеризуючи реконструктивний розвиток в аспекті його основоположних векторів, які підсумовують і спрямовують наведені вище перетворення, можна сказати, що реконструктивний розвиток в Україні повинен бути: 1) інтровертним, 2) інноваційним і 3) інклюзивним. Інтровертність означає спрямованість на вирішення внутрішніх проблем країни як особливого соціоекономічного утворення з урахуванням його історично пройденого шляху. Інноваційність показує необхідність корінної перебудови на основі новітніх досягнень і принципів. Інклюзивність забезпечує включеність у зовнішнє середовище для вирішення внутрішніх завдань. Ці вектори внутрішньо суперечливі, але вони віддзеркалюють реальну суперечливість реального світу та імперативів розвитку. В цьому аспекті формулу реконструктивного розвитку можна виразити так: реконструктивний розвиток – це інноваційний розвиток, спрямований на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян на засадах справедливості і рівноважності шляхом корінної перебудови структури економіки і

розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем. Саме такий розвиток є магістральним шляхом протидії чинникам зростання нерівності як у її глобальному, так і локальних проявах, та забезпечення більш збалансованого соціально-економічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Эксперты выявили рекордный разрыв между богатыми и бедными в мире [электронный ресурс] // <http://www.rosbalt.ru/world/2017/01/16/1583374.html>.
2. Антропов В. Европейская социальная модель и политика жесткой экономии / В. Антропов // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2017. – № 3.
3. Persson T., Tabellini G. Is Inequality Harmfull for Growth? // *American Economic Review*. – 1994. – Vol. 84 (3).
4. Forbes K.J. A Reassessment of the Relationship between Inequality and Growth // *American Economic Review*. – 2000. – Vol. 90 (4).
5. Barro R. J. Inequality and Growth in a Panel of Countries // *Journal of Economic Growth*. – 2000. – Vol. 5;
6. Castello-Climent A. Inequality and Growth in Advanced Economies: An Empirical Investigation // *Journal of Economic Inequality*. – 2010. – Vol. 8(3).
7. Voitchovsky S. Does the Profile of Income Inequality Matter for Economic Growth? Distinguishing between the Effects of Inequality in Different Parts of the Income Distribution // *Journal of Economic Growth*. – 2005. – Vol. 10(3).
8. Веселов Д.А., Яркин А.М. Распределение богатства и политический конфликт в модели перехода от стагнации к развитию // *Журнал новой экономической ассоциации*. – №4 (32).
9. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
10. Бьюкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави/ Дж.М. Бьюкенен . – К.: Академія, 2004.
11. Єщенко П.С. Фінансіалізація у водоверті глобальної економіки / П. С. Єщенко, Н. Г. Самко. – К.: Знання України, 2016.
12. Термін Ж. Фурастьє відноситься до 1946-1975 рр., коли в розвинених капіталістичних країнах відбулися суттєві позитивні соціально-економічні зміни / https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%B5
13. Райх Р. Б. Послешок. Экономика будущего / Р. Б. Райх. – М.: Карьера Пресс, 2012.

14. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984.
15. Faux J. U. S. trade poliicy – time to start over [электронный ресурс] / November 30. – 2016. – Режим доступа: <http://www.epi.org/publication/u-s-trade-policy-time-to-start-over/>
16. Реконструкция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F>
17. Преимущества и недостатки энергосберегающих ламп [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.advicehome.ru/page9.php>
18. Шваб К. Четвертая Индустриальная Революция: вызовы и возможности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://guralyuk.livejournal.com/2051302.html>
19. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. – Х.: Форт, 2008.
20. Крючкова І.В. Структурні чинники розвитку економіки України / І.В. Крючкова. – К.: Наукова думка, 2004.
21. Безусловный базовый доход [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D1%83%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4
22. Швейцарцы высказались против гарантированного дохода в \$2,5 тыс. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/society/05/06/2016/575460bb9a7947601bd52281>
23. World Inequality Report 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf>
24. Доповідь про світову нерівність – 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

4. ЛОКАЛЬНИЙ НАРАТИВ ПРО НЕРІВНІСТЬ

Реляційність глобального і локального у соціологічному дискурсі про нерівність розглядалася у нашій попередній публікації [Макеєв, Коваліско, 2017]. Її загальний, і тому дещо тривіальний, висхідний пункт полягав у тому, що глобальне присутнє у локальному, а без останнього неможливо зрозуміти варіативність і неоднорідність глобального. Цей розділ є новою редакцією частини згаданої публікації, у фокусі якого переважно локальні особливості та ліміти, що вводяться на соціологічні спостереження за процесами соціальної диференціації й стратифікації. Втім, визнання домінації місцевого контексту не означає протиставлення «національної соціології» «універсалістській», на розрізненні яких останнє десятиліття завзято наполягає М. Буравой [Burawoy, 2016]. Адже основні категорії стратифікаційного аналізу і тут зберігають свою евристичну значущість.

Достатньо згадати три найвиразніших приклади. Більшість соціологів явно чи за замовчуванням виходять із засновку про капіталізм як головного дизайнера і розробника стратифікаційних порядків, із чого слідує, що вирішальним в аналізі нерівності є становище індивіда на ринку/ринках зайнятості. Тобто емпірично зорієнтований дослідник, який його приймає, свідомо абстрагується від визнання ролі у відтворенні значимих відмінностей соціального походження або того, що називають культурним і соціальним капіталом. Однак є й ті, хто опирається такому обмеженню. Найвідоміша з них С. Волбі, яка у своїй монографії аргументує необхідність представляти нерівність у вигляді кінцевого продукту різноманітних чинників – як множинну, взаємозалежну (intersectionality) нерівність [Walby, 2009]. Залишається, щоправда, неясним, як таку складну нерівність вивчати емпірично, наявними в нашому розпорядженні методами та методиками. Спрощення полягає в тому, щоб вивчати стратифікованість залежно від окремих чинників: професія, клас (класовоподібні категорії), вік, освіта, гендер, національність, регіон проживання, тип поселення проживання. До нього й вдаються найчастіше.

Статус також незмінно перебуває у фокусі стратифікаційного аналізу. На цьому акцентувала увагу С. Ріджвей у своєму зверненні 2013 року, вступаючи на посаду президента Американської соціологічної асоціації. За багаторічною традицією статус трактується нею як оцінка і повага, а також самооцінка. Детермінуючи індивідуальну поведінку, стверджує вона, статус значимий як гроші і влада. На груповому рівні нерівність відтворюється приписуванням диференційованої компетентності певним агрегаціям індивідів: одні з них «кращі» за інших, обізнаніші, вправніші, а тому заслуговують вищих посад, грошових винагород й публічного визнання. При цьому

статусні переконання є досить стійкими утвореннями, формуючи відносно автономний вимір нерівності [Ridgeway, 2014]. Водночас референтні до статусу форми нерівності структурують фізичний простір сучасних міст у вигляді привабливих і по різному оцінюваних районів проживання, споживання, відпочинку [Richer, 2015].

І, нарешті, у соціологічному вимірі нерівність переважно бачиться як стратифікація шансів і можливостей у доступі до обмежених «благ» або «ресурсів». За М. Вебером їх три: влада, багатство, честь і слава. Концептуальна схема у вітчизняній науці інтерпретована і доповнена [Макеев, 2006], огляд сучасних соціологічних підходів представлений у [Макеев, Домаранская, 2014: с. 42-49], а одним з прикладів вивчення нерівності можливостей на статистичних даних є публікація представника Світового банку і викладача паризької школи економіки, лабораторія якої відома своїм аналізом глобальних тенденцій у нерівності доходів [Ferreira, Gignoux, 2011].

Водночас в останні три десятиліття відбулося своєрідне подвоєння реальності. В тому, що зазвичай іменують «суспільством», виразно відрізняються два плани. Один предметно-речовий, інституціонально-організаційний і груповий, із face-to-face і віддаленими взаємодіями та комунікаціями, тобто наш звичний світ людей з їхніми сподіваннями, очікуваннями і побоюваннями. Другий, який ще втратив загадковості, віртуальний, мережевий, так звана «доповнена реальність». У ній спілкуються, розважаються або, приміром, повідомляють про свою присутність, цілком за Гофманом презентують себе іншим. Але заразом — емоційно реагують на події, товаришують, сваряться, виказуючи преференції та схильності, залишаючи індивідуалізовані цифрові сліди та свідчення, дозволяючи зацікавленим рекламодавцям і політичним консультантам створювати архіви персональних даних.

Окрім того, там архіви знань і новин, там заробляють і шукають роботу, розраховуються, купують, там є свої гроші (криптовалюти), а наші «живі» гроші почасти перемістилися туди ж, залишивши нам поручительство у вигляді платіжних карток. Через інет прилучають до просвіти і вводять в оману, мобілізують до дії на засадах солідарності чи непримиренного розбрату. Там складаються і розпадаються онлайн-взаємодії та онлайн-спільноти, формуються ієрархічні порядки на всіляких засадах, що вимагає створення специфічних концептів і програмних методів збирання, аналізу і презентації даних [Дудина, 2016; Печенкин, Зайонц, 2011; Рыков, Нагорный, 2017; Скокова, 2017; Шабашев, Щербакова, 2016; Kairam et al., 2012; Dunbar et al., 2015]. Утім, в онлайн-дослідженнях проблем поки більше, ніж отриманих достовірних результатів [Девятко, 2012; Корытникова, 2015].

Причому сполучність обох планів, реальностей, світів безпрецедентна: дія у «віртуальному» має іноді моментальні ефекти в «реальному». У традиційних і нових медіа про збої у платіжних системах, виробничих циклах, схемах управління рухом на всіх видах транспорту нині повідомляють куди частіше, аніж про природні катаклізми. Більше того, небачено розширилися можливості індивідів та їхніх спільнот (хакери, якісь «кібервійська» у спеціальних інституціях при розвідувальних органах і органах безпеки) втручатися у бази даних і дезорганізувати роботу установ і підприємств усілякими вірусами. В інеті нині грабують, вчиняють злочини, за які судять і запроторюють у заслання вже в реальному світі, в ньому влаштовують диверсії та ведуться війни. Загалом вигоди й переваги від творчого потенціалу всесвітньої павутини суттєві, але супроводжуються – мабуть, в не менших масштабах – новими різновидами агресії і насильства з масштабними руйнівними ефектами.

Проте у перспективі нерівності відношення двох планів «суспільства» дотепер асиметричні. Нерівність поки що відчутніша у звичному світі. Безумовно, бажання скласти коректне уявлення про те, якою мірою, наскільки явно і для кого саме воно є присутнім в інеті, вже потрапило в дослідницькі плани. Але доречні, відповідні предметові спостережень методи та прийоми перебувають вочевидь у стадії планування та конструювання; ілюзія рівності у віртуальній реальності все ще досить переконлива. Мабуть, лише теми цифрового розриву (digital divide), онлайн-спільнот і соціального капіталу мають наразі міцну і тривалу історію розгляду й аналізу [Рыков, Нагорный, 2017: с. 372–377].

Упевнено можна говорити про два феномени: про «занесення» реальних нерівностей в інет, коли освіченіші частіше і довше перебувають у мережі, а також про існування там нестабільних ієрархій популярності або авторитету, що фіксуються всілякими лічильниками відвідувань, запитів, згадувань. Менш упевнено – про формування деякого різновиду «громадянства» з якимись внутрішніми диференціаціями, про космополітичну утопію без «батьківщини», але з твердою прихильністю до брэнда. Ще менш переконливо звучать твердження про еволюцію в напрямі якоїсь колективності із символічними чи іншого штибу кордонами спільного існування (співприсутності), що імітує і нагадує «державу».

Два спостереження за результатами компаративних обстежень твердо переводять розмову про стратифікацію в реєстр локальності. Понад те: вони вимагають такого переналагодження дослідницької оптики, за якого у фокусі опинялося б топічне (місцеве). Насамперед йдеться про дані модуля «Соціальна нерівність» проекту міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP). В ньому беруть участь більше 40 країн на усіх

континентах, Україна долучилася до нього у 2009 році, а кожна хвиля опитування виявляє неабияке розмаїття сприйняття розшарування респондентами різних країн. Воно (сприйняття) виявляється строкатим, неоднорідним.

За використовуваними алгоритмами групування емпіричної інформації параметри місць, що їх займають індивіди на ринках праці/зайнятості, зводяться у класові позиції в проектах європейського соціального дослідження (ESS) та ISSP. Але навіть у західних країнах зі схожим рівнем добробуту об'єднані в одні класи індивіди по-різному оцінюють глибину і значення соціального розшарування. З одного, начебто б, ракурсу вони бачать і відтворюють у своїх відповідях на запитання анкети різні суспільно значимі пейзажі. Виходить, у гру сприйняття і репрезентації вступили і визначають її перебіг якісь впливові чинники та стани, не розпізнавані інструментарієм кількісного опитування.

Серед дослідників нерівності нема розбіжностей у діагностиці найважливішого чинника — це почуття справедливості/несправедливості. Достатньо поглянути, наскільки часто ці слова трапляються у недавніх книгах про капіталізм і нерівність [Piketti, 2014; Стиглиц, 2015; Стиглиц 2016;]. Разом із тим ніхто не візьметься, позаяк цього у принципі не можна виконати, скласти баланс справедливої нерівності та несправедливої нерівності, а наявні теорії справедливості тут не допомагають. Між тим індивіди у своїх оцінках керуються «повсякденною ідеологією справедливості», як сказала б І. Попова, що формується під впливом минулого досвіду й актуальної життєвої ситуації, про диференціацію якої серед різних категорій населення достеменно можна дізнатися з даних, отримуваних із застосуванням того самого модуля ISSP. І тоді йдеться вже не про справедливість, а про прийнятність чи не прийнятність існуючих стратифікаційних порядків. Власне у відповідних опитуваннях виявляється ступінь легітимності наявної соціально-політичної та соціально-економічної системи в уявленнях різних категорій громадян.

По-друге, індивіди, які належать до різних класів, виокремлених за відомими критеріями, найбільш масово відносять себе до середнього класу, а не до вищого чи до робітничого. І причина тут не тільки у відмінностях запропонованої фахівцями, експертної, і непрофесійної (використовуваної громадянами) класифікацій. С. Ірвін провела якісний аналіз непрофесійного сприйняття соціальної нерівності на прикладі деяких картинок з модуля ISSP. Було показано, як з перспективи конкретної позиції бачення структурних диспропорцій і опис їх істотно коригуються життєвим досвідом подолання пов'язуваних з феноменами ексклюзії обмежень і несправедливості в розподілі шансів і можливостей, розриву між багатими і бідними [Irvin, 2016].

У 2016 році американська асоціація політичної науки (APSA) визнала найкращим дослідженням, представленим на її конгресі, статтю В. Гімпельсона і Д. Трейсмана «Хибно сприймана нерівність» [Gimpelson, Treisman, 2015]. Автори всерйоз переконані, що економічна нерівність, виявлена через складне опрацювання даних обстеження доходів й витрат домогосподарств, є правильною, так би мовити достовірною і надійною. Тоді як уявлення про неї може співпадати чи відхилятися від коректної оцінки і бути хибним; таким є висновок їхнього скрупульозного аналізу порівняльної емпіричної інформації проекту ISSP. Інакше кажучи, слід розрізняти детально виміряну оцінку економічної нерівності і перцепцію нерівності різними категоріями населення: вони більшою чи меншою мірою незалежні і автономні. Звідси випливає, що для коректної інтерпретації глобальних порівняльних матеріалів необхідно брати до уваги особливості локальних соціально-культурних та економічних обставин. Інший наслідок радикальніше сформульований в одному із повідомлень про нагороду APSA – не так важливо, якою є нерівність у країні, суттєва, як люди її бачать.

Якщо уявлення про нерівність мають статус реальності, що підлягає самостійному дослідженню, то необхідно усвідомлювати обмеження, що накладаються конкретним станом справ у країні й зовнішніми умовами існування особистості та емоційними реакціями на них. Назагал знаки і свідчення ієрархічних структур зчитуються індивідами з перспективи їхніх минулих і повсякденних життєвих умов, у яких позиція на ринках зайнятості – лишень одна зі складових. У соціології та соціальній психології визнають цінність, ба навіть домінування ситуації (стислий огляд літератури див.: [Стан сингулярності, 2017: с. 37-41]). У поясненні особистих настанов, преференцій і намірів діяти вирішальне значення часто має досвід перебування в ситуаціях і пам'яті про минулі історії, в які індивіди втягувалися не за своєю волею чи які конструювали ініціативно.

Проте в анкетних компаративних опитуваннях, які безпосередньо призначені для виявлення нерівності, найчастіше закладаються ситуації сімейного стану (чи одружений респондент, кількість дітей, складна чи проста сім'я), стану здоров'я, умов праці на конкретному робочому місці. І практично ніколи ситуації, що складаються внаслідок екстраординарних подій – війни, втрати житла і майна, біженці, що особливо важливе в Україні в поточному десятилітті. До того ж на матеріалах порівняльних обстежень неможливо пояснити чому громадяни країн із близькими соціально-економічними параметрами по різному сприймають і оцінюють ступінь стратифікованості.

Посилання на відмінності у культурі, що розуміється вельми широко, прийнятне. Але те, як саме і які саме відмінності у ієрархії цінностей, у неочевидних комбінаториках переконань, упереджень, стереотипів чи навіть радикально ідеалізованих образів щодо

добропорядного спільного життя обумовлюють параметри індивідуального сканування нерівного за своїми важливими характеристиками світу, залишається непоясненим. Тут йдеться про призматичне (локальне, місцеве, традиційне) бачення світу з його умовностями, кривизною, напруженням, соціальними асиметріями, про, так би мовити, внутрішньо неоднорідний національний різновид уявленого модерну. А його кінцевий продукт – образ суспільних диспропорцій – є амальгамованим, що у людини утворюється нашаруванням і сполученням вражень від різних повсякденних ситуацій дискримінації, обмежень, виключень на роботі, у взаємодії з інститутами і організаціями, у споживанні послуг, у спілкуванні з іншими. Певна річ, намагання соціолога відтворити як сам образ, так і його когнітивні, ціннісні та емотивні оператори на матеріалах кількісного обстеження безумовно виправдане, однак ця місія з багатьох причин у повному обсязі нездійсненна: спрощень неоднакових модальностей і змісту не уникнути.

У локальному наративі не обминути констатації про те, що в Україні ситуація із соціальною нерівністю прихована за завісою непрозорості. Неможливо сформулювати релевантні висловлювання про так звану «об'єктивну ситуацію економічного розшарування», якщо мати на увазі статистичні дані про доходи та добробут, що ними заведено оперувати в економіко-статистичних дослідженнях. Проте у спеціальній літературі та у засобах масової інформації представлені матеріали, які претендують на зображення «реального стану справ» з доходами населення. У квітні 2017 року британська *The Guardian* (газета належить до «якісної» преси) оприлюднила дані про доходи населення різних країн (Рис.1)

27 квітня 2017 року УНІАН поширило наступне повідомлення, яке потім широко цитувалося у соціальних мережах:

«Індекс нерівності: Україна стала лідером серед країн із найменшим розривом між бідними та багатими. Втім, якщо не зосереджуватися виключно на фінансовій нерівності, а оцінювати її рівень життя, то результат буде відрізнятися.

*Україна очолила рейтинг країн, в який фіксується найменший розрив між бідними та багатими громадянами. Такі результати дослідження «Індексу нерівності», повідомляє *The Guardian*. Зокрема, дослідження проходило у 140 країнах світу та включало в себе два показники ступеня розшарування суспільства - Коефіцієнт Джині і Коефіцієнт Пальма. Коефіцієнт Джині - найбільш використовуваний показник нерівності, який враховує розподіл доходів країни, де 0 являє собою повну рівність і 100 загальну нерівність. Відтак, використовуючи останні дані Світового банку, дослідники визначили, що Південна Африка, Намібія і Гаїті є одними з найбільш нерівних країн з*

точки зору розподілу доходів. У той же час, Україну, Словенію і Норвегію відносять до найбільш рівноправних націй в світі (Рис.1).

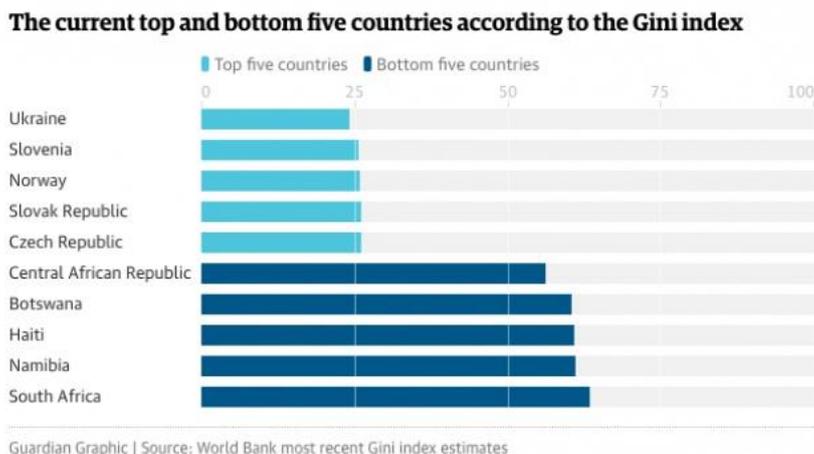

Рисунок 1. *The Guardian*. Нерівність у доходах за коефіцієнтом Джіні (дані Світового Банку, 2015 рік).

У той же час, як зазначає видання, коефіцієнт Пальма є альтернативою Коефіцієнту Джіні, зосереджує увагу на зростаючій прірві між багатими і бідними в суспільстві. Згідно з дослідженнями, Україна знову в лідерах (рис.2).

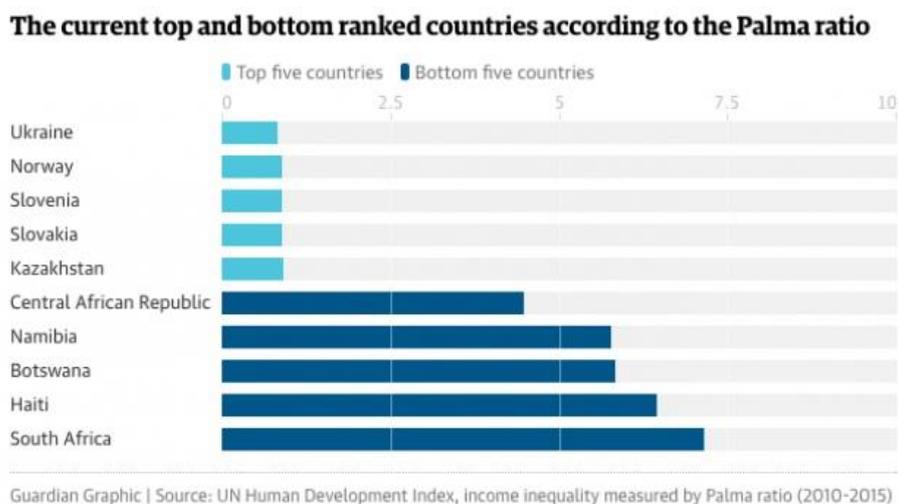

Рисунок 2. *The Guardian*. Нерівність у доходах за коефіцієнтом Пальма (2010 – 2015 роки).

Однак у виданні наголошується, що оцінка нерівності далеко не однозначна, якщо не зосереджуватися виключно на фінансовій нерівності, а оцінювати й рівень життя, то результат буде відрізнятися. Наприклад, за результатами Всесвітньої доповіді про щастя 2017 (*World Happiness Report 2017*), заснованій на показниках ВВП на душу населення, рівні соціальної підтримки, очікуваній тривалості життя, свободі громадян

приймати життєво важливі рішення, щедрості і відношенню до корупції, Україна займає 132-е місце з 155».

Парадокс у тому, що обидві альтернативні констатації – найбільш рівні vs найбільш нерівні – варто визнати достовірними. Перша відбиває актуальний стан вітчизняної статистики, що не містить звітів про доходи найбільш високооплачуваних категорій громадян. Статистика навіть не лукавить, вона просто не знає. Аналогічна ситуація у Росії. У доповіді Національному бюро економічних досліджень (NBER) про нерівність у цій країні Т. Пікетті зі співавторами нарікає на неповноту первинних даних і фінансову непрозорість. Відтак графіки порівняння з іншими країнами будувати можна, але доводиться визнавати вихідні дані незадовільними [Novokmet, Piketti, Zucman, 2017: р. 40]. Тим часом у розвинених країнах у відкритому доступі відомості про оплату праці виконавчих директорів найбільших компаній і корпорацій. Це дає змогу оцінювати розриви в добробуті між тими ж виконавчими директорами і вчителями, слюсарями, водіями трамваїв і професорами університетів, а також відстежувати динаміку таких розривів.

Окрім того, значна частина української економіки, а отже, й доходів населення, перебуває в «тіні». На Рис.3 представлені порівняльні дані щодо розмірів тіньової економіки в Європі і в Україні вона найбільша. Приблизність наведених цифр очевидна, а оцінки різних експертів не співпадають; однак справа зовсім не в «точності», а в наявності самого феномену «тіні» та що з нього випливає (дані доктора Фрідріха Шнайдера за 2013 рік, професора економіки Лінцського університету, одного з найавторитетніших експертів з тіньової економіки, пише видання real-economy.com.ua. В своїй статті *New Estimates for the Shadow Economies all over the World* він розрахував розміри тіньових економік в 162-х країнах світу. Саме цими розрахунками користуються в своїй роботі такі організації, як Світовий Банк та Міжнародний валютний фонд).

українців дорівнював 4362 гривні, а в червні 2017 року, після підвищення з першого січня мінімальної зарплати вдвічі фігурує цифра у 7360 гривень. Підвищення має утилітарну спрямованість: вивести зарплати із «тіні», легалізувати їх. Цілком імовірно, що респонденти насправді применшують доходи в ситуації опитування, як не можна виключати й того, що реальні виплати відрізняються від декларованих суб'єктами господарювання.

Найдокладніша оцінка економічної нерівності, вимірюваної декларованими респондентами доходами та витратами домогосподарств, міститься в колективній монографії за редакцією Е. Лібанової [Нерівність в Україні, 2012], автори якої слушно обходять проблему тіньових доходів. Навіть після доступного уточнення вихідних даних середнє значення коефіцієнта Джіні за сукупними витратами у 2011 році становило 27,7, причому витрати дещо перевищують доходи — тенденція, властива всьому періоду незалежності країни. Такий показник, близький до значень, що їх наводить *The Guardian*, трактується як помірна нерівність. Коефіцієнт є меншим у сільській місцевості, водночас однаковий у великих і малих містах [Нерівність в Україні, 2012: с.238]. Після подій 2013–2014 років, війни на Сході країни, високої інфляції, стагнації економіки подібні оцінки мали б переглядатись й уточнюватись.

У спеціальній літературі не часто нагадують, що коефіцієнт Джіні, як і коефіцієнт Пальма (їхнє, до речі, протиставлення у повідомленні УНІАН є хибним і не відповідає оригінальному тексту британської газети) помітно спрощують ситуацію з добробутом громадян. Між тим, ще студентів економічних факультетів вчать, що доходи населення складаються ще й з додаткових підробітків, негрошової допомоги, самозабезпечення продуктами, перерозподілом фінансів між членами сім'ї, працевлаштування за кордоном й переказ грошей у валюті тощо. Звісно, будь-який індекс чи коефіцієнт є спрощеним, корекція якого також має свої межі, в тому числі і в соціологічних розвідках.

Друга констатація в повідомленні УНІАН – Україна належить до числа країн із найбільшою нерівністю – також справедлива. Адже тут неадекватні дані про доходи доповнені інформацією, отриманою в опитуваннях. Оскільки на матеріалах ISSP продемонстровано, що наші співвітчизники вважають дуже високий рівень нерівності в країні [Бабенко, 2009; Малиш, 2011а], остільки сумарний індекс розміщує Україну в самому кінці ієрархічного списку. Щодо суб'єктивного сприйняття нерівності неправильно запитувати, перебільшують чи применшують громадяни наявну нерівність. Саме тому, що неможливо зафіксувати «об'єктивний» стан розшарування.

Власне, комбінація того, що умовно є сенс називати «об'єктивним», із тим, що є «суб'єктивним», постає в химерно-асиметричному вигляді. Констатація опитаними

глибокої нерівності означає, що люди живуть у суттєвому розладі із соціальними інститутами і організаціями. Фактично – у ситуації несприйняття ними правил, норм і наслідків відтворювання цими діючими інстанціями ієрархічних порядків. Відчуття дискомфорту підсилюється усвідомленням можливих розколів, явних чи латентних конфліктів, які природно генеруються нерівністю й асоціюються з нею. І тому спільне, разом, життя повинне і має бути кращим, більш благополучним.

Отже, соціологічний локальний наратив про міру стратифікованості суспільства потребує розвитку й концептуального збагачення. Тут не варто забувати про досвід емпіричних пошуків, наявних у вітчизняній літературі. Маються на увазі вивчення стратифікаційних порядків як сумарних ефектів позицій, диспозицій і практик [Коваліско, 2008]. Чи як наслідків розбіжного володіння «благами (ресурсами)» у вигляді повноважень, добробуту і статусу [Макеев, Домаранская, 2014: с. 49-63]. Крім того, в Україні незвичний, значною мірою прихований механізм формування доходів домогосподарств. І тому складається парадоксальні, що не знаходять обґрунтованих пояснень, повсякденні обставини, ситуація продукування статусів і уявлень про соціальну нерівність. Наприклад, такі.

Ціни на більшість товарів та послуг у країні на 15-40% нижчі, аніж у наших західних сусідів (Угорщина, Польща, Чехія – за оцінками громадян на сайті www.pubeo.com). Лише один товар – робоча сила – за офіційними даними коштує у 3-5 разів дешевше. Як тоді можливо, що наші громадяни за володінням побутовими приладами, одягом від них практично не відрізняються? Чому дорогих автомобілів у центрі Києва і будь-якого обласного центру помітно більше, аніж у Будапешті, Варшаві чи Празі? Внаслідок чого українці набагато радикальніші в оцінюванні міри стратифікованості суспільства за своїх сусідів?

Розчаклуванню, а за М. Вебером це соціологічна операція правильного запитування і пошуку аргументованих відповідей, такий стан справ і підлягає. Або, по-іншому, розширення локального діалекту можливе завдяки тенденціям, що увиразнилися в глобальному. Йдеться про коректну комбінацію даних із різних джерел і візуалізацію отриманих результатів. Мається на увазі, власне кажучи, вихід за межі звичного репертуару вивчення стратифікації. До того ж сам локальний діалект наративу про нерівність має низку обов'язкових координат. Розгляду підлягають країна загалом в європейському або світовому контексті, регіони країни (Захід, Схід, Центр, Південь, Північ), типи поселень (міста різних розмірів і сільські населені пункти), освітні, вікові, гендерні відмінності, зрештою схожі життєві ситуації. І тоді перелік деяких сюжетів дослідження бачиться таким:

– уявлення про нерівність населення України у глобальному порівняльному контексті, що передбачає участь у проекті ISSP;

– оцінювання поточної соціально-економічної ситуації в країні та її впливу на процеси соціального розшарування різними категоріями населення, виявлення тих соціальних смислів, значень, упереджень, які формують уявлення про актуальний стан нерівності в країні;

– яким чином держава як соціальний інститут стратифікує громадян понад звичайними соціальними відмінностями, відзначає їхні заслуги, надає пільги, привілеї, послаблення;

– у фокус дослідницького інтересу варто б поміщати не так з'ясування кількісної оцінки нерівності, як виявлення механізму перерозподілу тіньових і неофіційних доходів (незарєєстрованна зайнятість, зарплата в «конвертах», корупція, робота за кордоном). Цей механізм фактично й формує добробут громадян. Хоча деякі його деталі та складові практично недоступні для емпіричного вивчення, концептуальні уявлення про них все одно є сенс відпрацьовувати. Небезпідставним бачиться припущення про те, що саме такий механізм збуджує гостре почуття несправедливості того, що відбувається у сфері праці та її винагороди і щодо якості життя загалом;

– фіксація, опис і подання відмінностей в оцінках нерівності в інституціональних, регіональних, поселенських та ситуаційних координатах.

У розділі «Що таке реальність» у книзі С. Гокінга «Вищий задум» наводиться така історія: «В італійському місті Монца кілька років тому муніципальна рада заборонила жителям тримати золотих рибок у шароподібних акваріумах. Ініціатор цього кроку пояснив заборону тим, що тримати рибку в судині із вигнутими стінками жорстоко, адже, дивлячись назовні, рибка бачить спотворену картину реальності». А потім у розділі наведено шereg переконливих аргументів на обґрунтування тези про те, що наука є високою мірою мудрим способом продукування «спотворених картин реальності». У випадку з нерівністю – спотвореною в тому сенсі, що в соціологічній перспективі досліджуваний об'єкт «чутливо-надчутливий», а його численні компоненти не піддаються кількісному вимірюванню. До того ж застосовувані способи дослідження настільки недосконалі, що дають змогу вловлювати лишень контури відмінних один від одного і внутрішньо неоднорідних елементів класифікації. Побудовані часові ряди викликають сумнів, а самим елементам зовсім непросто дати правильні імена, якщо такі взагалі існують. Переконливість отримуваних групувань вочевидь позитивно корелює з ускладненням комбінаторики процедур ідентифікації множин, іменованих класами нерівностей, верствами, стратифікаційними порядками. І негативно – з і далі застосовуваними неминучими спрощеннями глобальних і локальних гетерохронотопій (реальностей), що спричинені дослідницькими процедурами та операціями.

5. НЕРІВНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА: ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ВИМІРИ

Останніми роками для поглиблених всебічних досліджень матеріального становища населення застосовуються різні джерела з їхнього подальшою інтеграцією в узагальнюючі системні показники. Однак нерідко в дослідженнях використовуються або виключно «об'єктивні» оцінки (тобто інформація з адміністративних джерел), або, навпаки, лише інформація, отримана на основі соціологічних опитувань. Отже, потребує розвитку системний підхід до досліджень соціальної сфери на постійній основі із застосуванням обох типів інформації. Метою цього дослідження є аналіз матеріального становища населення України на основі поєднання об'єктивних і суб'єктивних оцінок:

- аналіз рівня добробуту населення на основі об'єктивних оцінок (даних статистики національних рахунків, статистики праці, державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств (в частині фактичних витрат і доходів населення));
- розвиток та поглиблення аналізу матеріального становища населення із застосуванням «суб'єктивних» оцінок, окремих додаткових блоків запитань соціологічного спрямування: щодо настроїв, очікувань та сподівань окремих груп населення, їхніх проблем та рівня задоволення потреб.

Поєднання статистичної та соціологічної інформації значно розширює потенціал застосування результатів таких досліджень.

Економічна нерівність відображає диференціацію між окремими людьми і певними групами людей (насамперед, за розмірами доходів і за накопиченим багатством) в залежності від роду занять, демографічних, професійних, територіальних чинників тощо. Ця диференціація згодом призводить до формування різних рівнів витрат і споживання. Проблема полягає не в самій по собі нерівності, а в її масштабах. Надто велика майнова та доходна поляризація суспільства викликає негативну реакцію або обурення з приводу нерівномірного розподілу доходів і благ при різкій розбіжності між наявною мірою нерівності й тією, яку людина вважає справедливою, легітимною. Це, у свою чергу, негативно впливає на соціальну мобільність і серйозно загрожує демократії. Найбільш яскраво потреба в соціальній справедливості виявляє себе в періоди соціально-економічних, політичних перетворень, не менш актуальною вона є і за часів пережитих суспільством криз.

Серед об'єктивних показників диференціації доходів населення найбільш визнаними вважаються коефіцієнт Джині (індекс концентрації доходів) і коефіцієнт диференціації доходів (коефіцієнт фондів).

Індекс концентрації доходів, або коефіцієнт Джині, служить для вимірювання відхилення фактичного розподілу доходів за чисельно рівними групами населення від їхнього рівномірного розподілу і показує ступінь нерівності в розподілі доходів населення. Значення індексу концентрації доходів можуть перебувати в межах від 0 (досконала рівність) до 1 (досконала нерівність), тобто чим ближче індекс до 1, тим більш нерівномірно розподілені доходи в суспільстві. Відповідно, тим вище поляризація доходів населення¹.

Соціальні відмінності між багатими і бідними групами населення віддзеркалює коефіцієнт диференціації доходів і споживання (децильний коефіцієнт фондів) — це співвідношення доходів 10 % найбагатшого населення до доходів 10 % найбіднішого населення (або середньодушових обсягів споживання товарів та послуг).

Як демонструє рисунок 1, значення коефіцієнту Джині в Україні досягло свого піку в середині 1990-х років, після цього поступово знижуючись.

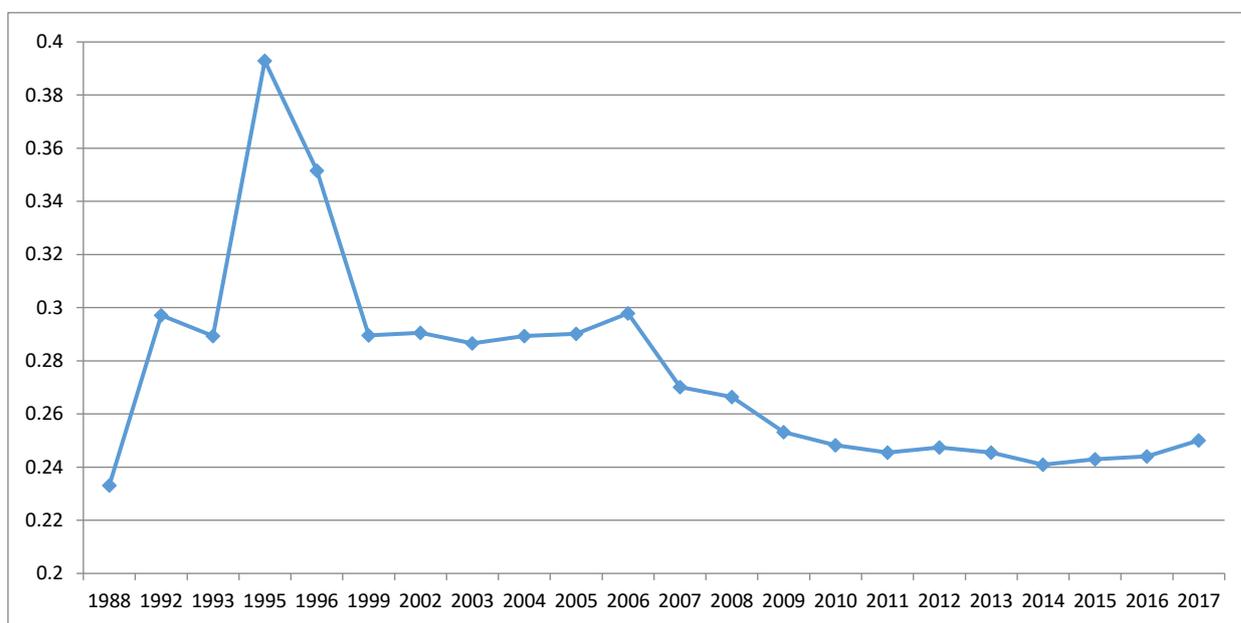

Рисунок 1. Індекс концентрації доходів – коефіцієнт Джині

Тенденції зміни коефіцієнту фондів представлено на рисунку 2. Слід зазначити, що за цим показником Україна істотно випереджає переважну більшість держав: наприклад, в Польщі він становив 7,6, в Румунії – 5,9, у Франції – 8,7, в Болгарії – 13,7 рази.

¹ Однією з методологічних проблем адекватної оцінки нерівності в Україні можна назвати особливості формування вибірки для обстеження умов життя домогосподарств, яка проводиться відповідно до вимог міжнародних стандартів, тобто за принципами добровільної згоди домогосподарства на участь в обстеженні. Домогосподарства, що включаються до вибіркового обстеження, можуть відмовитися від участі в ньому, і, як правило, вірогідність відмови тим вища, чим вищим є дохід домогосподарства. При формуванні вибірки для обстеження умов життя домогосподарств кожне домогосподарство має однакову імовірність потрапити до вибірки, але вірогідність, з якою домогосподарства з різними рівнями доходів погоджуються на опитування, буде різною. Репрезентативна із статистичної точки зору вибірка домогосподарств фактично відхиляється у бік менш забезпечених верств населення, тому результати офіційного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України надають занижені оцінки нерівності.

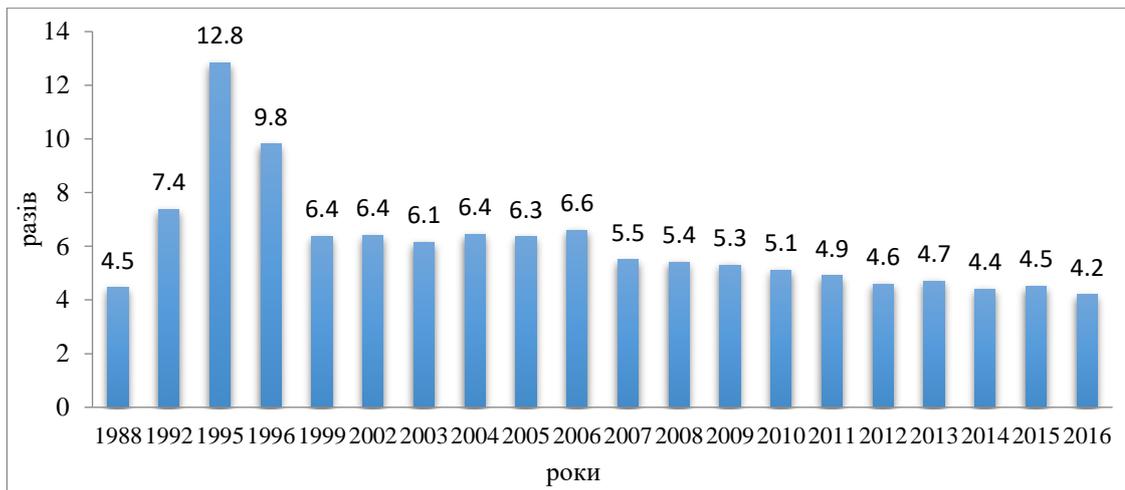

Рисунок 2. Співвідношення загальних доходів 10 відсотків найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів)

Крім об'єктивного, існує також суб'єктивний, психологічний вимір економічної нерівності. Він формується під впливом власних уявлень і спостережень кожної людини про справедливість. Визнаними суб'єктивними показниками економічної нерівності виступають самооцінка матеріального становища в порівнянні з середнім (суб'єктивно сприйнятним) рівнем, оцінка купівельної спроможності, а також оцінки уявного прожиткового мінімуму (який можна зіставити з реальним рівнем доходу).

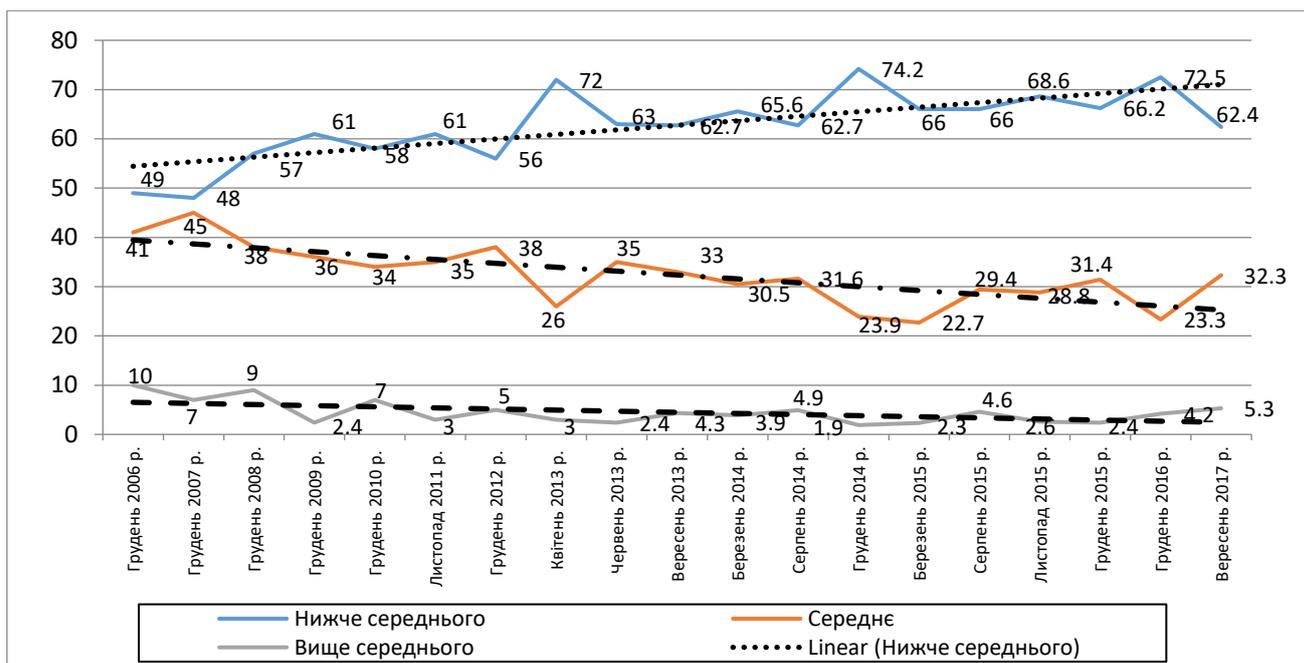
Моніторинг самооцінки матеріального становища населення вказує на те, що в Україні існує тенденція погіршення самооцінок домогосподарствами рівня своїх доходів. Мінімальна частка тих, хто оцінює становище своєї родини вище середнього рівня, не відіграє значної ролі в загальному розподілі оцінок. Провідна роль у коливаннях належить тим, хто вважає своє становище нижчим за середній рівень (табл. 1). Саме зміни негативних оцінок визначають загальну динаміку самооцінки населення (рисунок 3).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якщо матеріальне становище середньостатистичної сім'ї України прийняти за деякий середній показник, то як Ви порівняно з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї?», (%)

Показник	Грудень 2006 р.	Грудень 2007 р.	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Листопад 2011 р.	Грудень 2012 р.	Квітень 2013 р.	Червень 2013 р.	Вересень 2013 р.	Березень 2014 р.	Серпень 2014 р.	Грудень 2014 р.	Березень 2015 р.	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.	Грудень 2015 р.	Грудень 2016 р.	Вересень 2017 р.
Дуже низьке	4	4	5	5	5	6	4	7	6	4,1	4,8	3,9	8,5	10,6	9,5	6,3	6,3	11,3	7,2
Низьке	14	16	19	21	19	21	18	25	18	20,6	23,9	21,3	27	31,1	22,5	24	21,2	28,8	23,7
Нижче середнього	31	28	33	35	34	34	34	40	39	38	36,9	37,5	38,7	33,3	34	38,3	38,7	32,4	31,5
Середнє	41	45	38	36	34	35	38	26	35	33	30,5	31,6	23,9	22,7	29,5	28,7	31,3	23,3	32,3
Вище середнього	7	4	4	2	4	3	4	2,5	1,8	3,6	3,4	4,6	1,9	2,2	3,7	2,4	2,3	3,4	4,8
Високе	3	2	1	1	3	0	1	0,5	0,6	0,7	0,5	1	0	0,1	0,9	0,2	0,2	0,8	0,5
Дуже високе	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0	0	0,1	0	0	0

Джерело: за даними моніторингу ЦСМ/УІСД імені О. Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Рисунок 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якщо матеріальне становище середньостатистичної сім'ї України прийняти за деякий середній показник, то як Ви порівняно з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї?», (%)

(«Нижче середнього» - сума відповідей «дуже низьке», «низьке» та «нижче середнього»

«Вище середнього» - сума відповідей «вище середнього», «високе» та «дуже високе»

Джерело: за даними моніторингу ЦСМ/УІСД імені О. Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».)

Самооцінка матеріального становища (табл. 2) дуже щільно зкорельована із оцінкою купівельної спроможності родини. У респондентів, що визначають своє матеріальне становище як дуже низьке, як правило, не вистачає грошей навіть на їжу. Основна ж маса тих, хто майже все витрачає на їжу, відносить себе до людей із низьким рівнем матеріального становища. Достатність грошей для їжі, одягу та можливість купувати дорогі речі стають передумовою до віднесення себе до середнього рівня достатку.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Скажіть, будь ласка, яке з тверджень найбільш точно описує фінансовий стан Вашої родини?» (%) (вересень, 2017 р.)

Не вистачає грошей навіть на їжу	6,6	44,5
Вистачає грошей на їжу, але купити одяг вже важко	37,9	
Достатньо грошей на їжу й одяг, можете певну суму відкласти, але цього недостатньо, щоб купувати дорогі речі (такі, як телевізор або холодильник)	46,7	46,7
Можете дозволити собі купувати деякі дорогі речі (такі, як телевізор або холодильник)	8,4	8,8
Ви можете дозволити собі все, що бажаєте	0,4	

Опитування виявляють суттєві розбіжності між наявними доходами та оцінкою того, які суми необхідні для підтримання нормального життя (прожитковим мінімумом) (табл. 3).

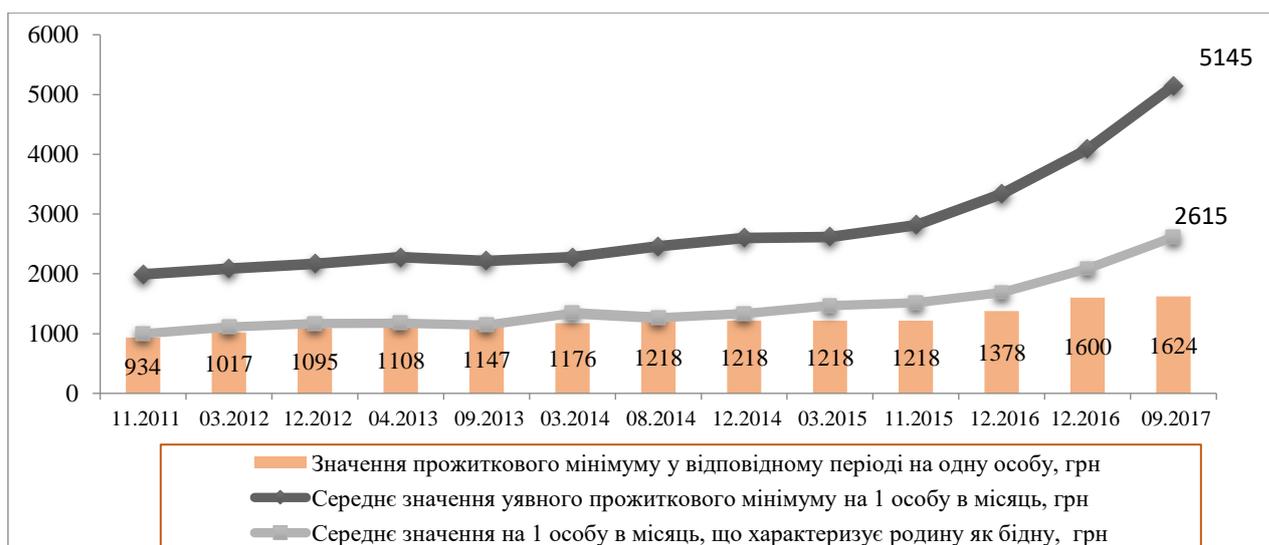
Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Скажіть, будь ласка, який щомісячний дохід у розрахунку на одного члена родини:

- **Ви вважаєте достатнім для нормального життя у Вашому населеному пункті?**
- **забезпечує прожитковий мінімум сьогодні?**
- **можна вважати бідною?», %, (вересень 2017 р.)**

	Вважають достатнім дохід...	Вважають, що прожитковий мінімум забезпечує дохід...	Сім'ю з таким доходом можна вважати бідною
1200 гривень та менше	1,1	2,5	15,1
1201-2500 гривень	1,5	12,8	41,3
2501-3000 гривень	3,3	10,9	19,7
3001-5000 гривень	22,8	37,6	15,0
5001-7000 гривень	15,8	12,0	1,0
Понад 7000 гривень	47,4	15,5	2,1
Відмова від відповіді	3,5	3,0	3,1
Важко відповісти	4,5	5,8	2,8
Середнє значення	9828 гривень	5145 гривень	1615 гривень

Середнє значення уявного прожиткового мінімуму на одну особу перевищує реальне значення прожиткового мінімуму (за відповідями останнього опитування, 2017 р.) в 3,2 рази (5145 грн. та 1624 грн., відповідно). Уявні значення для середнього доходу, які характеризують родину як бідну (2615 грн), у 1,6 рази вище офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Оцінка населенням уявного та мінімального прожиткового мінімуму (який характеризує родину як бідну) має тенденцію до зростання (рис. 4).

Рисунок 4. Динаміка середніх значень доходу, що характеризує родину як бідну; уявного та реального прожиткового мінімуму, грн.

Джерело: Дані моніторингу УІСД/ЦСМ за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Моніторинг уявного прожиткового мінімуму за даними останнього заміру перевищив 5145 грн., стрімко збільшившись з 4321 грн. у червні (динаміка оцінок респондентами оптимального прожиткового мінімуму за 2013–2017 рр. наведено на рисунку 4). На момент прийняття рішення про підвищення рівня мінімальної заробітної плати різниця між офіційним та уявним (бажаним) прожитковим мінімум становила 2,64 рази. З того часу очікування населення збільшилися на 47%, а останнє зростання становило 19%.

Отже, середнє значення уявного прожиткового мінімуму на одну особу перевищує реальне значення прожиткового мінімуму (за відповідями останнього опитування, 2017 р.) в 3,2 рази (5145 грн. та 1624 грн., відповідно).

Як засвідчують данні моніторингу, вже у 2015 році показник уявного прожиткового мінімуму перевищив 3398 грн. на одну особу (динаміка оцінок респондентами оптимального прожиткового мінімуму за 2013–2016 рр. наведено на рисунку 5). На момент прийняття рішення про підвищення рівня мінімальної заробітної плати різниця між офіційним та уявним (бажаним) прожитковим мінімум становила 2,64 рази (порівняння реального та уявного прожиткового мінімуму у грудні 2016 р. відображено на рисунку 6). Влітку 2017 року обрахований за відповідями оптимальний прожитковий мінімум становив 4321 грн., підвищившись таким чином за шість місяців на 5,7%.

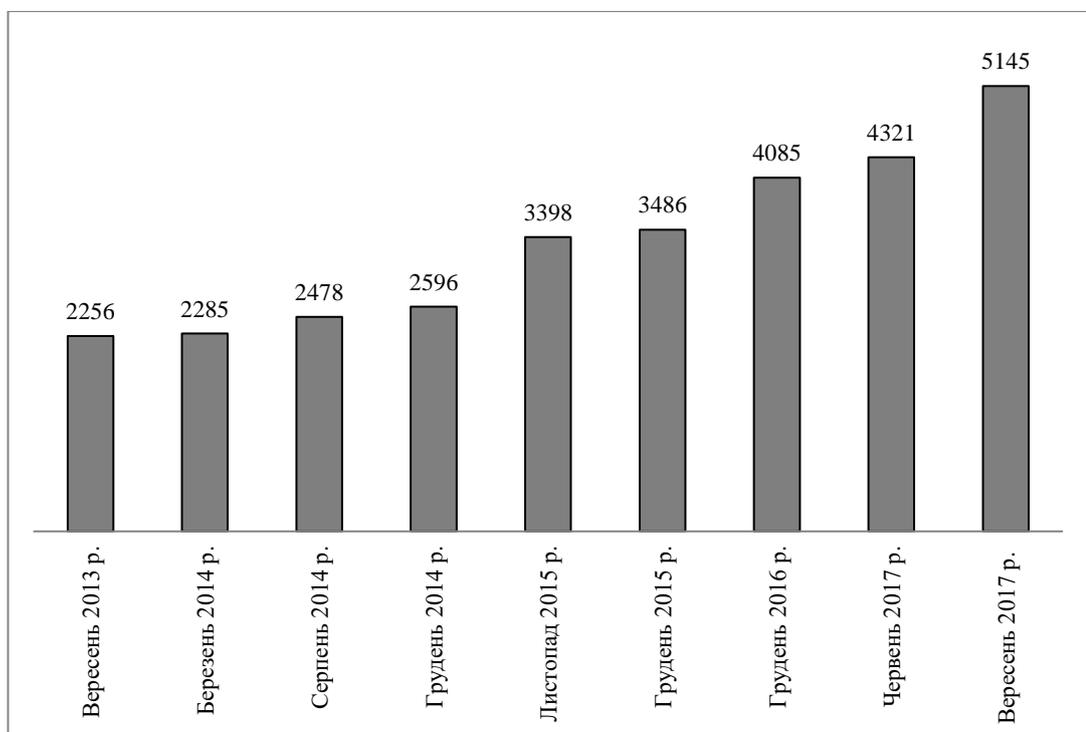
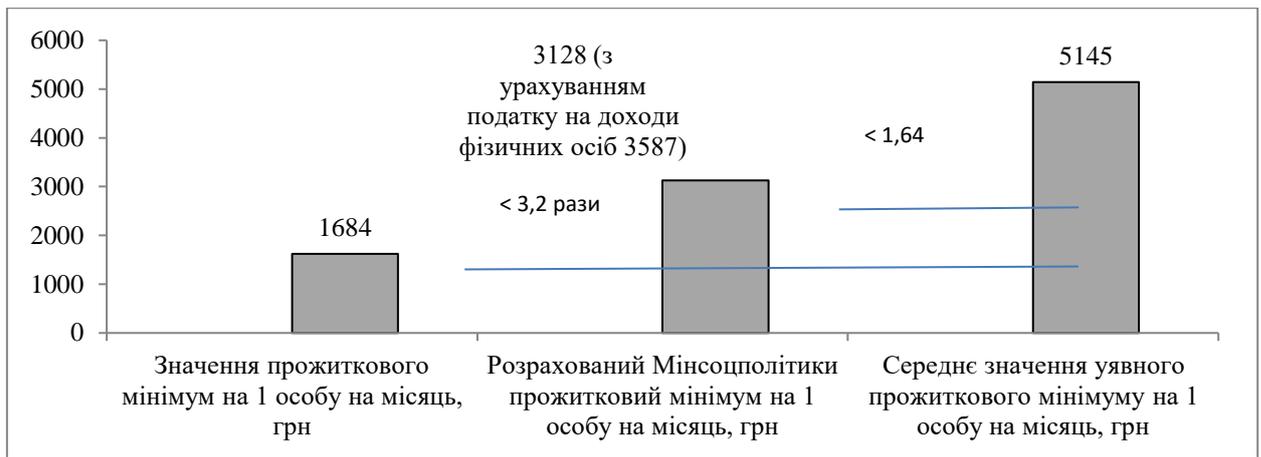

Рисунок 5. Динаміка оцінок респондентами уявного прожиткового мінімуму у розрахунку на 1 особу, грн.

Джерело: за даними моніторингу ЦСМ/УІСД імені О. Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Рисунок 6. Порівняння реального, розрахованого Міністерством соціальної політики України, та уявного прожиткового мінімуму, грн.

Структура доходів економічно активного населення доволі диверсифікована. Щорічний моніторинг джерел особистого доходу громадян виявив помітну зміну конфігурації структури доходів населення. Загальна спрямованість змін свідчить про зменшення рівня диверсифікованості доходів через збільшення частки офіційних і постійних доходів. Особливо виразно зміни помітні на підвибірці економічно активного населення (табл. 4 демонструє зміни в грудні 2017 року порівняно з груднем 2016 року):

1. *Зростання значення офіційної заробітної плати.* За рік частка економічно активного населення, що зараховує офіційну заробітну плату до основних джерел доходу, зросла з 83,4% до 86,9%, відповідно, зросла і частка тих, хто визначає офіційну заробітну плату як основне джерело доходу: 80,2% у грудні 2017 р. проти 77,2% у грудні 2016 р. Натомість зменшилася й частка тих, хто як джерела доходу зазначав премії за основним місцем роботи (з 39,8% до 30,4%).

2. *Зменшення долі пенсій і соціальних виплат у доходах економічно активного населення.* Рівень згадування цієї статті доходів серед економічно активного населення зменшився з 21,1% до 15,3%.

3. *Зменшення показників горизонтальних міжособистісних транзакцій.* За рік частка економічно активного населення, яка мала підтримку у вигляді матеріальної допомоги від інших членів родини, скоротилася з 26,6% до 18,4%.

4. *Зменшення частки економічно активного населення, що має додатковий дохід.* Доля доходів від додаткової зайнятості, підробітку знизилася з 25,5% до 15,9%; доходи від індивідуальної, приватної діяльності знизилися з 13,4% до 7,6%.

Всі зазначені зміни пов'язані із збільшенням розміру мінімальної заробітної плати, яка відбулась у січні 2017 р. Адміністративне підняття мінімальної заробітної плати (збільшення розміру соціальних внесків, податків на основі мінімальної заробітної плати) спричинили

аккумуляцію в офіційній заробітній платі інших виплат (премій, неофіційних виплат тощо). Крім того, ринок праці відреагував на зростання податкового навантаження, прив'язаного до розміру мінімальної заробітної плати, зменшенням відповідних видів діяльності. Аналіз змін показників неофіційних доходів також свідчить про їхнє скорочення: якщо в грудні 2016 р. зізнавалися в отриманні неофіційних доходів сумарно 29,2% економічно активного населення, то в грудні 2017 р. таких було вже 17,7% (зменшення на 11,5%) (табл. 4).

Таблиця 4

Показники джерел (офіційних і неофіційних) особистого доходу громадян України, грудень 2017 р., %

	Все населення				Економічно активне населення			
	Грудень 2016 р.		Грудень 2017 р.		Грудень 2016 р.		Грудень 2017 р.	
	Всі джерела*	Основні джерела**	Всі джерела*	Основні джерела**	Всі джерела*	Основні джерела**	Всі джерела*	Основні джерела**
Офіційна заробітна плата за основним місцем роботи	52,8	49,1	56,2	51,6	83,4	77,2	86,9	80,2
Пенсія, соціальні виплати та державні грошові допомоги (стипендії, допомога по безробіттю, допомога при народженні дитини, доплати малозабезпеченим сім'ям, допомога ВПО тощо)	46,4	35,1	41,3	33,9	21,1	8,7	15,3	7,9
Матеріальна допомога інших членів родини, родичів, аліменти, враховуючи грошову та негрошову допомогу	31,0	13,8	24,6	11,7	26,6	8,7	18,4	6,1
Премії та бонуси за основним місцем роботи	24,7	7,5	18,8	5,7	39,8	12	30,4	9,4
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	14,7	8,0	12,1	5,0	12,2	5,9	11,3	4,2
Доходи від додаткової зайнятості, підробітку	18,9	8,3	12,2	4,7	25,5	11,1	15,9	5,4
Доходи від індивідуальної, приватної діяльності	9,1	5,5	5,3	3,5	13,4	7,7	7,6	5,1
Неофіційна винагорода від додаткової зайнятості, підробітку	7,7	2,6	4,6	1,8	10,6	3,2	6,3	2,3
Неофіційні платежі за основним місцем роботи	11,3	7,0	7,4	4,5	18,6	11,5	11,4	7,4
Здача в оренду житла, приміщень, земельних ділянок	5,8	3,7	4,0	1,3	6,9	4,3	3,9	1,2
Доходи від депозитів, відсотки за акціями, цінними паперами тощо	4,7	1,4	2,2	0,2	6,2	1,9	2,9	0,2
Інше	1,3	0,4	1,0	0,9	1,2	0,2	0,8	0,7

* Ствердні відповіді на запитання: «Якщо говорити про всі джерела (офіційні та неофіційні) Вашого особистого доходу, то які із зазначених на картці Ви маєте?». Респонденти могли обрати будь-яку кількість відповідей.

** Ствердні відповіді на запитання: «А які з названих Ви вважаєте основними?». Респондент мав можливість зазначити до 3-х джерел.

Джерело: за даними моніторингу ЦСМ/УІСД імені О. Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Користування субсидією на комунальні витрати. Зазначимо, що 43,7% опитаних отримують субсидію на комунальні витрати (див. табл. 5). Загалом середні витрати на

комунальні послуги у вересні 2017 для родини становили 1228 грн. а витрати на транспорт близько 610 грн. Середні витрати на комунальні рахунки серед тих, хто отримує субсидії, становили 737 грн., серед тих, хто не має права і не користується субсидіями, майже вдвічі (1,76 рази) більше – 1317 грн.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Чи отримуєте Ви/Ваша сім'я нині житлову субсидію, тобто на Вас відкрито особові рахунки по сплаті за житлово-комунальних послуг?» (% тих, хто відповів)

Так, отримуєте	43,7
Ні, хоча маєте право, можливо, оформлюватимете	14,3
Ні, хоча маєте право, але не оформлюватимете	11,6
Ні, не маєте права	30,4

Стратегії економії різних груп населення. Брак фінансових ресурсів зумовлює те, що 84,2% сімей вимушені були економити. Структура статей, на яких економлять українські сім'ї, залишається традиційною та стосується речей первинної необхідності: продуктів харчування, одягу, лікування, відпочинку та дозвілля, транспорту, комунальних платежів (табл. 6). За даними моніторингу опитаним доводилося найбільше економити на купівлі одягу, відпочинку та продуктах харчування. Також більше половини опитаних економили на купівлі побутової техніки та транспортних витратах, економили опитані і на лікуванні. Майже половина опитаних намагалася економити на комунальних витратах.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи доводилося протягом останніх 6 місяців Вашій сім'ї/Вам економити і на чому?», % (вересень, 2017 р.)

	Так, значною мірою	Так, певною мірою	Сума % тих, хто економив	Практично ні	Ніколи	Немає таких витрат
Купівлі одягу	28,3	45,5	73,8	18,1	4,5	3,6
Дозвіллі, можливості відпочити	33,5	36,0	69,5	11,7	3,4	15,4
Продуктах харчування	17,7	40,4	58,1	28,8	13,0	0,1
Купівлі побутової техніки	30,5	23,2	53,7	7,6	2,2	36,5
Транспортних витратах	12,8	37,5	50,3	27,1	12,3	10,3
Лікуванні	15,1	34,9	50	26,6	12,5	10,9
Комунальних рахунках	16,8	32,4	49,2	31,1	18,1	1,6
Зв'язок (стаціонарний, мобільний, Інтернет)	9,3	28,4	37,7	35,4	18,1	8,8
Купівлі дорогих речей (машини, квартири)	20,2	6,4	26,6	1,7	0,9	70,8
Освіті/навчанні	5,9	14,1	20	18,8	7,7	53,5
Подарунках	0,0	0,1	0,1			99,9
Бажаннях дитини	0,1	0,0	0,1			99,9
Хобі	0,3	0,0	0,3			99,7
Театрі, кіно	0,2	0,1	0,3			99,8
Меблях	0,1	0,0	0,1			99,9
Ремонті	0,2	0,0	0,2			99,8
Побутовій хімії	0,1	0,0	0,1			99,8
Парфумах, косметичці	0,1	0,0	0,1			99,9
Усьому	0,1	0,0	0,1			99,9

Менше чверті опитаних (18%) мають зараз грошові збереження, накопичення (див. табл. 7). Серед тих, хто має накопичення, 14,5% зберігають їх у готівці, 3,5% – на рахунках фінансових установ (у вигляді депозитів, облігацій, акцій). Переважна більшість опитаних, які мають накопичення, тримають їх у національній валюті.

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Скажіть, будь-ласка, чи є зараз у Вашій родині грошові збереження, накопичення?» та «Скажіть, будь-ласка, в якій валюті Ви тримаєте Ваші збереження/накопичення?», % (серед осіб, які мають збереження/накопичення)

	Немає збережень, накопичень	Є збереження, накопичення...		Валюта накопичення серед осіб, які мають збереження/накопичення				
		на рахунках фінансових установ (депозити, облігації, акції)	готівкою	Гривні	Долари	Євро	Рублі	Інша валюта
Жовтень 2011 р.	75	25		65,7	33	13,2	1,5	0,5
Грудень 2012 р.	72	28		70,1	33,7	12,2	0,9	0,5
Квітень 2013 р.	80	20		69,3	37,2	8,9	1,3	0
Березень 2014 р.	73	8	19	77,8	39,4	11,8	2,8	0,2
		27						
Серпень 2014 р.	80	4	13	72,8	34,6	16,8	2	0,3
		17						
Грудень 2014 р.	81	6	13	77,9	43,7	13,3	4,3	0,8
		19						
Березень 2015 р.	80	4	16	69,8	49,3	17,4	5,8	1,1
		20						
Серпень 2015 р.	77	6	17	72,8	38,9	12	0,7	0,6
		23						
Листопад 2015 р.	78	5	17	68,1	41,9	18,7	0,6	0,8
		25						
Грудень 2016 р.	73,7	10,4	18,4	66,8	45,1	16,1	0,6	0,5
		28,8						
Червень 2017 р.	81,8	3,5	14,5	69,3	37,3	15,4	1,8	0,3
		18						
Вересень 2017 р.	72,3	9,2	16,8	56,9	31,0	11,1	0,9	x
		26						

* Запитання про валюту грошових збережень ставилося респондентам, які мали збереження готівкою.

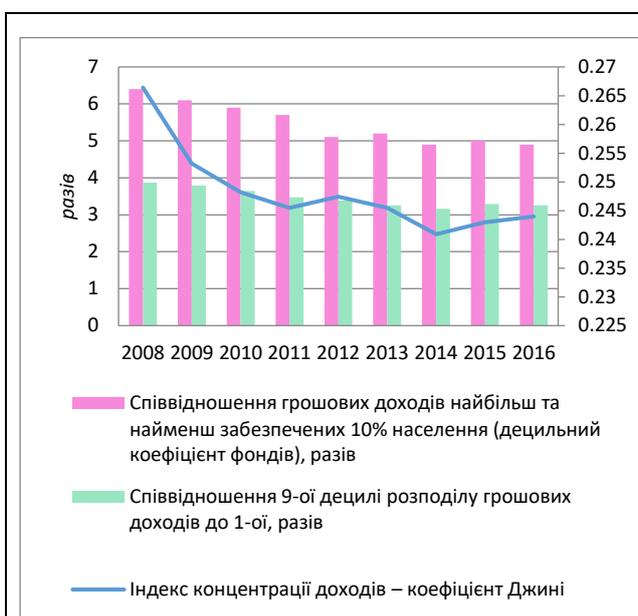
Джерело: Дані моніторингу УІСД/ЦСМ за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Про наявність заборгованості за обов'язковими платежами вказали 15%. На першому місці – борг за сплату комунальних послуг (9,2%), ще 6,5% – за сплату кредиту. Також вказані заборгованості за сплату оренди, платіжок за придбані товари та послуги й інше.

Для визначення диференціації доходів населення в контексті найбільш ефективного і раціонального співвідношення економічної рівності та нерівності доцільно використати показники економічно виправданої («природної») нерівності, при розрахунку яких виключено нерівність, пов'язану з бідністю, по-друге, визначити перевищення показників фактичної над природною нерівністю, тобто визначити нерівність, зумовлену бідністю.

Показники, які обрано для оцінки нерівності (коефіцієнт Джині, децильний коефіцієнт фондів), скореговані таким чином, щоб усі середньодушові еквівалентні грошові доходи на місяць нижче прожиткового мінімуму підвищити до цієї межі. Таке корегування доходів у напрямі досягнення основного державного соціального стандарту при подальших розрахунках виключить вплив фактору бідності на показники економічної нерівності. На рисунках 7 та 8 представлено динаміку фактичних та скоригованих показників нерівності в Україні.

Як бачимо, ступінь економічної нерівності населення не пов'язаний безпосередньо із рівнем бідності, тому зростання нерівності не обов'язково призводить до збільшення рівня бідності.

Рисунки 7. Динаміка показників нерівності в Україні

Рисунки 8. Динаміка скорегованих показників нерівності в Україні (при виключенні бідності)

Джерело: дані Держстату України

Джерело: розрахунки на основі даних Держстату України

Диференціація доходів за рахунок підприємницької діяльності, самозайнятості та власності є об'єктивною реальністю функціонування ринкової економіки. Показники, представлені на рис. 8, підкреслюють значимість у вирішенні проблеми подолання нерівності, яка не підкріплена активною економічною діяльністю суб'єктів ринку праці, питань скорочення бідності населення.

Виключення впливу фактору бідності на показники економічної нерівності дозволило виокремити із фактичної нерівності «природну» і надмірну нерівність. Нерівність доходів при виключенні нерівності, зумовленої бідністю, при певних додаткових умовах можна трактувати як соціально справедливу, а надмірну нерівність, зумовлену бідністю, – як соціально несправедливу. Це трактування залежить від визначення межі бідності і стосується, в першу чергу, «природної» нерівності доходів за

рахунок оплати праці та підприємницької діяльності. Оцінка співвідношень між «природною» і фактичною нерівністю дозволяє робити висновки про масштаби надмірної нерівності, зумовленої бідністю, та, відповідно, про соціальну справедливість диференціації доходів населення (табл. 8).

Таблиця 8

Співвідношення фактичних та скорегованих показників нерівності в Україні

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Коефіцієнт Джині (G/GN)	2,9	2,7	1,9	1,7	2,8	2,7	2,6	2,2	2,0
Децильний коефіцієнт фондів (F/FN)	5,8	6,7	3,4	2,8	2,9	2,7	2,8	2,2	2,1

Джерело: розрахунки на основі даних Держстату України

За цими розрахунками фактична економічна нерівність могла б бути зменшена у 2 – 6 разів (за даними періоду 2008 – 2016 рр.) при повному подоланні бідності в нашій країні.

Об'єктивною реальністю сучасних соціально-економічних процесів стало поглиблення нерівності до такої міри, коли ця нерівність сприймається як соціальна несправедливість. Отже, постає питання визначення 'міри нерівності', яка відповідає параметрам соціальної справедливості, сприймається як припустима (природна або прийнятна), не обмежує можливості людського розвитку, не звужує прав та доступ до основних суспільних ресурсів.

Формування та закріплення серед більшості населення нових уявлень про справедливість у сфері розподілу, тобто сприйняття справедливості нерівності винагород залежно від суспільного внеску, має низку обмежуючих чинників, пов'язаних як із ціннісним конфліктом різних ідеологем і міфологем, так і з реальними труднощами впровадження нових принципів розподілу (перекіс приватизаційних процесів на користь елітних груп, інші вияви нерівності можливостей).

За різними теоретичними підходами *справедливість* визначається як *моральна цінність*. На рівні громадської думки поширеними є такі абстрактні принципи: кожен повинен мати те, «на що заслуговує», «що заробив чесно», «на що має право за законом». Разом з тим, ці принципи підкріплюються уявленнями про необхідність забезпечення «рівності ключових прав», «рівності перед законом», «рівності у доступі до суспільних благ», «рівності у праві на отримання державної підтримки» тощо. Ці принципи та уявлення поширюються на всі сфери суспільного життя – політичну, економічну, правову, соціокультурну. При цьому міркування в термінах «справедливо-несправедливо» можуть суттєво залежати від оцінки потенційних (майбутніх, вірогідних) перспектив, які оцінюються з точки зору можливих вигід або можливих втрат. Саме тому ціннісний зміст

соціальної справедливості має складну структуру, різноманітність смислів, що ускладнює трактовку самого поняття та породжує множину пояснювальних моделей.

Більшість респондентів під поняттям соціальної справедливості розуміють такі визначення: законність і захист прав для всіх (93%); рівні права в усіх сферах життя (освіта, робота, медичне забезпечення і т.д.) (90%); прозорі, зрозумілі і прості правила отримання державної допомоги тими, хто цього потребує (88%); це допомога тільки непрацездатним (дітям, літнім людям тощо) (65%)². Відповіді на це запитання не диференціюються соціальними групами: оцінка соціальної справедливості досить гомогенна, і те, що на першому місці законність і захист прав для всіх, означає, що люди сьогодні бачать проблему саме в корупції, в тому, що немає рівності всіх перед законом. Адже незалежно від того, скільки у людини грошей, хто у неї батьки, на який вона знаходиться посаді, соціальна справедливість полягає в тому, що закони для всіх однакові і права у всіх одні: все повинні бути або в одній черзі, або ніякої черги для всіх не повинно бути. Освіта не повинна отримуватись «по блату» або тільки тими, хто може заплатити; на роботу не повинні приймати «по блату»; якісним має бути не тільки дороге медичне забезпечення, а й безкоштовне, яке зараз перетворилося на «ніяке». В цьому люди теж бачать суть соціальної справедливості.

У ситуації, коли значна частина населення виступає за поєднання державного регулювання та використання ринкових методів в управлінні економікою, існують прояви амбівалентності соціокультурного підґрунтя економічної самокатегоризації, що виявляється у подвійності різних соціальних порядків, соціально-економічних устроїв, у назві яких відображена принципова інституціональна опозиція: капіталізм – соціалізм. Переважна більшість (70,7%) опитаних виступає за рівні можливості для всіх людей та винагороду відповідно до внеску (за працю та здібності). Кожен четвертий (26,2%) виступає за рівність результатів у ціннісно-зрівняльному контексті залежно від продуктивності, ефективності праці, внеску та здібностей: *«Люди повинні бути рівними в матеріальному плані, не повинно бути багатих та бідних»*. Деякі інші індикатори виміру сприйняття «справедливого» регулювання доходів також підтверджують високий рівень запиту на зрівняльну стратегію: 56,9% вважають, що не повинно бути великої прірви між більш забезпеченими та менш забезпеченими. Третина респондентів (34,4%) висловилися проти штучного зменшення різниці в доходах, навіть якщо ця різниця є великою.

---

² Тут та далі використані результати моніторингу громадської думки населення України, що проводиться ГО «Центр «Соціальний моніторинг» та ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за період 2015-2017 рр.

Для сучасного етапу розвитку України формування соціально-економічної політики, яка орієнтується на нормативні уявлення громадян, є актуальним викликом. Тому важливо розуміти ці уявлення, визначити, на чому вони базуються, оцінити доцільність та можливість їхніх змін. Серйозність такої постановки загострюється низкою глибоких проблем у соціальній сфері, серед яких: посилення соціальної несправедливості, відсутність достатньої кількості робочих місць з гідним рівнем оплати праці (загальне та структурне безробіття, а також низька якість робочих місць), поляризація доходів, деформація системи соціального захисту населення, поява нових груп населення, які потребують державної підтримки та захисту (зокрема внутрішньо переміщені особи, інваліди війни на сході, сім'ї та діти загиблих тощо) та інші.

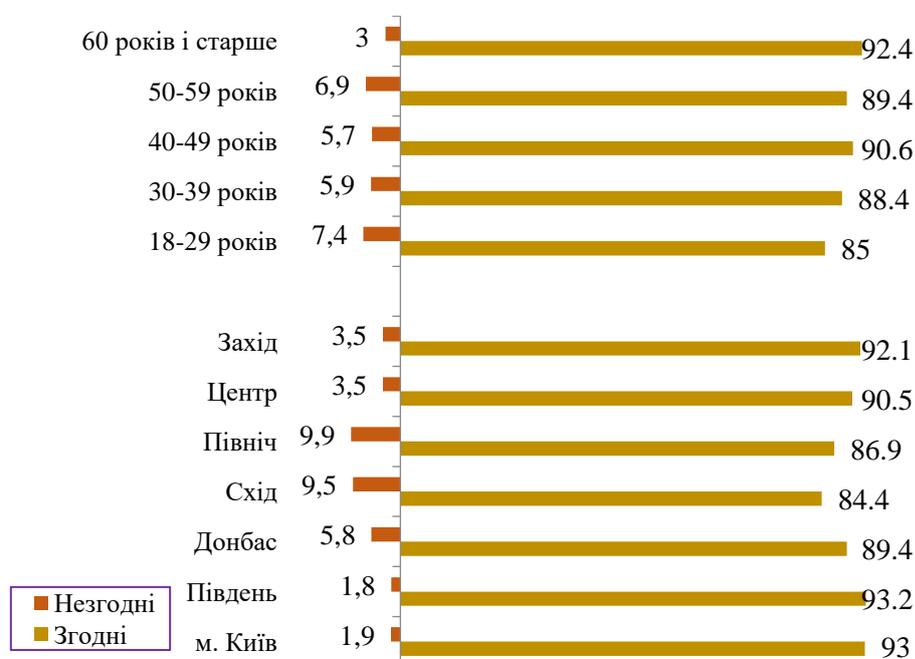
Ситуація в сучасній Україні не сприяє утвердженню впевненості у подоланні бар'єрів між соціальними стратами, вирівнюванню можливостей у досягненні життєвого успіху, навпаки, у нашому суспільстві ці бар'єри зростають. В українському суспільстві втілення уявлень про соціальну справедливість через максимальне вирівнювання можливостей (шансів) для самореалізації кожної особистості ускладнюються неформованістю відповідних механізмів компенсації стартової нерівності (здібностей, походження і, головне, – економічного становища), що само по собі несе досить великий потенціал соціального невдоволення, а накладаючись на недостатню сформованість ціннісних установок на користь саме цього типу справедливості у сфері розподілу суспільних благ, посилює такі негативні вияви суспільних настроїв і поведінки, як аномія (і, відповідно, девіації), загальне розчарування в суспільних ідеалах демократії, недовіра до соціальних інститутів, поглиблення орієнтації на індивідуалізм із обмеженням орієнтації на будь-яку участь у суспільному житті.

Результати досліджень (як раніше, так і зараз) фіксують визнання суспільством надмірного рівня диференціації доходів громадян, запит до держави щодо зменшення різниці в доходах, схильність більшої частини населення країни до патерналізму та автократичного державного контролю. Переважна більшість населення виступає за те, що багаті люди в країні повинні ділитися з бідними (70,3%), що Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних (81,1%). Три чверті незгодні з тим, що витрати на соціальні виплати необхідно зменшити (табл. 9, рис. 9).

Рівень «згоди-незгоди» з твердженнями щодо нерівності доходів і зобов'язань Уряду щодо зменшення нерівності та подолання бідності (вересень 2017 р.), %

	Згодні	Скоріше, згодні	Скоріше, не згодні	Не згодні	Важко відповісти
	ЗГОДНІ		НЕЗГОДНІ		
В Україні занадто велика різниця в доходах громадян	75,1	22,3	0,8	0,4	1,4
	97,4		1,2		
Уряд зобов'язаний зменшити різницю в доходах громадян	58,7	30,6	4,1	1,5	5,1
	89,3		5,6		
У справедливому суспільстві відмінності в стандартах життя людей повинні бути мінімальними	47,6	40,7	4,3	1,2	6,1
	88,4		5,5		
Багаті люди в Україні повинні ділитися з бідними	38,4	31,9	10,5	6,4	12,8
	70,3		16,9		
Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних	40,9	40,2	9,2	4,3	5,4
	81,1		13,5		
Уряду потрібно зменшити витрати на соціальні виплати	9,4	10,2	24,1	50,4	5,9

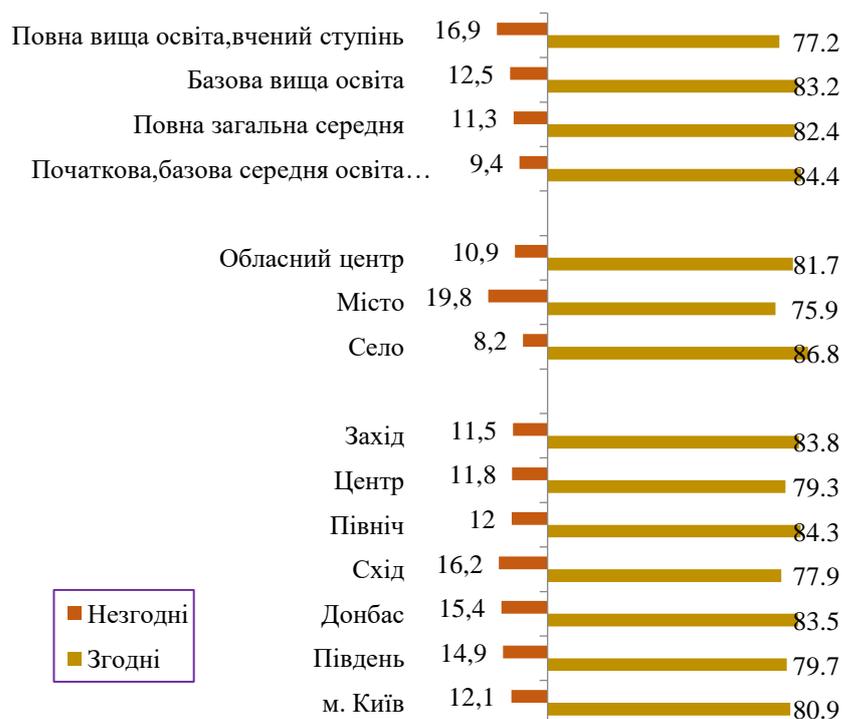

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 9. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «Уряд зобов'язаний зменшити різницю в доходах громадян»» (% за віковими групами та регіонами)

* «Згодні» - сума відповідей «скоріше, згодні» та «цілком згодні». «Не згодні» - сума відповідей «зовсім не згодні» та «скоріше, не згодні».

За ознаками статі, освіти, типу поселення респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

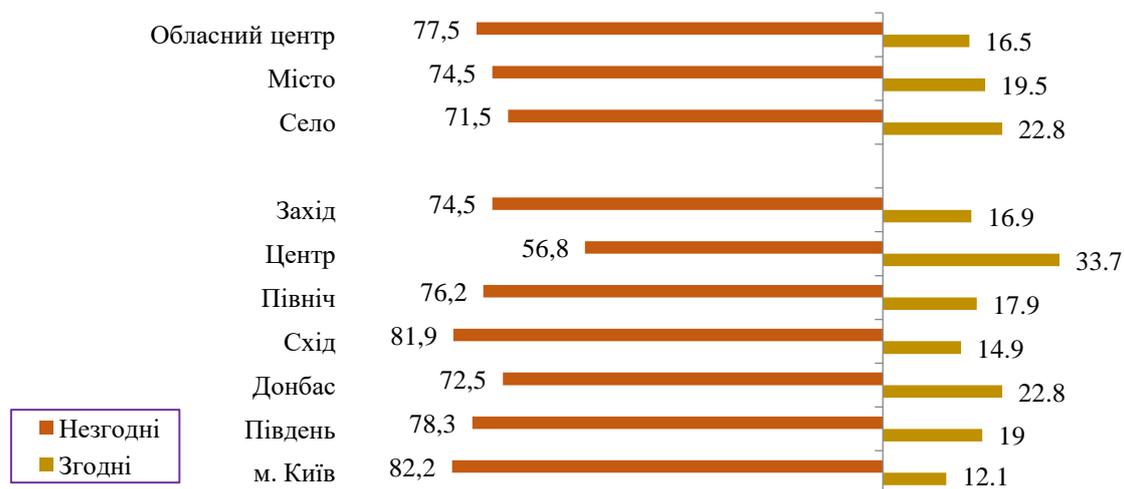

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 10. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних»» (% за рівнем освіти респондентів)

* «Згодні» - сума відповідей «скоріше, згодні» та «цілком згодні». «Не згодні» - сума відповідей «зовсім не згодні» та «скоріше, не згодні».

За ознаками статі та віку респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

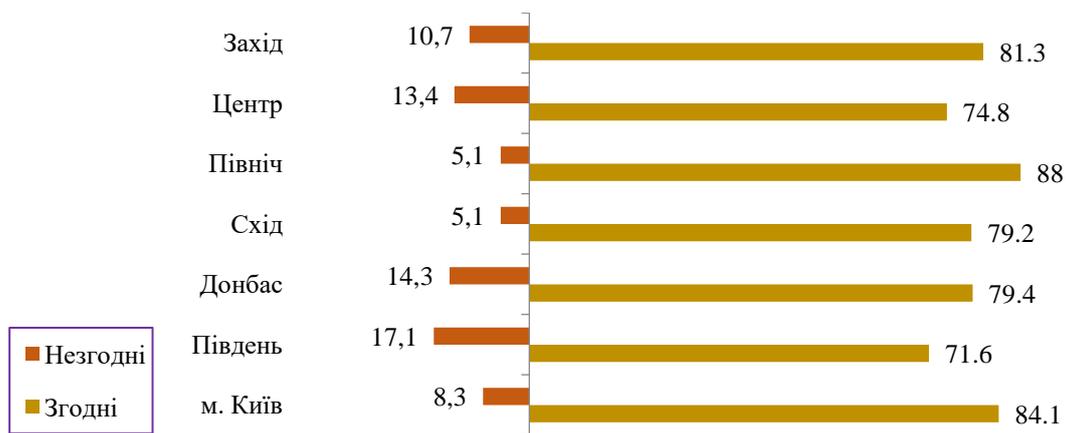

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 11. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «Уряду потрібно зменшити витрати на соціальні виплати»» (% за регіонами)

* «Згодні» - сума відповідей «скоріше, згодні» та «цілком згодні». «Не згодні» - сума відповідей «зовсім не згодні» та «скоріше, не згодні».

За ознаками статі, віку та освіти респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

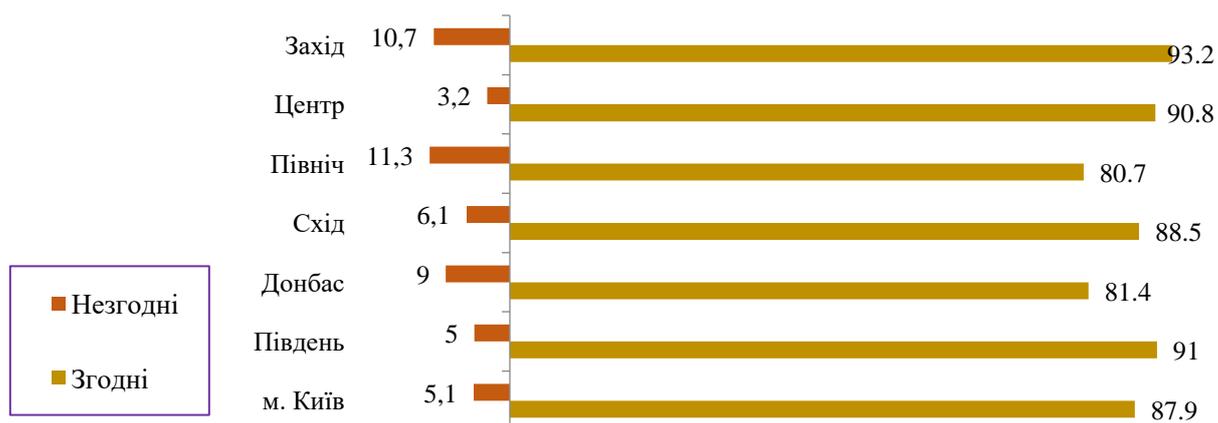

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 12. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для переселенців з окупованих територій, територій проведення АТО, для учасників АТО»», (% за регіонами)

«Згодні» - сума відповідей «скоріше, згодні» та «цілком згодні». «Не згодні» - сума відповідей «зовсім не згодні» та «скоріше, не згодні»

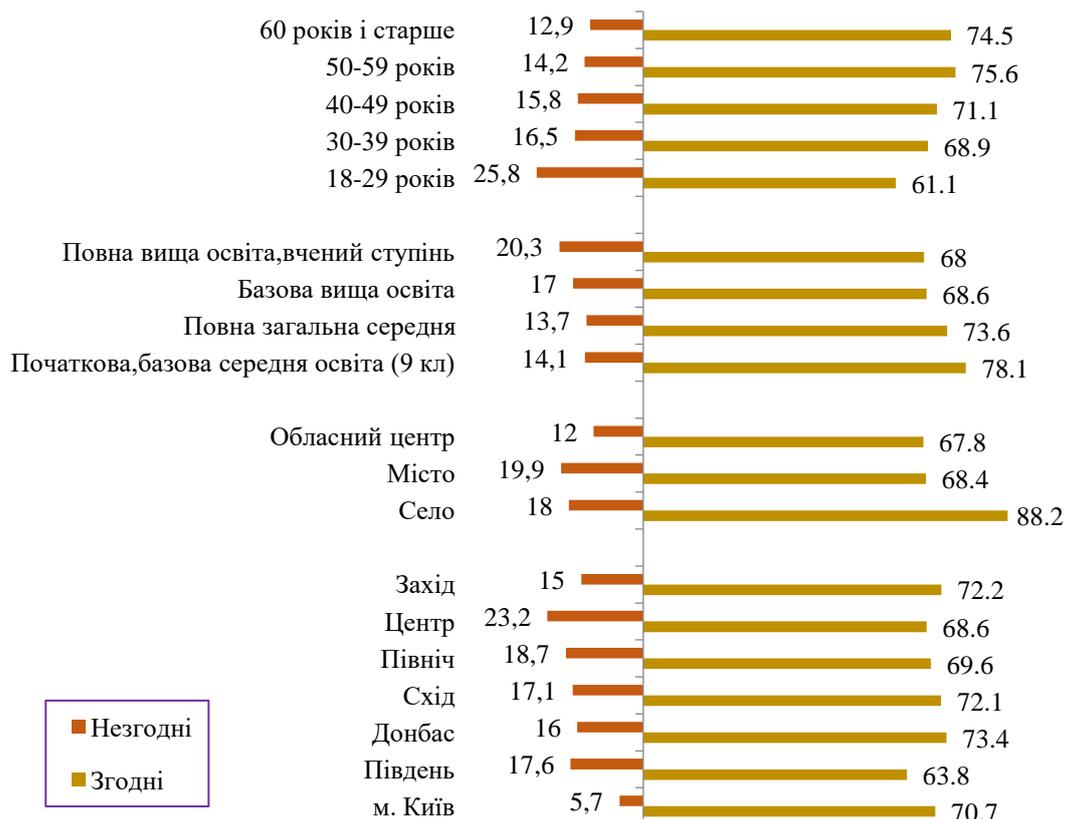
За ознаками статі, віку, освіти та типу поселення респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 13. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «У справедливому суспільстві відмінності в стандартах життя людей повинні бути мінімальними»», (% за регіонами)

За ознаками статі, віку, освіти та типу поселення респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

На рисунку не вказані відсотки відповідей «Важко відповісти»

Рисунок 14. Згодні чи не згодні Ви з таким твердженням: «Багаті люди в Україні повинні ділитися з бідними», (% за віком, рівнем освіти та регіонами)

За ознаками статі респондентів у відповіді на дане запитання значимі відмінності від середнього показника відсутні

В межах проведеного національного опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» дослідниками було з'ясовано, що з надвисоким рівнем заробітної плати³ не готові погоджуватись 36,5% українців. Для двох третин підставами для надвисокої заробітної плати можуть бути рідкісні таланти (34%), високий рівень відповідальності (33%), високий рівень професійної кваліфікації (32%), особливі заслуги перед країною (29%) та інтенсивна й тяжка праця (29%).

Дані свідчать про дві тенденції щодо міри нерівності в оплаті праці. Перша: чим нижчим є рівень матеріального становища, тим менш припустимим визнаються надмірні доходи. Друга: молоді покоління більшою мірою припускають надмірну різницю в оплаті праці.

³ В інструментарії дослідження як міру надвисокої заробітної плати використано міру в 100 тисяч гривень на місяць. На момент опитування цей показник більше ніж в 30 раз перевищував офіційну мінімальну заробітну плату в 3200 грн; був в 20 разів більше, ніж бажаний прожитковий мінімум (за даними цього ж опитування – близько 5 тис. грн).

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «На деяких посадах заробітна плата в Україні перевищує 100 тис. грн на місяць. За яких умов це є виправданим ... ?», %*

Умови прийняття надвисокого рівня оплати праці	Серед всіх	Рівень матеріального становища			
		Низький	Нижче середнього	Середній	Високий та вище середнього
Якщо посада передбачає надзвичайно інтенсивну та тяжку працю	29,2	21,5	31,5	33,9	34,2
Якщо посада передбачає надзвичайно високий рівень відповідальності	33,2	22,7	33,4	39,3	47,0
Якщо посада передбачає надзвичайно високий рівень професійної кваліфікації	32,4	22,6	31,5	40,1	37,6
Якщо людина має особливі, рідкісні таланти	34,3	26,1	36,9	37,6	35,0
Якщо людина має особливі заслуги перед країною	29,4	23,8	31,7	29,3	45,3
За інших умов	4,7	4,3	4,9	5,1	3,4
Не є виправданим за жодних умов	36,5	45,9	34,7	31,0	34,2

*Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки наведено розподіл ствердних відповідей

Отже, здійснений нами аналіз дозволив дійти таких висновків. Складність нинішньої суспільної ситуації в Україні проявляється через низку негативних явищ: глибоку соціально-економічну кризу, низьку ефективність інститутів державного управління, корупцію, недосконалу судову систему і нерівність громадян перед законом, зростання майнового розшарування та соціальної несправедливості, незавершеність більшості з проголошених реформ тощо. Значний негативний вплив на суспільну ситуацію в Україні також створюють гібридні конфлікти: анексія Росією Криму та бойові дії на Донбасі, які призвели до катастрофічних наслідків в економіці країни, падіння курсу гривні, різкого збідніння широких верств населення та погіршення рівня життя, що виступає одним з найпотужніших чинників невизначеності та безсилля офіційної влади. Усе вище зазначене створює передумови для зростання соціальної напруги в Україні, а також значного посилення суспільного запиту на соціальну справедливість та підвищення якості життя.

Трансформаційні процеси в українському суспільстві зумовили перехід суспільства як системи від статичного до динамічного. Багатоманітність стилежиттєвих практик у сучасних умовах зумовлює тенденцію до суміщення різних проявів соціально-економічної нерівності, що, у свою чергу, зумовлює багаторівневість нерівностей шляхом формування різних комбінацій їхніх вимірів. Суб'єктивні показники стратифікаційних градацій в українському суспільстві суттєво залежать від таких соціально-економічних флуктуацій та мають високий рівень хаотичності. Трансформаційний характер соціальної структури зумовлює відсутність домінантної системи стратифікації та консистентність соціальних

статусів населення, а це, у свою чергу, ускладнює формування норм справедливих винагород, справедливої політики та справедливої держави.

Доповідь про людський розвиток за 2016 рік, яка публікується ПРООН, починаючи з 1990 року, має назву «Людський розвиток для всіх та кожного». Україна за підсумками 2015 року зайняла 84 місце (зі 188 країн та територій) за ІЛР. Перші 51 країна є групою країн з дуже високим рівнем людського розвитку. Ще 54 країни (з рейтингом від 51 до 105) склали групу з високим рівнем ЛР, до якої увійшла й Україна.⁴ Текст доповіді певною мірою доповнює порядок денний проголошених Цілей сталого розвитку до 2030 року та наголошує на пріоритетах подолання бідності, забезпечення стійкості, створення більш широких можливостей для майбутніх поколінь.

У контексті впливу на соціально-економічні настрої населення актуальним є впровадження економічних стимулів, зокрема запобігання недооцінки кваліфікованої праці, її низької вартості, як це відбувається на більшості підприємств і організацій державного сектору, на впровадження економічних важелів регулювання видатків, пов'язаних з надвисокою оплатою праці в окремих монополізованих галузях. Забезпечення населення робочим місцями з гідним рівнем оплати праці є одним з ключових викликів.

---

⁴ Резюме. Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого. ПРООН, 2016.

6. НЕРІВНОСТІ ТА ДИСКРИМІНАЦІЯ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ

Залучення до трудової діяльності приносить дохід, мінімізує ризики бідності та соціального відторгнення. Проте, попри позитивний ефект інтеграції до сфери зайнятості, ринок праці є джерелом відтворення соціальної нерівності та дискримінації.

Наявність сильної соціально-економічної поляризації і відсутність забезпечення соціальних прав та гарантій у сфері зайнятості негативно впливають на якість життя людей, соціальне самопочуття працівників, їхню задоволеність життям, а також підвищує ризик маргіналізації деяких соціально-демографічних і соціально-економічних груп населення. Крім того, одним із негативних наслідків поляризації людей всередині ринку праці за певними параметрами якості життя є активізації міграційних настроїв серед економічно активного населення, особливо серед молоді.

Найбільш загально проблематика відтворення нерівності у сфері зайнятості та дискримінація працюючих розглянуті у межах концепції внутрішнього або подвійного ринку праці^{1,2}. Згідно запропонованої концепції ринок праці умовно поділяють на внутрішній (первинний) і зовнішній (вторинний). Працівники первинного ринку праці захищені від прямого впливу конкуренції, яка відбувається на зовнішньому ринку праці.

Водночас між первинним і вторинним ринками праці існують інституційні бар'єри, що перешкоджають проникненню аутсайдерів на первинний ринок праці. Правила щодо внутрішнього розподілу праці та її ціноутворення надають певні права та привілеї внутрішній робочій силі, які недоступні працівникам зовнішнього ринку праці. Перші зайняті на постійній основі, отримують високу заробітну плату, мають хороші умови праці та високий рівень соціального захисту. Крім того, представники первинного ринку праці характеризуються високими шансами висхідної соціальної мобільності. Водночас працівники, що залучені до вторинного ринку праці, характеризуються низьким рівнем заробітної плати, відсутністю соціального страхування, зайняті на умовах короткострокових договорів і мають низькі шанси висхідної соціальної мобільності³.

Дискримінація на ринку праці є основною причиною відтворення нерівності.⁴ Зазначимо, що дискримінацію на ринку праці можна визначити як відмінне ставлення

---

¹ Doeringer P. B., Piore M. J. Internal labor markets and manpower analysis. ME Sharpe, 1985.

² Reich M., Gordon D. M., Edwards R. C. A theory of labor market segmentation. *The American Economic Review*. 1973. Vol. 63. № 2. P. 359–365.

³ Reich M., Gordon D. M., Edwards R. C. A theory of labor market segmentation. *The American Economic Review*. 1973. Vol. 63. № 2. P. 359–365. P.360

⁴ Darity, William; Mason, Patrick (1998). «Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender». *Journal of Economic Perspectives*. 12 (2): 63–90.

роботодавців до двох однаково кваліфікованих осіб з однаковою кваліфікацією внаслідок їхньої статі, раси, віку, проблем зі здоров'ям (інвалідність), релігійних вподобань тощо.

Визначені явища та процеси можуть бути проінтерпретовані з погляду соціальної закритості (social closure). Соціальна закритість є колективною дією, яка спрямована на покращення позиції та життєвих шансів однієї групи через підкорення іншої групи. Соціальна закритість є процесом, за допомогою якого соціальні групи прагнуть максимізувати вигоду, обмежуючи доступ до ресурсів та можливостей на користь обмеженого кола людей, які мають на це право. Крім того, це може передбачати визначення певних соціальних або фізичних атрибутів як критеріїв, що виправдовують відторгнення. Будь-який атрибут групи – раса, мова, соціальне походження, релігія – може бути використаний для «монополізації конкретних, зазвичай економічних можливостей»⁵.

Одним із проявів такої закритості може бути неофіційне працевлаштування працівників. На ринку праці робітники пропонують свою робочу силу роботодавцям в обмін на різні винагороди, пов'язані з зайнятістю, заробітною платою, владою і соціальним статусом⁶. Відсутність оформлення трудових відносин дає змогу роботодавцям заощаджувати не тільки на податках, але й на виплаті заробітної плати та інших ресурсах і благах, які доступні офіційно працевлаштованій людині.

Відсутність офіційного працевлаштування збільшує ризик недотримання прав людини. Відмовляючи людині в офіційному працевлаштуванні, роботодавець позбавляє її доступу до ресурсів і монополізує соціально-трудова відносини з працівником. Наслідком такого прояву нерівності у сфері зайнятості може бути нічим не обґрунтоване припинення трудових відносин, збільшення тривалості робочого дня, що перевищує встановлені норми, не виплата заробітної плати та, в кінцевому рахунку, неврахування стажу роботи, який дає право на отримання пенсійного забезпечення, тощо.

Оцінюючи прояви нерівності та дискримінації у сфері зайнятості в межах дослідження «Соціальна нерівність: сприйняття українським суспільством», ми спиралися на дані щодо: а) неофіційного працевлаштування; б) досвіду дискримінації при працевлаштуванні; в) страху безробіття; г) суб'єктивної оцінки задоволеності нинішньою роботою⁷; д) розповсюдженості бідності серед працюючого населення (концепт «працюючі бідні»); е) тривалості пошуку теперішньої роботи.

Отже, звернемось до аналізу отриманої нами інформації. Перш за все зазначимо, що серед тих, хто вказав, що є залученим (зайнятим) до виробничої діяльності на ринку

⁵ Parkin F. Strategies of social closure in class formation / The social analysis of class structure. 1974. P. 1–18.

⁶ Kalleberg A. L., Sorensen A. B. The sociology of labor markets / Annual review of sociology. 1979. P. 351-379.

⁷ Kalleberg, Arne L., and Larry J. Griffin. «Positional sources of inequality in job satisfaction». *Sociology of Work and Occupations* 5.4 (1978): 371-401.

праці, п'ята частина опитаних (21,0%) відповіла, що працевлаштована на підставі усної домовленості (без офіційного оформлення) (див. рис. 1).

Отримані результати відображають ідентифіковані раніше особливості функціонування ринку праці в Україні. Поширення неформального сектору економіки та тіньової зайнятості зростають та залишаються на досить високому рівні⁸. На сьогоднішній день, за даними статистики, кількість зайнятих у неформальному секторі економіки становить 4,4 млн осіб, тобто 26,5 % від загальної кількості зайнятого населення у віці від 15 до 70 років⁹.

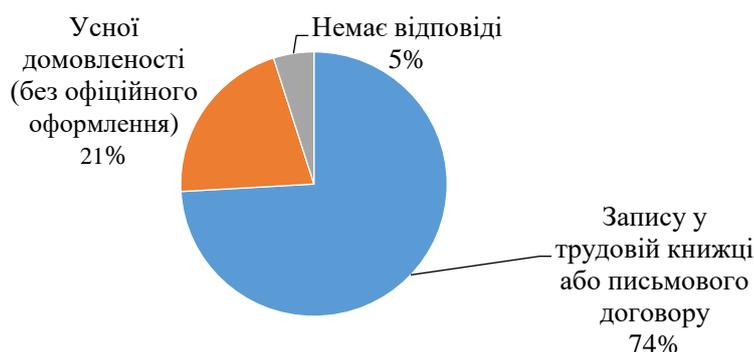

Рисунок 1. Розподіл відповідей на запитання «Ви працевлаштовані на підставі?», N=1103 (Серед тих, хто працює, має роботу, зайнятий/а), %

Отже, приблизно п'ята частина зайнятих серед респондентів має нерівні шанси та можливості у доступі до благ, які розподіляє ринок праці.

У групі респондентів, які підтвердили відсутність офіційного працевлаштування, майже п'ята частина опитаних працює на себе (18,4%), переважна більшість працює за наймом у приватному секторі (77,5%) і тільки двадцята частина зайнята у державному секторі (4,2%) (див. рис. 2).

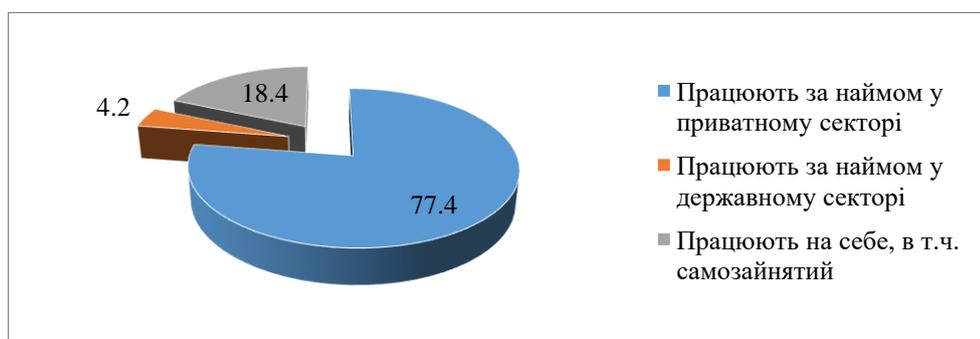

Рисунок 2. Оцінка поширеності неофіційного працевлаштування: розподіл відповідей на запитання «Вид зайнятості», N=232, %

⁸ Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tinyova_zaynatist-71558.pdf

⁹ Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подолання / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2248/>

З метою реконструкції соціально-демографічного портрету неофіційно працевлаштованих наведені далі оцінки здійснено на підвбірці респондентів, які підтвердили неофіційний статус трудових відносин. Визначений прояв нерівності у сфері зайнятості розглянуто залежно від таких параметрів опитаних: а) тип населеного пункту; б) вік; в) стать; г) рівень освіти; д) соціальний клас; е) галузева приналежність респондента.

Середній вік неофіційно працевлаштованої людини становить 38 років. Оцінки вікового розподілу респондентів, які представляють дану категорію зайнятих, демонструє, що більшість представників цієї групи належить до групи молодих працездатних людей від 18 до 29 років (31,1%) та від 30 до 39 років (28,4%). Загалом представники молоді віком від 18 до 35 років складають майже половину тих, хто не оформлює трудові відносини офіційно (див. рис. 3).

Встановлено, що більше половини неофіційно працевлаштованих респондентів є чоловіками (64,2 %). Отримані дані демонструють збереження виявленої рівніше тенденції щодо орієнтованості жіночої частини населення на вибір більш захищеної та менш ризикової зайнятості (див. рис. 3)¹⁰.

Не виявлено суттєвих відмінностей у розподілі неофіційно працевлаштованих залежно від типу населеного пункту. Більше ніж третина таких респондентів проживає у містах (36,7%), ще трохи більше третини в обласних центрах (34,9%), а менше третини – у селах (28,4%) (див. рис. 3).

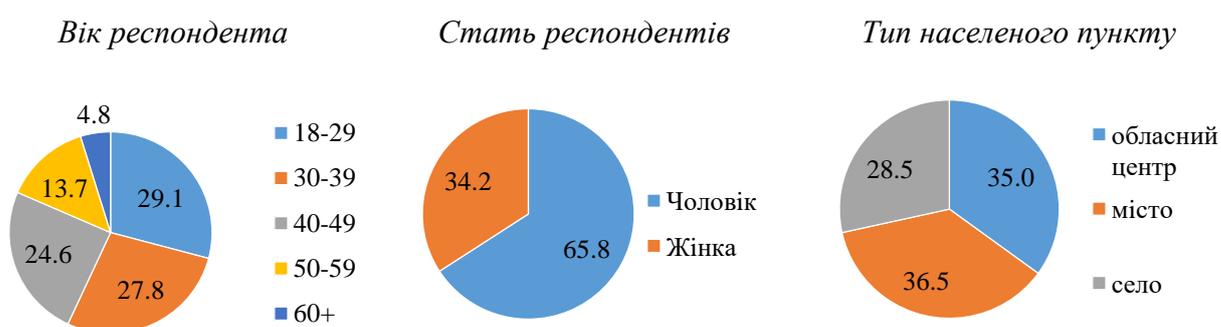

Рисунок 3. Портрет неофіційно працевлаштованих, N=232, %

Більшість респондентів, зайнятих неофіційно, має повну загальну середню освіту (30,1%). Далі за чисельністю йде група респондентів із базовою вищою освітою (34,4%).

Серед тих, хто працює без офіційного оформлення трудових відносин, більшість належить до групи кваліфікованих робітників (40,6%) та некваліфікованих робітників

¹⁰ Елла Лібанова та інші. Перехід на ринок праці молоді України. 2014

(28,7%). Кожний десятий представник групи працевлаштованих неофіційно належить до фахівців з вищою освітою (12,7%) або фахівців з середньою спеціальною освітою (11,0%) (див. рис. 4).

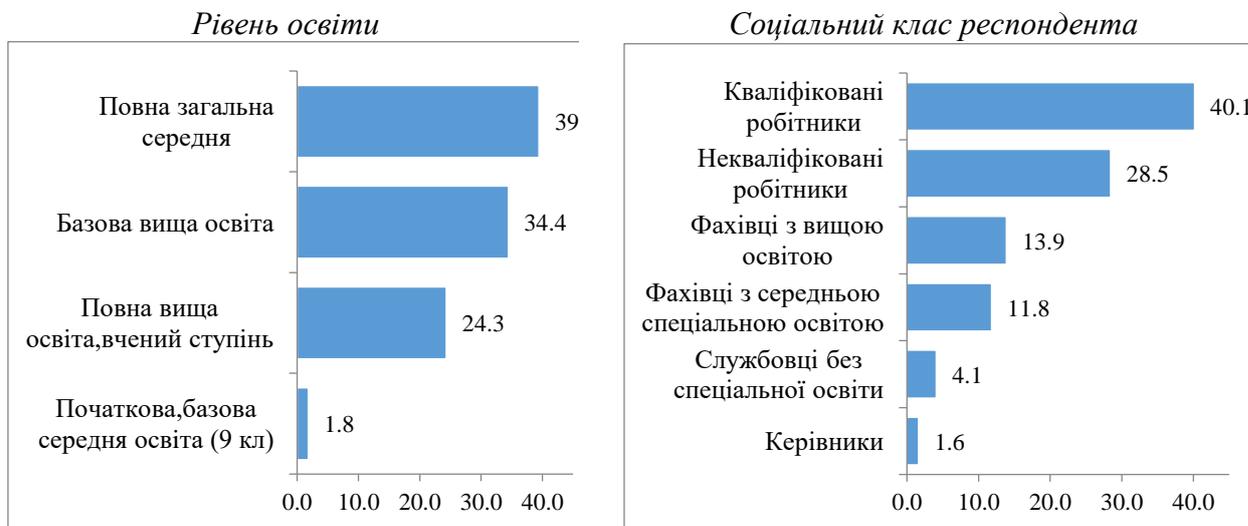

Рисунок 4. Портрет неофіційно працевлаштованих, $N=232$, %

Дані дослідження демонструють, що серед тих, хто офіційно не оформив трудові відносини, кожен четвертий зайнятий у будівництві (24,2%), а кожен шостий – у сфері торгівлі (16,3%). Десята частина респондентів (10,4%), які не мають офіційного оформлення на роботі, працюють у галузі промисловості.

Результати оцінки структури зайнятості населення за видами економічної діяльності у 2015¹¹ році, за даними Державної служби статистики, демонструють, що найвища чисельність працюючих спостерігалась серед зайнятих за такими видами економічної діяльності: а) оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів; б) сільське, лісове, рибне господарства; в) промисловість; г) освіта; д) охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. Отже, превалюючі сектори ринку праці можуть бути розглянуті як джерела відтворення нерівності у сфері зайнятості.

¹¹ Дані за 2015 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, за 2015 р. – також без частини зони проведення антитерористичної операції. За даними Держкомстату України за відповідні роки. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Рисунок 5. Портрет неофіційно працевлаштованого
(галузева приналежність респондента), N=232, %

Інший вимір нерівності на ринку праці – наявність досвіду дискримінації при працевлаштуванні (див. рис. 6). Серед опитаних в цілому по масиву кожен п'ятий респондент повідомив про те, що йому відмовляли у працевлаштуванні через вік (23,0%). Отримані дані свідчать про певну стійкість фактору вікової дискримінації у сфері зайнятості. Наприклад, ще у 2011 році результати дослідження «Масштаби трудової дискримінації людей старшого віку (на прикладі Харківської області)», показали, що кожна третя людина віком 45-59 років стикалася з трудовою дискримінацією¹².

Другою за частотою згадування причиною відмов у працевлаштуванні є недостатній рівень володіння навичками користування комп'ютером, Інтернетом, офісною технікою тощо. Майже кожен десятий опитаний визначив зазначену причину як таку, що була пов'язана з відмовою у працевлаштуванні (8,9%).

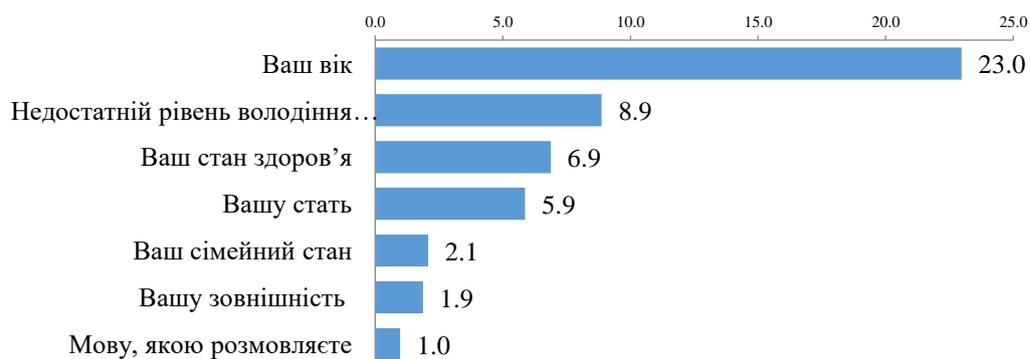

Рисунок 6. Розподіл відповідей на запитання «Чи траплялись випадки, коли Вам відмовляли у працевлаштуванні через...», N=2046

¹² Трудова дискримінація людей старшого віку: результати соціологічного дослідження / Кол. авт. Х.:ХСІД, 2011. 64 с.

Інший прояв нерівності у сфері зайнятості має відношення до тривалого пошуку роботи, який є індикатором того, що внаслідок нерівності на ринку праці починає утворюватись маргіналізована група, якій не вдається інтегруватись до ринку праці. Формування такої групи у майбутньому може трансформуватись у маргіналізований прошарок суспільства, який відтворює культуру бідності. На рівні суспільства наслідками тривалого пошуку роботи серед значної частини населення є погіршення якості людського капіталу, зростання соціальної нерівності та посилення процесів маргіналізації населення^{13, 14}. Слід зазначити, що людина, що не зайнята трудовою діяльністю більше ніж 12 місяців, втрачає здатність до самоорганізації і потребує довготривалої реабілітації¹⁵. Утворення цілої групи людей, для яких характерне тривале перебування поза межами ринку праці, вимагає додаткових витрат від держави, які, зокрема, пов'язані з наданням державної грошової підтримки.

Результати дослідження демонструють, що серед тих, хто наразі знаходиться поза межами ринку праці, спостерігається тенденція формування групи економічно активних людей, які тривалий час не можуть знайти роботу.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: «Як довго Ви активно шукали, перш ніж знайшли свою теперішню роботу (або останню роботу, яку мали)?», %

	Серед усіх респондентів	Серед тих, хто працює	Серед тих, хто не працює, але шукає роботу
Менше ніж тиждень	25,5	18,8	11,5
Від 1 тижня до 1 місяця	27,0	24,5	23,3
Від 1 місяця до 3 місяців	17,6	20,7	24,4
Від 3 місяців до 6 місяців	13,2	16,4	15,6
Від 6 місяців до 9 місяців	6,1	6,8	12,0
Від 9 місяців до 1 року	4,2	5,5	5,9
Від 1 року до 2 років	3,7	4,7	3,3
2 роки та більше	2,7	2,6	4,1
<i>N</i>	1785	995	115

Характерним для українського ринку праці залишається збереження моделі дешевої робочої сили^{16,17,18}. Низькі стандарти оплати праці, успадковані від адміністративно-командної економічної системи,¹⁹ збереглись до сьогодні.

¹³ Марченко і. С. Довготривале безробіття в Україні. 2013.

¹⁴ Купець О.В. Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання / Ін-т демографії та соц. дос- лідж. НАН України. Київ, 2008. 20 с.

¹⁵ Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подолання. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2248/>

¹⁶ Либанова Э.М. Дешевая рабочая сила не преимущество, а проблема. *Дело*. URL: http://delo.ua/ukraine/deshevaja-rabochaja-sila-eto-ne-horosho-a-ploho-ella-libanova-321647/?supdated_new=1474272314

Ще одним проявом нерівності у сфері зайнятості є поширеність бідності та матеріальної депривації серед зайнятого населення²⁰. У такому разі застосовується концепт «працюючі бідні» (the working poor), які представляють групу працездатних, зайнятих людей, доходи яких є нижчими від встановленої межі бідності²¹.

Розглянемо прояви бідності та матеріальної депривації у вимірах рівня доходів та з огляду на споживчі можливості зайнятих респондентів. Для емпіричної ідентифікації працюючих бідних використаємо такі критерії прожиткового мінімуму. Згідно з визначеним критерієм відповідно до статті 5 Закону України „Про прожитковий мінімум” на момент дослідження у цінах вересня 2017 року у розрахунку на місяць на одну особу прожитковий мінімум становив для працездатних осіб – 3084 грн (з урахуванням суми обов’язкових платежів – 3 831 грн)²².

Розподіл відповідей щодо рівня доходів демонструє, що приблизно кожен п'ятий респондент може бути віднесений до групи бідних за обраним критерієм (див. рис. 7).

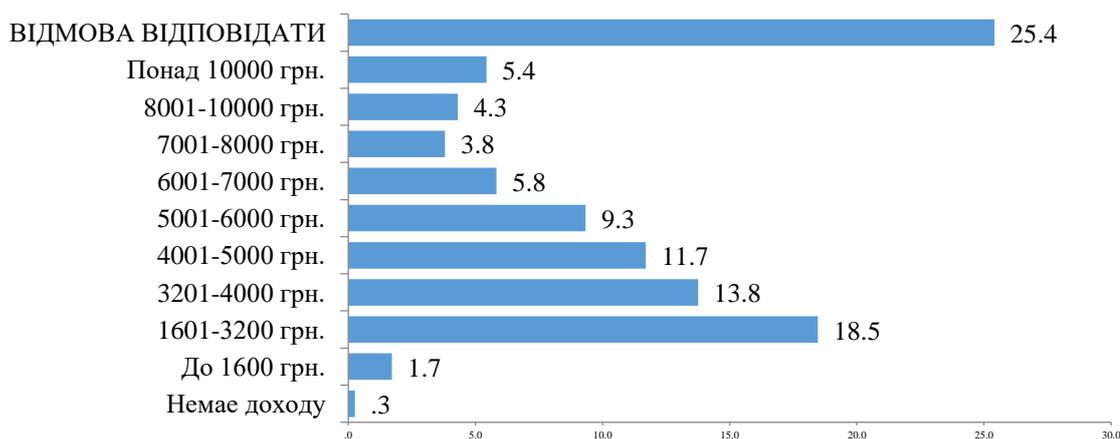

Рисунок 7. Розподіл відповідей на запитання: «Яким був Ваш особистий дохід минулого місяця», N=2046, %

¹⁷ Купе Т. Робоча Сила в Україні: Поганий ККД за Умови Якісної Освіти, або Чому Необхідні Комплексні Реформи URL: <http://voxukraine.org/2015/09/10/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ua/>

¹⁸ Низалова Е., Шаповал Н. Занятая и бедная, или в чем отличие украинской молодежи от европейской. VoxUkraine. URL: <http://voxukraine.org/2016/02/23/ukrainian-youth-is-more-likely-to-get-the-job-than-european-gu/>

¹⁹ Либанова Э. Кому выгодна дешевая рабочая сила? Зеркало недели. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0287/gazeta030.php>

²⁰ Суб'єктивні та об'єктивні прояви бідності в українському суспільстві розглянуто у розділі "Нерівність матеріального становища: об'єктивні та суб'єктивні виміри" Балакірева О.М., Дмитрук Д.А.

²¹ Key Indicators of the Labour Market (KILM): 2001-2002, International Labour Organisation, Geneva, 2002, page 705. URL: <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=4841>

²² Міністерство соціальної політики України. Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за вересень 2017 року. 2017. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/14168.html?PrintVersion>

Рисунок 8. Рівень суб'єктивної бідності серед працюючого населення (розподіл відповідей на запитання: «Скажіть, будь ласка, яке з тверджень найбільш точно описує фінансовий стан Вашої родини?») ($n=1078^*$), %

Крім того, результати опитування показали, що на момент опитування третину зайнятого населення можна було класифікувати як бідних за суб'єктивним критерієм (32,6 %) (див. рис. 8). Результати аналізу суб'єктивних оцінок матеріального становища працюючих показали, що: а) у 1,8% опитаних коштів вистачало лише на харчування; б) 27,8% зайнятих повідомили, що їм вистачає грошей на їжу, але купити одяг вже важко.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що за сучасних умов ринок праці є джерелом відтворення соціальної нерівності та дискримінації.

Результати дослідження показали поширеність прекарної зайнятості, що полягає у відсутності офіційного оформлення трудових відносин. Згідно з отриманими даними приблизно п'ята частина опитаних працюючих працевлаштована неофіційно.

Профіль респондентів, які зазвичай схильні бути залученими до неофіційних трудових відносин, свідчать про те, що це властиво молодим людям віком від 18 до 39 років, переважно чоловікам, які мають повну загальну середню освіту та належать до групи кваліфікованих або некваліфікованих робітників, працюють у сфері будівництва чи послуг.

Отримані дані засвідчили, що найбільш поширеною формою дискримінації при працевлаштуванні є вікова дискримінація та дискримінація, яка пов'язана з недостатністю людського капіталу у формі знань і навичок щодо користування комп'ютерною технікою та технологією.

В Україні продовжується процес утворення групи безробітних, що перебувають поза межами ринку праці довше, ніж 12 місяців, і не можуть інтегруватись до ринку праці.

Отримані оцінки матеріального становища зайнятих свідчать про формування групи бідних серед тих, хто інтегрований до ринку праці. У зв'язку з цим важливим компонентом політики держави стає забезпечення соціальними стандартами з боку держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Darity, William; Mason, Patrick (1998). «Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender». *Journal of Economic Perspectives*. 12 (2): 63–90.
2. Doeringer P. B., Piore M. J. *Internal labor markets and manpower analysis*. / ME Sharpe, 1985.
3. Kalleberg A. L., Sorensen A. B. *The sociology of labor markets / Annual review of sociology*. 1979. С. 351-379.
4. Kalleberg, Arne L., and Larry J. Griffin. «Positional sources of inequality in job satisfaction.» *Sociology of Work and Occupations* 5.4 (1978): 371-401.
5. *Key Indicators of the Labour Market (KILM): 2001-2002*, International Labour Organisation, Geneva, 2002, page 705. URL: <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=4841>
6. Parkin F. *Strategies of social closure in class formation / The social analysis of class structure*. 1974. P. 1–18.
7. Reich M., Gordon D. M., Edwards R. C. *A theory of labor market segmentation*. *The American Economic Review*. 1973. Vol. 63. № 2. P. 359–365.
8. Елла Лібанова та інші. *Перехід на ринок праці молоді України*. 2014
9. Купе Т. *Робоча Сила в Україні: Поганий ККД за Умови Якісної Освіти, або Чому Необхідні Комплексні Реформи*. URL: <http://voxukraine.org/2015/09/10/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ua/>
10. Купець О. В. *Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання / Ін-т демографії та соц. дос- лідж. НАН України*. Київ, 2008. 20 с.
11. Либанова Э. М. *Кому выгодна дешевая рабочая сила? Зеркало недели*. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0287/gazeta030.php>.
12. Либанова Э. М. *Дешевая рабочая сила не преимущество, а проблема. Дело*. URL: http://delo.ua/ukraine/deshevaja-rabochaja-sila-eto-ne-horosho-a-ploho-ella-libanova-321647/?supdated_new=1474272314
13. Марченко і. С. *Довготривале безробіття в Україні*. 2013.
14. Міністерство соціальної політики України. *Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за вересень 2017 року*. 2017. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/14168.html?PrintVersion>
15. *Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подолання / Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2248/>
16. *Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подолання*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2248/>

- 17.** Низалова Е., Шаповал Н. Занятая и бедная, или в чем отличие украинской молодежи от европейской. VoxUkraine. URL: <http://voxukraine.org/2016/02/23/ukrainian-youth-is-more-likely-to-get-the-job-than-european-ru/>
- 18.** Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/>
- 19.** Трудова дискримінація людей старшого віку: результати соціологічного дослідження / Кол. авт. Х.: ХСІД, 2011. 64 с.

7. НЕРІВНОСТІ В ОСУЧАСНЕННІ ЗНАННЯ ТА ПІДВИЩЕННІ КВАЛІФІКАЦІЇ

У сучасному динамічному світі зростає потреба в оволодінні широким набором навичок і компетенцій, які б забезпечували особі комфортне самопочуття в соціумі, іншими словами, давали змогу більш успішно адаптуватись до змін, підвищити особистісний потенціал, розширити можливості реалізації себе на ринку праці, соціально інтегруватися та підвищити громадянську активність. З одного боку, ці компетенції закладають базу для особистісної та професійної самореалізації, а з іншого – сприяють розвитку суспільства в напрямку технологічного прогресу, конкурентоздатності, а також інтеграції, формування демократичної культури тощо.

За умови швидкого розвитку технологій, здобуті на студентській лаві знання мають тенденцію до швидкого старіння та знецінення. Разом з тим, суспільство ставить перед особою вимогу володіти якісно новими і більш широкими компетенціями для розв'язання нових завдань. З огляду на означені соціальні виклики, все більша увага відводиться поповненню та осучасненню знань, освіті дорослих. На підтвердження сказаного, до нового Закону України «Про освіту» введено статтю про постійність і безперервність процесу освіти, в якій констатується, що «особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. Держава визнає ці види освіти, створює умови для розвитку суб'єктів освітньої діяльності, що надають відповідні освітні послуги, а також заохочує до здобуття освіти всіх видів» [*Про освіту. Закон України, 2017, с.8*]. Як засвідчує практика, формальна освіта не здатна повною мірою наздогнати потреби суспільства. Саме місію подолання розриву між суспільними потребами у нових знаннях та наданням освітніх послуг бере на себе неформальна та інформальна освіта. Саме ці сектори в основному відповідають за освіту дорослих, безперервну освіту.

З порядку денного міжнародних структур також не зникає питання освіти впродовж життя. У багатьох міжнародних документах впродовж останніх десятиліть навчання дорослих розглядається як спосіб зменшення прогалів у кваліфікації, зменшення нерівності та нерівних можливостей між різними групами дорослих, подолання соціальної ексклюзії [*Proposal for a Council, 2018*]. Європейська комісія у січні 2018 року опублікувала документ з оновленим переліком ключових компетентностей, якими повинна володіти людина задля найбільш повної інтеграції у суспільство, успішної адаптації на ринку праці, а держава, своєю чергою, покликана гарантувати право на підтримку у навчанні та перекваліфікації. Документ містить опис восьми ключових компетенцій, а саме: грамотність; мовна компетентність; математична компетентність та

компетентність у природничих науках, технологіях та інженерії, цифрова компетентність; особиста, соціальна та навчальна компетентності; громадянська компетентність; підприємницька компетентність; компетентність культурної обізнаності та самовираження [*Proposal for a Council*, .2018, P2]. Разом з тим, існує і альтернативна позиція, відповідно до якої, освіта дорослих сприяє зростанню нерівності.

Осучаснення знань і «ефект Матвія»

Спостереження соціального профілю груп, для яких можливим і доступним є поповнення знань та здобуття нових кваліфікацій, засвідчує, що більшою мірою осучаснюють свої знання особи з вищим освітнім та соціальним капіталом. Цей ефект отримав назву «ефект Матвія» (*Matthew effect*). Термін введений і детально описаний Робертом Мертоном [*Merton 1968*, р. 56-63]. Виходячи з позиції Р. Мертона, «ефект Матвія» трактується як феномен нерівномірного розподілу переваг, в якому той, хто ними володіє, й надалі продовжує їх акумулювати, в той час як інший, хто має обмежені ресурси, стає ще більш обділеним і втрачає життєві шанси. Основою описаного Мертоном ефекту, який увійшов у науковий дискурс, покладена цитата з Притчі про таланти з Євангеліє від Матвія. Даний ефект виявлений та проаналізований американським соціологом щодо проявів в наукометрії, освіті, технологіях, політиці, економіці, а також в природничих науках, зокрема хімії тощо. Соціологічна сутність та наслідки цього ефекту потребують глибшого аналізу, оскільки вони можуть й не бути абсолютними, як трактуються в працях Р. Мертона. З огляду на сучасні інструменти соціальної політики, культуру, освіту актуалізується глибше пізнання цього ефекту та його вплив на соціальну рівність в суспільстві.

Даніел Рігней, який заглибився у проблематику ефекту Матвія, і пішов у своїх дослідженнях далі, аргументує, що можна спостерігати прояви аналізованого ефекту у різних модифікаціях та комбінаціях. [*Rigney 2010*, р.10-12]. Якщо дуже схематично зобразити ідеї Рігні, то можливими є такі комбінації: багаті багатіють, а бідні бідніють (абсолютний ефект Матвія); багаті багатіють, а бідні теж, але набагато повільніше, ніж перші (відносний ефект Матвія); багаті бідніють, а бідні бідніють ще швидше; багаті бідніють, а бідні бідніють, але набагато повільніше ніж перші; багаті багатіють, а бідні багатіють ще швидше; багаті бідніють, а бідні багатіють, що є феноменом (протилежний до абсолютного ефекту Матвія). В таких комбінаціях мова може йти не лише про економічний капітал, а це можуть бути і інші види капіталу – освітній, соціальний, культурний, політичний тощо.

У нашій роботі об'єктом аналізу є додаткова освіта, тобто осучаснення освіти та підвищення кваліфікації особами після завершення основної освіти і здобуття диплома. Ми зосередимо увагу на практиках та планах здобуття додаткової освіти представниками різних класових та соціально-професійних груп. Метою нашого дослідження є виявлення того, наскільки актуалізованими в суспільстві та серед яких груп є практики здобуття додаткової освіти, осучаснення знань. Спираючись на ефект Матвія, ми проаналізуємо обсяги здобутих додаткових знань та плани на їх здобуття в найближчому майбутньому, залежно від класу та соціально-професійного статусу.

Обраний нами дослідницький фокус є досить складним для аналізу з огляду на те, що навчання дорослих та підвищення кваліфікації характеризується величезною різноманітністю, на протигагу попереднім етапам здобуття освіти, які найчастіше реалізуються у формальному секторі освіти. Також освіта дорослих, на наш погляд, є найбільш несистемною та аморфною, і реалізується у секторах формальної та інформальної освіти. Дослідження у цій сфері засвідчують яскраву тенденцію до зниження ролі формальної освіти у безперервній освіті та тенденцію до здобуття додаткової освіти людьми, які вже мають високий освітній ценз [Levin Ben, 2003, p.4].

У змісті додаткової освіти можемо розрізнити компоненти, пов'язані з підвищенням професійних компетентностей (*job qualification*) та не пов'язані з трудовою діяльністю, які формують загальнолюдські компетентності (*life qualification*) [Osvima протягом життя]. Дослідження освіти дорослих ускладнюється тим, що вона може реалізуватися як з внутрішньої потреби особи, приватної ініціативи, так і диктуватися зовнішніми об'єктивними чинниками, зокрема вимогами роботодавця.

Західні дослідники акцентують увагу на тому, що частіше освіта дорослих формує вузькі професійні компетентності для досягнення економічних цілей і виводить на задній план формування громадянських чи суспільних компетенцій [Levin 2003, p.32].

Перейдемо до аналізу емпіричних даних національного опитування в межах проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» щодо доступності освіти на різних етапах життєвого шляху для різних соціально-статусних груп.

Практики осучаснення освіти та підвищення кваліфікації

В даному підрозділі з'ясуємо обсяги здобуття освіти дорослим населенням України, мова йде саме про додаткову освіту, осучаснення знань та перекваліфікацію, впродовж останніх трьох років.

Частка осіб, які здобули впродовж останніх трьох років додаткову освіту чи пройшли перекваліфікацію (навчалися на курсах, семінарах, тренінгах)*

Форми на напрями осучаснення знань	% до усіх відповідей
Галузеві курси підвищення кваліфікації (післядипломна освіта)	8,7
Курси водіїв	4,9
Курси іноземних мов	3,5
Курси з ІТ технологій	2,2
Онлайн-курси з набуття нових знань, (наприклад ПРОМЕТЕУС, КУРСЕРА тощо)	1,2
Бухгалтерські курси	0,6
Семінари/тренінги, спрямовані на підвищення професійної підготовки	9,5
Семінари/тренінги з започаткування та ведення бізнесу	1,6
Семінари-тренінги, зорієнтовані на самовдосконалення особистості (в т.ч. спілкування, самоконтролю, здорового способу життя, саморозвитку тощо)	3,8
Інші курси, інші види навчання	0,4
Не підвищували кваліфікацію	76,0

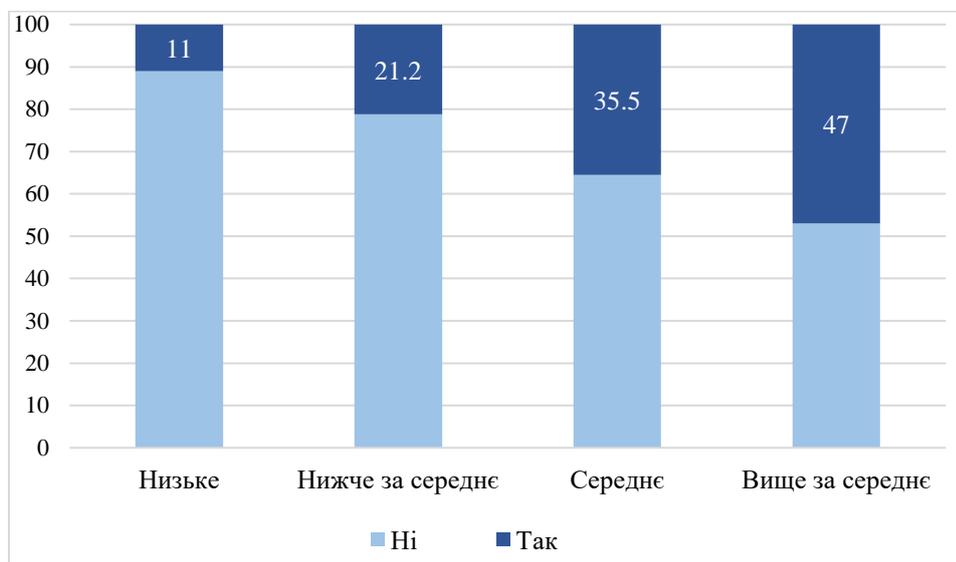
*- респондентам дозволялося вибрати усі необхідні варіанти відповідей, тому сумарний показник перевищує 100%

Результати засвідчують (табл. 1), що частка осіб, які впродовж останніх трьох років оновлювали свої знання є складає менше, ніж чверть опитаних (24,0%). Цей показник характеризує частку відповідей респондентів, які вказали, що вони навчались на курсах, тренінгах, семінарах, причому одна особа могла поєднувати декілька форм підвищення кваліфікації. За самовизначенням респондентів 76% протягом останніх трьох років ні в яких формах свою кваліфікацію не підвищували.

Серед напрямів додаткової освіти найбільшу популярність мають «семінари/тренінги, спрямовані на підвищення професійної підготовки» (9,5%) та «галузеві курси підвищення кваліфікації (післядипломна освіта)» (8,7%). Можна припустити, що ці форми навчання найчастіше ініційовані роботодавцями і є обов'язковою умовою для продовження виконання працівниками своїх професійно-кваліфікаційних обов'язків. Тобто така освіта більшою мірою обумовлюється об'єктивними вимогами та чинниками і реалізується у закладах формальної освіти, є планованою і регульованою відповідними нормативними актами. Наступні позиції суттєво відстають від попередніх, – це «курси водіїв» (4,9%), «семінари-тренінги, зорієнтовані на самовдосконалення особистості (в т.ч. спілкування, самоконтролю, здорового способу життя, саморозвитку тощо)» (3,8%) та «курси іноземних мов» (3,5%). Потреба у цих кваліфікаціях продиктована технічною модернізацією суспільства та процесами глобалізації, а саме підвищенням мобільності населення, що зумовлює потребу у іншомовних компетентностях.

Як трактувати показник 24% тих, хто брав участь у формах підвищення кваліфікації за останні три роки – низький він чи високий? Порівняння з даними

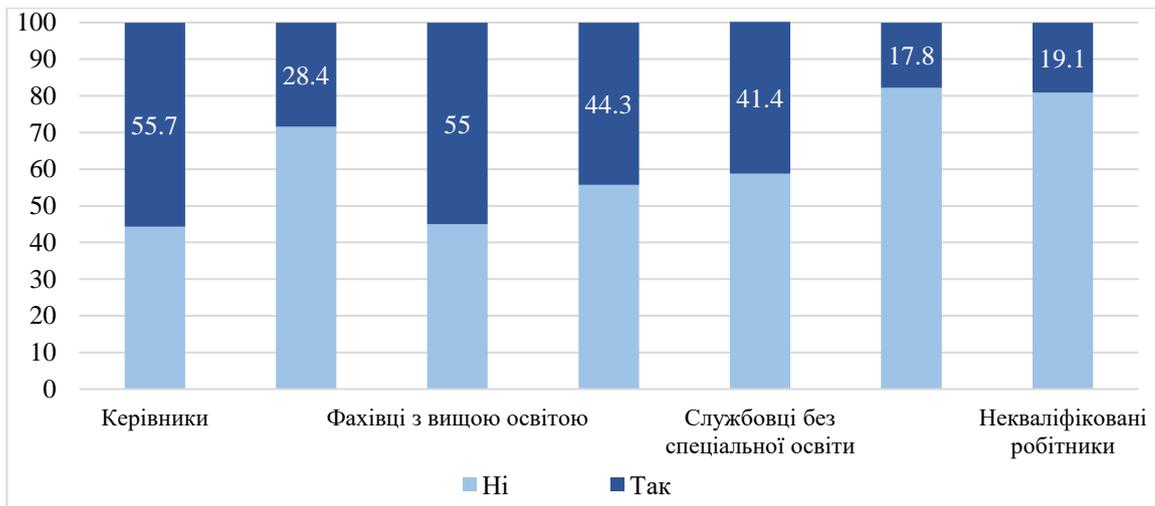
Європейської Комісії свідчить, що практики здобуття додаткової освіти не дуже поширені. Водночас, припускаємо, що й наявний досвід звернення до додаткової освіти є нерівномірним між різними статусними групами суспільства і спрацьовує мертонівський «ефект Матвія», згідно якого у нашому контексті рівень поповнення існуючих знань пов'язується з матеріальним статусом, освітнім капіталом, класовою приналежністю (рис.1). Для перевірки гіпотези звернемося до емпіричних даних.

Рисунок 1. Частка осіб, які осучаснювали знання та підвищували кваліфікацію протягом трьох останніх років, залежно від матеріального становища респондента (%)

Як бачимо (рис. 1), рівень інвестицій респондента у свої знання корелює з його матеріальним становищем (зв'язок є статистично значимий, а коефіцієнт кореляції складає 0,26). Якщо серед осіб, матеріальне становище яких є вищим за середнє, здобували нові знання 47%, то серед респондентів, матеріальне становище яких є низьким, цей показник лише 11%.

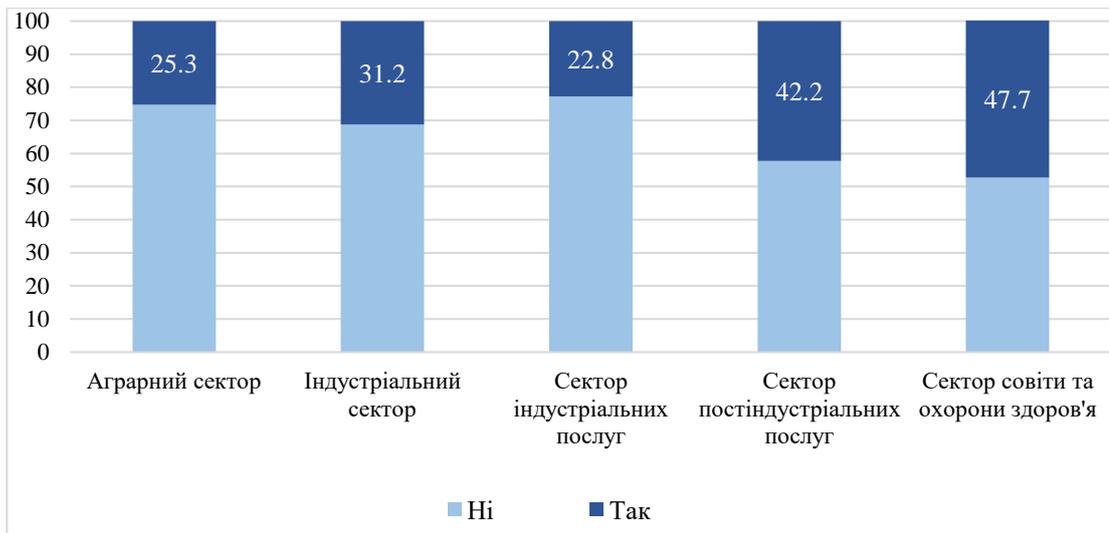
Наступний рисунок демонструє зв'язок між здобуттям нових знань та класовою приналежністю респондента (рис. 2). При виділенні класів будемо дотримуватися семикласової моделі, яка сформована на критеріях соціально-професійного статусу, рівня освіти та статусу зайнятості респондента.

Рисунок 2. Частка осіб, які осучаснювали знання та підвищували кваліфікацію протягом трьох останніх років, залежно від класової приналежності (%)

Результати аналізу засвідчують, що рівень здобуття нових знань та компетенцій пов'язується з класовою належністю респондента. Найбільш разюча різниця між робітниками, як некваліфікованими так і кваліфікованими, та наступними класовими утвореннями, серед яких частка осіб, що здобули за останні три роки додаткові компетенції – 19,1 та 17,8% відповідно. Найвищі показники, і також досить близькі між собою, демонструють керівники та фахівці з вищою освітою (55,7% та 50%, відповідно). Загалом цей показник для представників вказаних класів не є досить високим, враховуючи швидкість суспільних змін та зростаючі потреби. До того ж, структури, державні структури, в яких найчастіше працюють представників цих двох класів, вимагають регулярного, принаймні раз на п'ять років, поповнення знань. Досить виділяється на рис.2 клас підприємців і низькі аналізовані показники щодо цієї групи: лише 28,4% вказали про додаткове навчання впродовж останні трьох років.. Така ситуація може свідчити про те, що за відсутності зовнішніх стимулів до навчання, внутрішні потреби підприємців до здобуття освіти, не актуалізованими. Підприємці, які найчастіше є самозайнятими чи працюють у невеликих приватних фірмах, не готові інвестувати кошти у власну освіту чи освіту своїх працівників.

Спробуємо розглянути проблему під кутом зору сектору зайнятості респондента (рис. 3). З'ясуємо, представники яких секторів економіки найбільш інтенсивно вкладають у розвиток, без чого неможливий суспільний прогрес. Логічно, що це мало б бути найбільш характерно для наукомістких та технікомістких галузей, в яких відбувається швидке старіння знань.

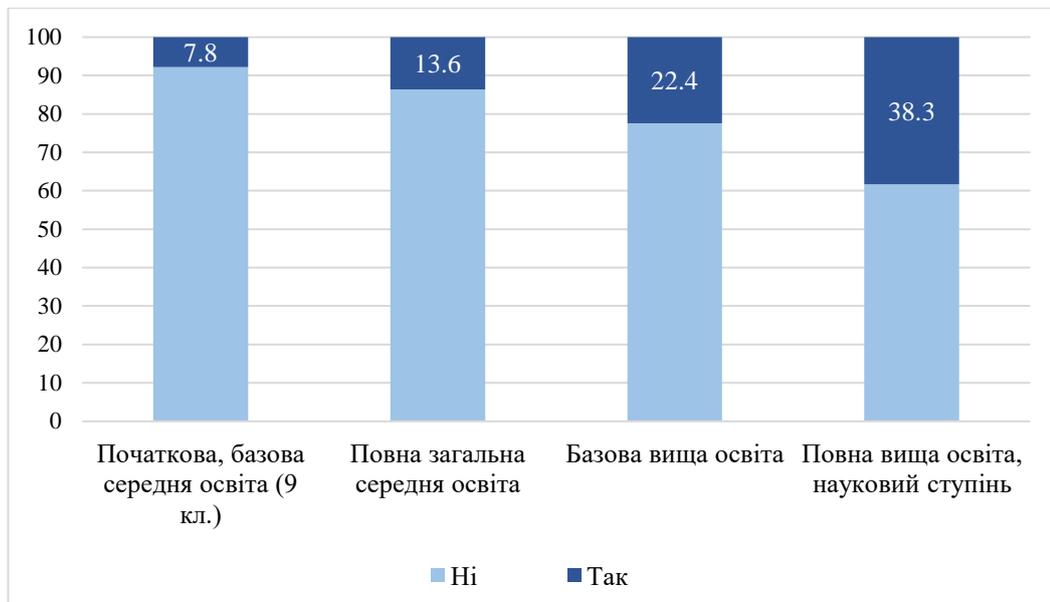

Рисунок 3. Частка осіб, які осучаснювали знання та підвищували кваліфікацію протягом трьох останніх років, залежно від сектору економіки (%)

Результати опитування, представлені на рис. 3. засвідчують, що найбільшою мірою оновлюють свої знання респонденти, які працюють у секторі освіти та охорони здоров'я (47,7%). Дещо меншими є показники, що характеризують зайнятих у секторі постіндустріальних послуг (42,2%), які на наш погляд, мали б займати лідируючі позиції за темпами оновлення знань. Найменшими є показники інвестицій у додаткову освіту серед працівників сектору індустріальних послуг (22,8%), що вдвічі менше, аніж у секторі освіти та охорони здоров'я. На наш погляд, до певної міри це також пов'язується з суб'єктом інвестування – він належить до державної чи приватної власності.

Спробуємо перевірити «ефект Матвія» відносно того, чи особи з вищим освітнім рівнем більш інтенсивна поповнювали знання і тим самим розрив у рівні освіти та накопиченому капіталі мав тенденцію до зростання. На рис. 4 представлено частку осіб, які здобували освіту впродовж останніх трьох років, залежно від наявного в них рівня освіти.

Рисунок 4. Частка осіб, які осучаснювали знання та підвищували кваліфікацію протягом трьох останніх років, залежно від рівня їхньої освіти (%)

Одержані нами результати чітко вказують, що інтенсивність інвестування в освіту зростає зі зростання освітнього цензу респондента. Виявлений зв'язок є статистично значимим, а коефіцієнт кореляції становить 0,24. Ці дані підтверджують мертонівський ефект нерівномірного перерозподілу ресурсів.

Також ми аналізували включення в безперервну освіту чоловіків та жінок. Результати не засвідчили статистично значних відмінностей: протягом останніх трьох років 23,5 жінок та 25,6% чоловіків взяли участь у тренінгах, семінарах курсах. Якщо проаналізувати більш детально за напрямками підготовки, то невелику статистично значущу різницю ми спостерігаємо лише щодо курсів водіння, які вказали 6,9% чоловіків та 3,2% жінок.

Плани на осучаснення освіти та підвищення кваліфікації

Подальший аналіз проблеми буде стосуватися планів на продовження освіти та здобуття нових знань, які ми аналізуємо через наміри особи протягом наступного року взяти участь в одній або й більше формах навчання (семінарах, курсах, тренінгах тощо) (табл. 2). Плани особи відзеркалюють систему цінностей, зокрема місце освіти в ціннісних орієнтаціях особи, а також визначаються актуалізованою потребою в знаннях з метою їх використання в професійній діяльності чи саморозвитку.

**Практики та плани осучаснення знань та підвищення кваліфікації,
% до усіх відповідей**

Форми та напрями осучаснення знань	Досвід навчання за останні три роки	Плани на наступний рік
Галузеві курси підвищення кваліфікації (післядипломна освіта)	8,7	2,9
Курси водіїв	4,9	4,2
Курси іноземних мов	3,5	4,5
Курси з ІТ технологій	2,2	1,3
Онлайн-курси з набуття нових знань, (наприклад ПРОМЕТЕУС, КУРСЕРА тощо)	1,2	1,3
Бухгалтерські курси	0,6	0,7
Семінари/тренінги, спрямовані на підвищення професійної підготовки	9,5	7,2
Семінари/тренінги з започаткування та ведення бізнесу	1,6	2,5
Семінари-тренінги, зорієнтовані на самовдосконалення особистості (в т.ч. спілкування, самоконтролю, здорового способу життя, саморозвитку тощо)	3,8	4,5
Інші курси, інші види навчання	0,4	0,2
Не планую підвищувати кваліфікацію Нічого зі вказаного	76,0	79,3

Результати аналізу засвідчили, що наміри на продовження освіти респондентами протягом найближчого року не є високими. Це, на нашу думку, може свідчити про певні бар'єри. Одним з бар'єрів є фінансовий, оскільки навчання вимагає інвестицій, не зважаючи на канал фінансування – роботодавцем (державним, приватним) чи вкладення власних ресурсів. Ще одним джерелом фінансування додаткової освіти є участь у навчанні та формуванні компетентностей за рахунок участі у міжнародних програмах, грантових проектах за кошти міжнародних неурядових організацій, фондів тощо. Однак, на наш погляд, чи не найважливішим в даному сенсі є суб'єктивний чинник, що визначає готовність до здобуття нових знань – це потреба у таких знаннях. Аналіз одержаних нами даних засвідчив, що в Україні ця потреба громадянами є слабо усвідомленою та актуалізованою. Бум на одержання диплому про вищу освіту[ ] не знаходить логічного продовження в потребі на підтримання рівня знань та його осучаснення.

З іншого боку, ця потреба у нових знаннях буде актуалізуватися нерівномірно. Звернемося до результатів нашого дослідження.

Підсумовуючи проаналізовані дані, зазначимо, що назріла необхідність у розробці теоретично обґрунтованих, практично значимих і переконливих концептуальних підходів до організації системи неперервної освіти в Україні.

Однією з найбільш істотних проблем становлення системи неперервної освіти є подолання стереотипу ставлення до неформальної та інформальної освіти як мало важливої. Нерозуміння специфіки неформальної освіти та її соціального потенціалу (порівняно з традиційною шкільною або вищою освітою) породжується недостатньою

увагою до вивчення проблем освіти дорослих. Необхідно в масштабах країни проаналізувати діяльність сформованої сфери нетрадиційних видів і форм освітньої діяльності дорослих. Це дозволить виявити специфіку неформальної пізнавальної й навчальної діяльності різного контингенту дорослих, мотиваційні особливості й механізми самоорганізації цієї діяльності. На жаль, в Україні освіта протягом життя перебуває у зародковому стані. Існують поодинокі стохастичні явища, але будь-яка системність практично відсутня. Закон України «Про позашкільну освіту» жодним чином не вирішує цієї проблеми, оскільки не врегульовує питання інтеграції позашкільної освіти в загальну освітню систему країни, залишаючи осторонь ключові проблеми забезпечення і контролю якості та визнання неформальної освіти. Не існує офіційної статистики з цього питання, відсутні спеціальні концепції та програми. Навчання протягом життя виходить на чільні позиції у світових освітніх процесах – це диктується базовими тенденціями сучасного розвитку людства. Тому для України вкрай важливо найближчим часом вжити дієві заходи для подолання відставання у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 // Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 38-39. – С. 5 – 117. – URL <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page4>
2. Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. Annex. European Commission. – Brussels, 17.1.2018, COM(2018) 24, P.2 // <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annex-recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf/>
3. Education and Training Monitor 2017. European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, 2017. – URL https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017_en.pdf
4. Merton R. The Matthew Effect in Science // Science. – 159 (3810). – January 5. – 1968. – P. 56-63
5. Merton R. The Matthew Effect in Science, II: Cumulative advantage and the symbolism of intellectual property// Isis. A Journal of the History of Science Society - Vol. 79, №. 4, 1988.
6. Rigney Daniel. Matthew Effect: How Advantage Begets Further Advantage. – Columbia University Press, 2010. – P. 10-12.
7. Levin B. Approaches to Equity in Policy for Lifelong Learning. A paper commissioned by the Education and Training Policy Division, OECD, for the Equity in Education Thematic Review. – Winnipeg: The University of Manitoba, 2003. –42 p.

8. ЦИФРОВА НЕРІВНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

В умовах зростання постіндустріального суспільства, цифрові технології та різного роду електронні пристрої відіграють надзвичайно важливу роль у житті людини, проникаючи у всі сфери її діяльності та виступаючи одним з елементів формування її соціального статусу. Зважаючи на важливість даного типу технології, постає необхідним забезпечення можливості рівномірного доступу до них як одного з основних ресурсів. При цьому обмеженість даного ресурсу та порушення рівномірності можливостей доступу до нього у різних категорій населення може виступати проявом інформаційної нерівності.

В нашій країні, за даними дослідження Інтернет Асоціації України, 21,6 млн регулярних (1 раз в місяць та частіше) користувачів інтернету. За даними досліджень червня 2017 року лише 52,5% населення України користується інтернетом (за офіційними даними сайту <http://www.internetworldstats.com>). Для порівняння з європейськими країнами: Німеччина (89.6%), Данія (96.9%), Великобританія (94,8 %). Таким чином, в Україні найнижчий рівень користування Інтернетом серед усіх європейських країн. Навіть у Білорусії Інтернет використовують 6,725,018 млн осіб (71,1% від загального населення). Однак, попри всі негаразди в Україні, користування Інтернетом неуклінно зростає: всього за період з лютого 2014 до лютого 2016 років, за даними КМІС, кількість користувачів Інтернет зросла на 7%, а темп приросту становив 13%.

У межах дослідження, результати якого представлено у цьому звіті, також було розглянуто одну з достатньо нових форм соціальної нерівності, яка пов'язана з цифровою компетентністю/некомпетентністю. Щоб з'ясувати останнє, респонденти мали відповісти на питання відносно їхніх навичок щодо користування комп'ютером та Інтернетом, як у повсякденному житті, так і у своїй професійній діяльності.

Таблиця 1

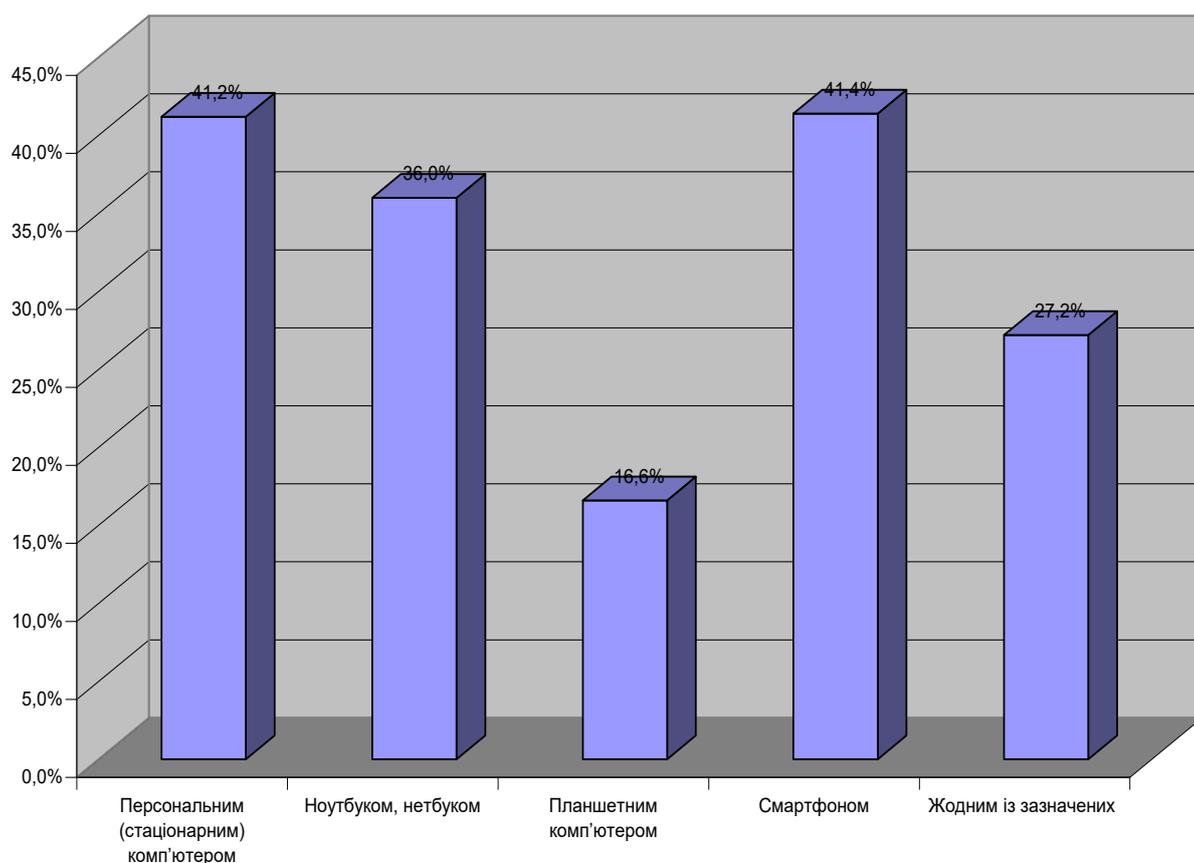
Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи вмієте Ви користуватись ПК / Інтернетом?» (% від опитаних)

	Комп'ютером	Інтернетом
Не вміють, ніколи не користуються	27,4	26,7
Вміють користуватись, іноді використовують	22,3	20,3
Вміють і регулярно використовують	50,1	51,8
Інше	0,2	0,1
Не визначились з відповіддю	0	1,0

Як бачимо, більше половини респондентів відповіли, що вміють та регулярно використовують комп'ютер. Водночас майже третина респондентів ніколи не користуються ПК. Практично такі ж дані отримані щодо навичок користування

Інтернетом. Як засвідчило наше дослідження, рівень володіння комп'ютером та Інтернетом переважної більшості опитани українців – це рівень користувача. Адже лише 1,5% наших респондентів (30 осіб) працюють у сфері інформаційних послуг.

Найбільш затребуваними гаджетами серед українських користувачів є смартфон та стаціонарний ПК. Їх використовують, відповідно, 41,4% та 41,2% респондентів. Далі слідує ноут- та нетбуки (36,0%) й планшети (16,6%). 27,2% опитаних не використовують жодного з наведених пристроїв.

Рисунок 1. Розподіл відповідей на питання «Якими пристроями Ви користуєтесь?» (% від опитаних)

Вміння користуватись ПК та Інтернетом залежить від віку респондентів¹. 55 років – це межа, після якої починає збільшуватися дистанція між українцями та ПК і глобальною комп'ютерною мережею. Ці навички залежать також від місця проживання респондента. Так, мешканці великих міст (обласних центрів) частіше вміють користуватися ПК та Інтернетом, ніж мешканці маленьких міст та сіл.

¹ Висновки зроблено на підставі оцінки кореляційних таблиць та коефіцієнтів кореляції (критерію Пірсона та коеф. Кендала).

Рівень володіння цифровими компетенціями також тісно пов'язаний з іншими чинниками соціальної диференціації, а саме з рівнем доходу домогосподарства та рівнем освіти. Окрім того, респонденти з більш високим рівнем цифрової грамотності вище оцінюють свій соціальний статус та відмічають більш високі позиції в соціально-професійній структурі суспільства, більш позитивно оцінюють свої шанси забезпечити гідне життя своїм дітям та онукам.

Портрет опитаних нами українців, які не користуються жодним з поширених засобів інформатизації (а їх, нагадаємо, близько третини), виглядає досить тривіально. Це переважно жінки старшого віку, респонденти з низьким рівнем освіти, представники домогосподарств з не високими доходами. При цьому вони низько оцінюють власне соціальне положення. Отже, ознаки, пов'язані з цифровою компетентністю та доступом до комп'ютерної техніки, прямо корелюють з оцінками соціального статусу респондента.

Таблиця 2

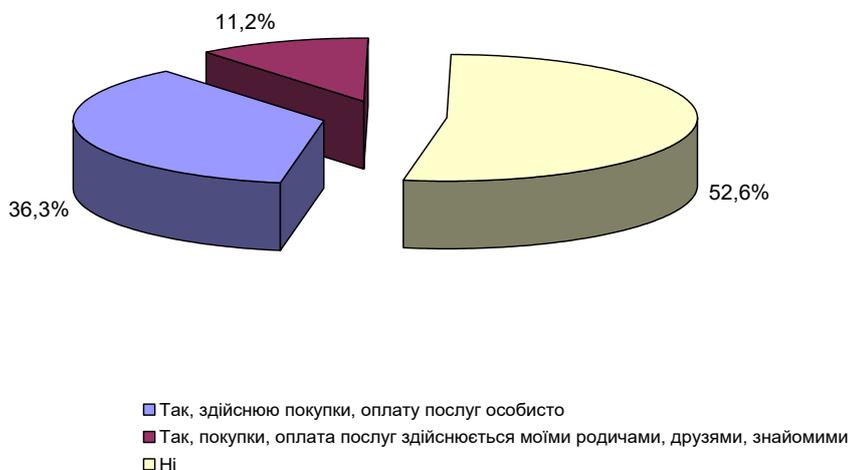
Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи є у Вас необхідність користуватись Інтернетом / Електронною поштою?» (% від опитаних)

	Інтернетом	Електронною поштою
Так	65,4	44,2
Ні	30,0	49,1
Іноді	4,6	6,7
Всього відповіли	100	100

Відповіді респондентів щодо необхідності користування Інтернетом представлені в таблиці 2. Як бачимо, 30,0% опитаних звернення до глобальної комп'ютерної мережі не вважають за необхідне.

Щодо електронної пошти, то, як виявилось 49,1% опитаних не бачать необхідності в застосуванні саме цього сервісу. постійно затребуваним він залишається для 44,2% респондентів, іноді користуються електронною поштою 6,7% опитаних.

Останнім часом усе більшого поширення серед українців набуває досвід онлайн-покупок (див. рис. 2).

Рисунок 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи є у Вас досвід здійснення покупок та сплати послуг через Інтернет?» (% від опитаних)

Як свідчать дані, представлені на рисунку 2, поступово Інтернет займає місце засобу здійснення покупок та оплати послуг у повсякденні українців. Майже половина (47,4%) опитаних здійснює покупки саме таким чином. При цьому 36,3% респондентів здійснюють покупки та оплату послуг самостійно, 11,2% звертались по допомогу до родичів, друзів, знайомих. У 52,6% українців досвіду онлайн-покупок та оплати послуг поки не має. Користування Інтернетом як засобом здійснення покупок залежить від місця проживання респондентів, (городяни частіше оформлюють покупки в Інтернеті) та віку (чим молодші респонденти, тим частіше вони використовують Інтернет для здійснення покупок).

За даними нашого дослідження, майже половина респондентів є зареєстрованими в соціальних мережах. Серед тих, хто на цей час мають акаунти в СМ, 41,6% використовують Facebook; 17,3% – Instagram; 8,5% – Twitter; 9,5% зареєстровані в інших соціальних мережах. Ще 23,1% опитаних не вказали, в якій саме СМ вони мають акаунт (див. рис. 3).

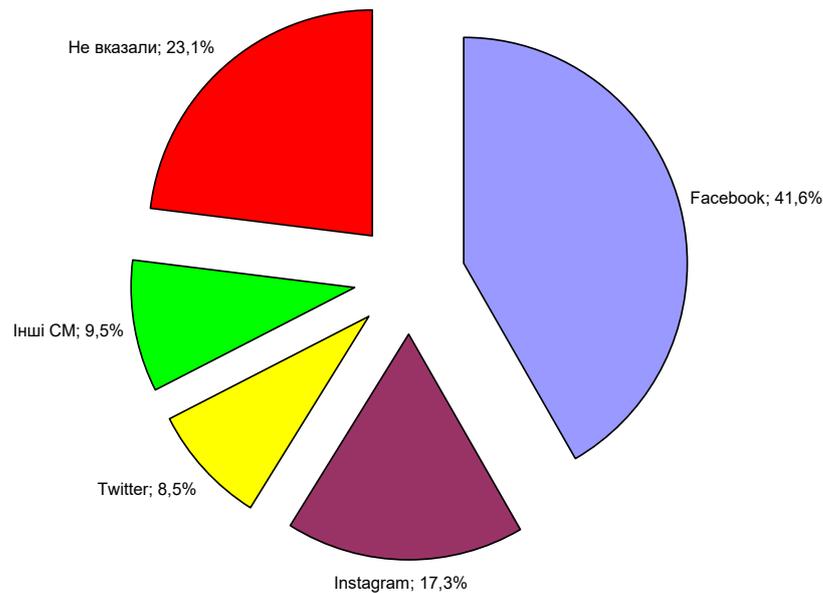

Рисунок 3. Соціальні мережі, в яких зареєстровані респонденти (% від опитаних)

З якою метою використовують Інтернет сучасні українці? Рейтинг відповідей на це питання має такий вигляд:

1. Для знайомства з останніми новинами, поточною інформацією, відвідування сайтів державних, громадських структур (43,1%).
2. Для розваг та дозвілля (поповнюють художньою та науковою літературою власну електронну бібліотеку, знаходять і дивляться фільми, слухають музику (38,8%).
3. Для спілкування у чатах, соціальних мережах (36,3%).
4. Для спілкування за допомогою спеціальних програм (Skype, WhatsApp, Viber, Sipnet та ін. (36,1%).
5. Для користування електронною поштою (35,6%).
6. Для пошуку інформації про хобі на теми, які їх цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо) (35,0%).
7. Для пошуку інформації про товари/послуги, здійснення покупок онлайн, сплати комунальних, транспортних послуг (28,1%).
8. Для пошуку інформації, потрібної для виконання професійних обов'язків (23,5%).
9. Для пошуку інформації для навчання, підвищення кваліфікації (21,0%).
10. Просто «блукають» у мережі (16,2%).
11. Для граєте в комп'ютерні ігри онлайн (15,9%).

12. Для пошуку однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив (5,6%).

13. Для участі у форумах, онлайн-конференціях (4,8%).

14. для підробітку (створюють сайти на замовлення, поширюють рекламу тощо) (2%).

15. Для ведення свого блогу (1,6%).

16. Інше (0,4%) (див. малюнок 4).

Рисунок 4. Рейтинг мотивів звернення до Інтернету (% від опитаних)

15,1% опитаних не відповіли на це запитання, не змогли визначитись, навіщо їм Інтернет. Серед цієї категорії більшість респондентів старшого віку (див. додаток 4), мешканців селищ та маленьких міст, осіб з низьким рівнем освіти, пенсіонерів, інвалідів та працевоздатних. Ці респонденти найнижче за інших оцінюють свій соціальний статус (соціально-економічний, соціально-професійний в т.ч.). Все це ще раз вказує на те, що чинник володіння навичками користування ПК та Інтернетом стає впливовим агентом соціальної диференціації.

За ознакою «мотиви звернення до Інтернету» було здійснено процедуру кластерного аналізу, яка дозволила розділити сукупність опитаних на п'ять кластерів (груп).

До першого кластеру (найбільш чисельного) увійшло 714 респондентів. Сюди потрапили 100% респондентів, які не відповіли, навіщо їм потрібний Інтернет, а також 62,5% тих, хто не зміг визначитись серед запропонованих варіантів та обрав варіант «інше». В даний кластер увійшли переважно мешканці села (42,9%) та маленьких міст (34,2%). Серед них 79,7% осіб старше 50 років. Середній вік респондентів першого кластеру – 59 років. 58,8% цього кластеру складають пенсіонери, тут найбільша частка інвалідів та непрацевдатних. Представники цього кластеру найбільш низько оцінюють свій дохід; серед них найбільша кількість тих, хто не має роботи та не шукає її, найнижчий рівень освіти та оцінка власного соціального положення (3,12 за семибальною шкалою).

До другого кластеру (найменш наповненого) увійшло 214 осіб. Найбільш популярні мотиви звернення до Інтернету представників цієї групи – це пошук інформації про товари/послуги, здійснення покупок онлайн (74,3%); користування електронною поштою (65,4%); пошук інформації для хобі (64,5%); знайомство з останніми новинами, поточною інформацією, відвідання сайтів державних, громадських структур (59,3%). Сюди потрапили 40,2% мешканців обласних центрів та 34,6% мешканців малих міст. 73,3% – респонденти у віці до 50 років. Середній вік представників другого кластеру складає 42 роки. 80,4% респондентів, які потрапили до цього кластеру, мають вищу освіту (44,9% – повну вищу освіту та 35,% – базову); 79,4% з них працюють (переважно в сфері послуг). До цієї групи належить найбільше підприємців. Оцінка власного соціального положення 3,88 за семибальною шкалою.

Третій кластер найбільш цікавий тим, що до нього потрапили найбільш «інформатизовані» респонденти, які виявили розмаїття мотивів. Так, 92,8% представників цього кластеру використовують Інтернет для розваг та дозвілля (поповнюють художньою та науковою літературою власну електронну бібліотеку, знаходять і дивляться фільми, слухають музику); 91% – для спілкування в чатах та соціальних мережах; 87,8% – для користування електронною поштою; 87,5% – для використання месенджерів; 83,3% – для пошуку інформації про товари та послуги; 81,7% – для знайомства з останніми новинами, поточною інформацією; 77,7% – для пошуку інформації для хобі; 61,0% – для пошуку інформації, необхідної для виконання професійних обов'язків; 59,4% – для пошуку інформації для навчання, підвищення кваліфікації.

Цікаво, що саме до цього кластеру потрапив найбільше тих, хто обрав мотиви з достатньо низьким рейтингом (див. рис. 4), що свідчить про більш високий ступінь

цифрової компетенції представників цього кластеру. Серед них 80,5% тих, хто підробляє в Інтернеті; 69,6% тих, хто шукає партнерів для реалізації нових проектів; 66,3% учасників онлайн-конференцій; 57,6% тих, хто веде свій блог. Найбільша кількість граючих у комп'ютерні онлайн-ігри також представлена в цьому кластері. Отже, респонденти, які складають третій кластер, – найбільш інформатизована частка масиву опитаних.

У цьому кластері найбільша частка жителів обласних центрів та міст (40,6% та 40,1%, відповідно). Це наймолодший з кластерів: до нього увійшло 71,5% респондентів у віці до 40 років (середній вік складає 35 років). У представників третього кластеру найбільш високий освітній рівень: 57,3% респондентів з повною вищою освітою або науковим ступенем, 26,3% – з базовою вищою. Серед них 72,7% працюючих, 10,8% студентів. До цього кластеру належить найбільша частка керівників. Якщо аналізувати сектор господарства, який презентують дані респонденти, то серед них найбільше представників сфери постіндустріальних послуг, фахівців з інформаційної, фінансової та наукової діяльності. Оцінка власного соціального положення – найвища – 4,07 за семибальною шкалою.

Четвертий кластер складають 336 респондентів. Основні мотиви користування Інтернетом: пошук останніх новин та інформації (75,3%); спілкування в чатах та соцмережах (68,0%); використання месенджерів (59,2%); користування e-mail (50,6%). До цього кластеру увійшли службовці та робітники (в тому числі в секторі сільського господарства), мешканці маленьких міст та сіл (42,3% та 31,5%, відповідно), середній вік яких складає 40 років. Оцінка власного соціального положення – 4,06 за семибальною шкалою.

До п'ятого кластеру потрапило 405 респондентів, середній вік яких (як і в другому кластері) складає 42 роки. Їхні мотиви користування Інтернетом такі: пошук інформації для розваг і дозвілля (85,7%); 53,3% – для хобі. Сюди також потрапили 31,7% тих, хто грає в онлайн ігри, та 33,8% тих, хто просто «блукає» в мережі. Тобто це достатньо молоді люди, але форма інформатизації у них виключно розважальна.

Місце проживання не має вирішального значення (серед представників цього кластеру 28,9% мешканців обласного центру, 39,3% городян; 31,9% селян). 34,3% із них – це робітники (в тому числі в секторі сільського господарства), 13,9% – фахівці з вищою або середньою фаховою освітою. Оцінка власного соціального положення – 3,84 за семибальною шкалою.

У контексті нашого дослідження було акцентовано увагу на тому, що володіння навичками роботи з ПК та Інтернетом може впливати на успішність процесу пошуку роботи та працевлаштування. Як виявилось, 180 респондентів (8,8%) отримували відмову

щодо працевлаштування через недостатній рівень володіння навичками користування комп'ютером, Інтернетом, офісною технікою. На це вказували насамперед люди старшого віку (53-60 років) з середньою або базовою вищою освітою, що шукали роботу в містах.

Інтернет стає також джерелом інформації про вакантні робочі місця. Так, серед тих, хто займався пошуком роботи, 168 респондентів (8,5%) знайшли її, розмістивши оголошення в Інтернеті; 182 респондента (9,2%) знайшли роботу завдяки оголошенню в Інтернеті.

Як ми зазначали вище, знання сучасних технологій може сприяти працевлаштуванню. Тому нас цікавило, чи зверталися наші респонденти (чи планують звертатися найближчим часом) на курси з ІТ (інформаційних технологій). У сучасному світі Інтернет може бути джерелом підвищення кваліфікації працівників. Різноманітні онлайн-ресурси та курси здатні підвищити конкурентоспроможність пошукачів на ринку праці. Але, як свідчать таблиці 3, цей ресурс поки ще українці застосовують дуже рідко.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів про навчання / планування навчання на курсах з ІТ технологій та онлайн-курсах (% від опитаних)

Курси з ІТ технологій	Навчалися протягом останніх3 років	Планують навчатися протягом найближчого року
Ні	97,8	98,7
Так	2,2	1,3
Онлайн-курси з набуття нових знань	Навчалися протягом останніх3 років	Планують навчатися протягом найближчого року
Ні	98,8	98,7
Так	1,2	1,3

Що ж до портрету онлайн – «курсантів» та респондентів, використовували Інтернет-ресурси для пошуку місця роботи, то це переважно молоді чоловіки, містяни, представники домогосподарств з не самим високим рівнем доходу, які вже мають освіту (вищу або середню професійну), працевлаштовані, середньо оцінюють своє соціальне положення, але не мають достатньо можливостей, щоб забезпечити гідне життя своїм дітям та онукам.

Підводячи підсумки аналізу цієї частини дослідження, треба підкреслити, що ми спостерігаємо появу нової форми соціальної диференціації, яка пов'язана з доступом до сучасних засобів комунікації. Ми бачимо появу цифрового бар'єру, висота якого залежить в Україні від віку, місця проживання, рівня освіти та суттєво впливає на соціальний статус людини. Сьогодні цифрова компетентність дає підставу для переформатування існуючої соціальної ієрархії; впливає на життєві шанси соціальних груп, що стоять на різних ступенях доступу до електронних даних та володіння навичками їхнього використання.

9. СТРАТИФІКАЦІЙНИЙ ВИМІР ПРАКТИК ВІДПОЧИНКУ

«Економічне життя людини складається не тільки з роботи, а й з дозвілля. І дозвілля, яке економісти майже повністю ігнорують, в певному сенсі навіть важливіше для вивчення, ніж робота, адже дозвілля існує для роботи, а робота для дозвілля»

Габріель Тард

Відпочинок та дозвілля – важливі складові повсякденного життя, а їхня цінність для людини є беззаперечною в сучасному світі. Втім, наше суспільство неоднорідне, відтак потреби щодо відпочинку є доволі диференційованими серед представників різних соціальних груп, з іншого боку, задоволеність якістю та доступністю відпочинку є індикатором соціального становища та якості життя в цілому. Дослідження, на результати якого аналізуються у цьому звіті, дало можливість виділити головні особливості ставлення до відпочинку, визначені соціальною структурою. Насамперед варто звернути увагу на чітку залежність ціннісного значення відпочинку для респондентів від вікової групи, до якої вони належать, а також від їхнього освітнього рівня (див. рис. 1). Чим старша вікова категорія, тим меншу цінність представляє для респондентів відпочинок, але навіть серед респондентів віком 60 років і старше 56% вважають відпочинок для себе «дуже цінним» або «скоріше цінним».

Аналогічно відпочинок та цікаві розваги є більш важливими для осіб з повною вищою освітою (87,2%), відповідно, серед респондентів із початковою та базовою середньою освітою є найбільшою частка тих, для кого відпочинок не представляє цінності (38,9%). Окрім того, цінність відпочинку та цікавих розваг помітно зростає для матеріально забезпечених верств населення: «дуже цінним» або «скоріше цінним» відпочинок вважають для себе понад 90% респондентів, які зазначили, що можуть купувати деякі дорогі речі, а також ті, що можуть дозволити собі все, що бажають.

Наскільки цінним для Вас є відпочинок, цікаві розваги?

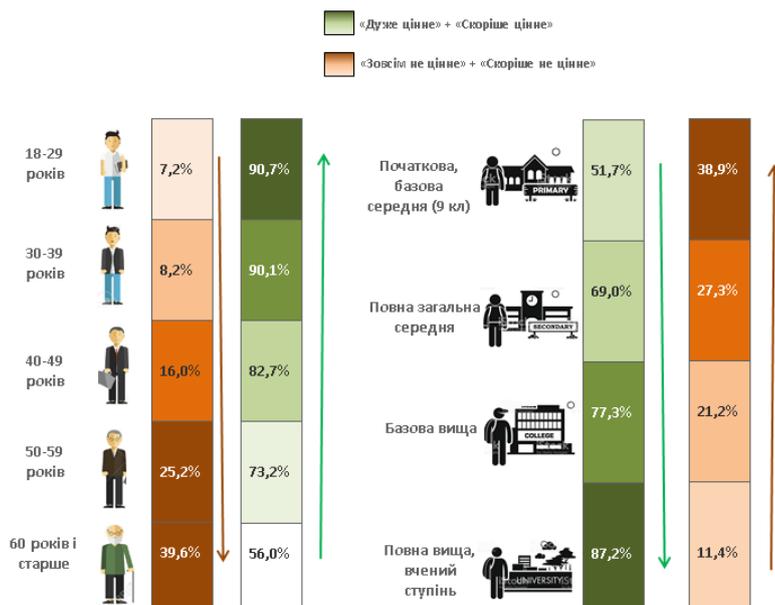

Рисунок 1. Залежність ціннісного значення відпочинку для респондентів, що належать до різних вікових та освітніх груп (% опитаних)

Мобільність з метою відпочинку є одним із головних показників його доступності та якості. У результаті опитування з'ясувалося, що досить значна частин представників практично всіх соціальних груп за останні 3 роки не виїжджали за межі області з метою відпочинку, проведення вільного часу. Певна річ, причини низької мобільності можуть бути різними: для когось це стан здоров'я, для когось – матеріальна неспроможність, тягар догляду за господарством, або навіть відсутність бажання кудись їхати. Отже, через ті чи інші обставини за межі своєї області не виїжджали 90,7% опитаних пенсіонерів, 65,8% серед промислових робітників та робітників сільського господарства, 61,2% серед тих, хто називає себе «фрилансерами», 60,4% домогосподарок (див. рис. 2).

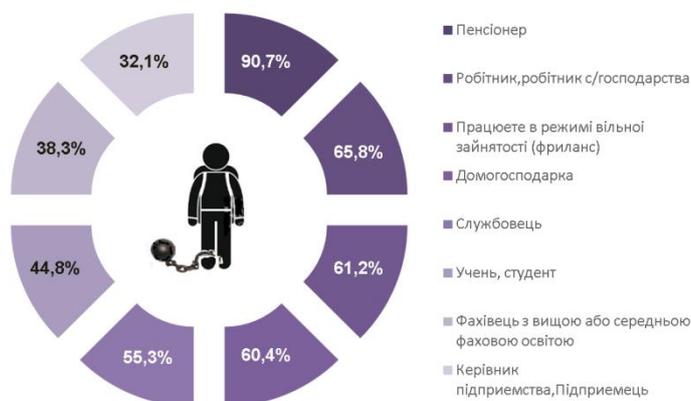

Рисунок 2. Відсоток респондентів, які за останні 3 роки не виїжджали за межі області з метою відпочинку, проведення вільного часу, серед представників окремих соціальних статусів (% опитаних)

І знову ж таки головними детермінуючими факторами мобільності з метою відпочинку (якщо не розглядати економічну складову цього явища та її впливу на формування рекреаційних потреб) залишаються вік та рівень освіти респондентів (див. рис. 3). Не виїжджали за межі своєї області менше половини серед молоді віком до 39 років, тоді як для старших вікових категорій це переважна більшість (75,3% серед осіб віком 50–59 років та 89,5% серед людей похилого віку). Залишалися у межах своєї області практично всі респонденти із початковою та базовою середньою освітою (91,7%). Що стосується рекреаційної мобільності, пов'язаної із виїздом за межі України, то ключову роль тут відіграє матеріальне становище респондентів, адже загалом дуже незначна частка населення могла це собі дозволити протягом останніх трьох років (лише приблизно кожен десятий).

Звернемо увагу на деякі особливості та переваги щодо варіантів проведення вільного часу, притаманні представникам різних соціальних груп. Молодь віком 18–29 років проводить вільний час переважно на концертах і театральних виставах: дещо більше 70% з них зазначили, що з певною періодичністю відвідували заходи такого характеру (див. табл. 1). Цю соціальну групу серед інших вирізняє досить активне відвідування екскурсій за місто чи до інших міст: 41,9% наймолодших респондентів брали участь в екскурсіях з тією чи іншою періодичністю.

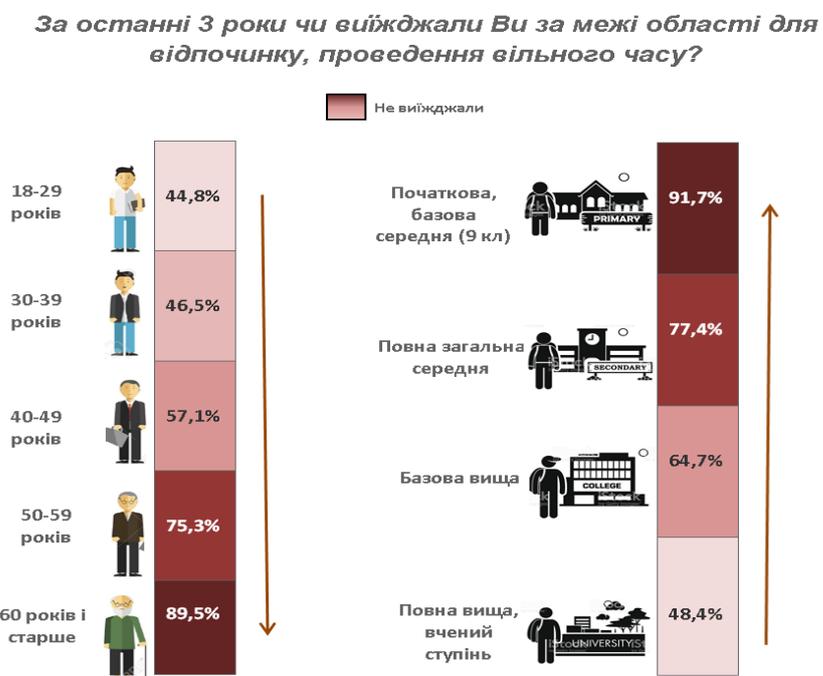

Рисунок 3. Залежність виїзду за межі області протягом останніх 3 років від віку та освіти респондентів (% опитаних)

Окрім того, саме для молоді найбільше притаманна схильність до такого виду проведення вільного часу, як відвідування спортивних змагань. Щоправда, це характерно

як для осіб віком 18–29 років, так і для вікової категорії 30–39 років (49,1% та 37,4%, відповідно). Якщо розглянути середній віковий діапазон, то можна помітити дещо більшу схильність таких респондентів до відвідування кінотеатрів. Хоча практика проведення дозвілля у людей старшого покоління загалом є менш різноманітною та насиченою, все ж зауважимо, що відвідування концертів, театральних вистав, а також виставок є пріоритетними видами дозвілля для досить помітної частки тих, кому за п'ятдесят.

Таблиця 1

Питома вага респондентів, які відвідували культурні заходи з певною періодичністю, залежно від віку (% опитаних)

Вік, років	Концерти	Театр	Кіно	Спортивні змагання	Виставки	Екскурсії до музеїв	Екскурсійні поїздки за місто/до інших міст
18–29	71,1	71,8	46,7	49,1	39,7	37,7	41,9
30–39	58,6	34,5	54,1	37,4	30,1	28,4	30,8
40–49	52,3	37,6	43,0	30,0	27,2	23,2	25,5
50–59	42,9	25,8	25,7	17,1	19,4	16,7	16,9
60 років і старше	21,6	13,9	7,9	7,0	10,4	9,2	5,6

Загалом незначна кількість респондентів, що мають початкову або базову середню освіту, відповіли, що з тією чи іншою періодичністю вдавалися до будь-якого із наведених видів проведення вільного часу. Більш-менш значущі частки у цій соціальній групі практикували відвідування концертів (20,2%), а також спортивних змагань (10,1%). Дозвілльовими перевагами наступних двох освітніх категорій також є відвідування концертів, але при цьому зростає прихильність цих категорій до кіномистецтва як способу проведення вільного часу. Структура дозвілля людей із повною вищою освітою або вченим ступенем найрізноманітніша. Суттєво відрізняє їх від інших категорій респондентів прихильність до відвідування театру (45,9% з певною періодичністю ходять на театральні вистави), виставки (38,6%), здійснюють екскурсії за місто або в інші міста (38,5%) (див. табл. 2).

Таблиця 2

Питома вага респондентів, які відвідували культурні заходи з певною періодичністю, залежно від освітнього рівня (% опитаних)

Освіта	Концерти	Театр	Кіно	Спортивні змагання	Виставки	Екскурсії до музеїв	Екскурсійні поїздки за місто/до інших міст
Початкова, базова середня (9 кл)	20,2	5,8	6,4	10,1	4,0	4,4	5,7
Повна загальна середня	33,6	17,9	24,9	22,0	13,2	12,5	12,8
Базова вища	47,8	29,8	41,1	29,7	23,3	20,1	19,5
Повна вища, вчений ступінь	63,7	45,9	53,0	31,0	38,6	35,9	38,5

Досить відмінними виявилися також способи проведення вільного часу респондентами чоловічої та жіночої статей (див. рис. 4). Особливо яскраво це виражено на прикладі відвідування спортивних змагань: 38,8% чоловіків саме так проводять дозвілля, тоді як серед жінок цей показник становить лише 17,2%. Для чоловіків дещо частіше варіантом проведення вільного часу стає також похід в кіно: 40,6% проти 37,5% серед жінок. Разом з тим, жінки значно більше тяжіють до інтелектуального дозвілля: помітно більша їхня частка, порівняно з чоловіками, відвідує театральні вистави, виставки, екскурсії до музеїв, екскурсії за місто та в інші міста

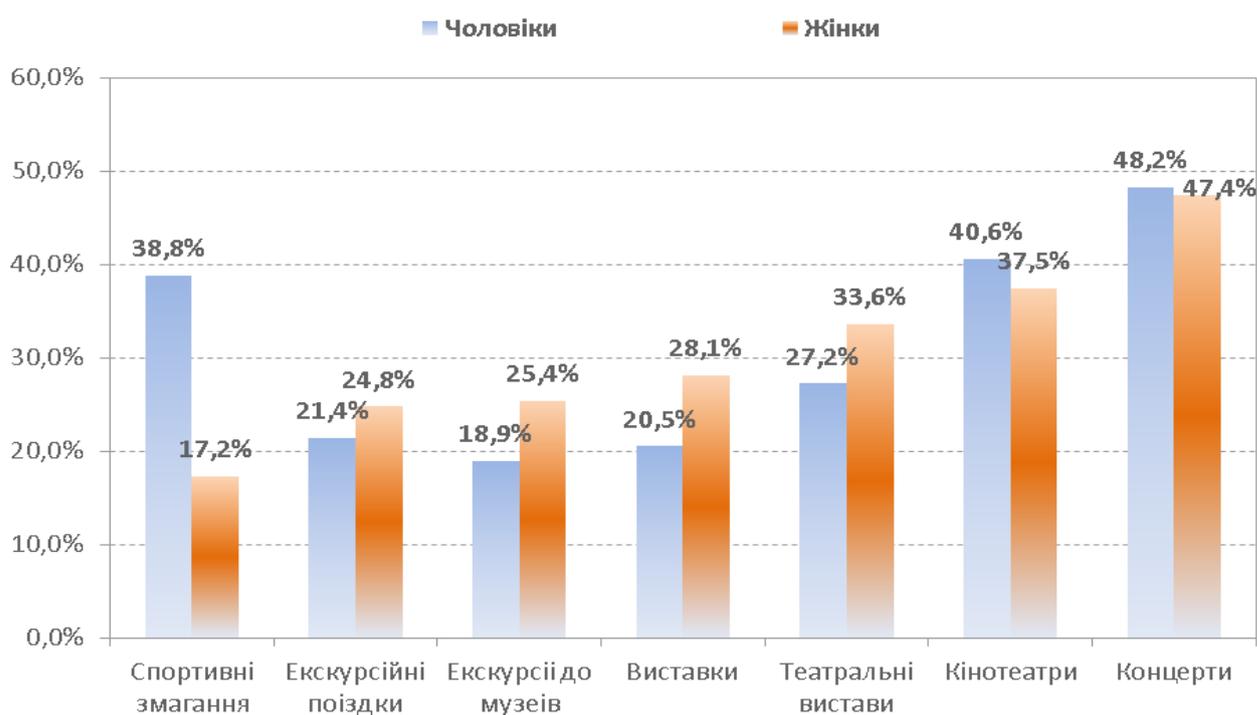

Рисунок 4. Частка чоловіків та жінок, які відповіли, що мають можливість з певною періодичністю відвідувати різні види заходів дозвілля (% опитаних)

Цілком очікуваним результатом дослідження є той факт, що далеко не всі респонденти мають можливість користуватися або користуються своїм правом на відпустку для організації відпочинку. Одним із ключових індикаторів, який на це впливає, є соціально-професійний статус респондентів (див. рис. 5). Так, третина (33,3%) серед опитаних робітників сільського господарства вказали, що не мали відпустки протягом останніх 2-х років. Не набагато меншою є така частка серед тих, хто працює у режимі вільної зайнятості (29,9%) та серед некваліфікованих робітників (27,3%). Найменше ж осіб, які не мали відпустки в останні роки, зафіксовано серед службовців, фахівців з вищою або середньою освітою, а також серед керівників середньої ланки на підприємствах та в установах.

Рисунок 5. Відсоток респондентів, які за останні 2 роки *не мали відпустки*, серед представників окремих соціально-професійних категорій (% опитаних)

Серед тих респондентів, кому вдалося побувати у відпустці протягом останніх років, частіше обирали відпочинок без путівки у курортній місцевості чоловіки (17,0%), молодь віком до 39 років (близько 25%), респонденти, які мають повну вищу освіту (23,5%), керівники підприємств та службовці (30,7% та 28,5%, відповідно). Відпочивали за містом або на дачі переважно особи середніх вікових категорій (приблизно кожен п'ятий), респонденти з базовою (15,5%) та повною вищою (18,5%) освітою, керівники підприємств (28,2%), службовці (21,5%), фахівці з вищою або середньою фаховою освітою (19,9%), студенти (19,8%), домогосподарки (19,4%). Практика проведення відпустки в гостях у родичів або знайомих дещо більше поширена серед жінок (18,1%), молоді віком 18-29 років (24%), осіб з повною вищою освітою (20,9%), студентів (27,4%), фахівців з вищою або середньою фаховою освітою (27,0%). Серед респондентів, які витратили відпустку на вирішення своїх домашніх справ найчастіше можна зустріти осіб віком 50-59 років (35,4%), робітників сільського господарства (45,2%) та службовців (37,1%) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Питома вага респондентів щодо обраного відпочинку, проведення більшої частини відпустки, канікул останнього разу (цього року або у минулому році) (% опитаних)

	Відпочивали без путівки	Відпочивали за містом, на дачі	Їздили до родичів, знайомих	Займалися домашніми справами
Чоловіки	17,0	14,5	16,2	29,7
Жінки	15,5	14,0	18,1	28,4
18–29 років	24,0	15,9	24,0	27,1
30–39 років	25,9	18,2	22,6	32,0
40–49 років	21,1	18,1	17,3	31,2
50–59 років	11,3	14,7	14,3	35,4
60+ років	3,1	7,2	9,8	22,5
Початкова, базова середня освіта (9 кл)	2,8	6,9	8,0	23,7
Повна загальна середня	9,3	8,8	13,5	29,1
Базова вища освіта	16,8	15,5	17,9	29,9
Повна вища освіта, вчений ступінь	23,5	18,8	20,9	28,4
Керівник підприємства, Підприємець	30,7	28,2	26,8	19,5
Фахівець з вищою або середньою фаховою освітою	25,4	19,9	27,0	30,8
Робітник, робітник с/господарства	17,8	12,9	18,9	45,2
Службовець	28,5	21,5	15,1	37,1
Працюєте в режимі вільної зайнятості (фриланс)	17,4	14,0	10,6	22,2
Учень, студент	15,6	19,8	27,4	25,0
Домогосподарка	22,3	19,4	17,8	25,9
Пенсіонер	3,6	6,4	7,8	18,2
Непрацевдатний, непрацюючий	11,6	7,1	10,5	24,9

Варіанти проведення відпустки, які досить рідко практикуються респондентами, також мають певні особливості у розрізі соціально-демографічної структури населення (див. рис. 6). А саме: дещо частіше (однак лише порівняно з іншими категоріями респондентів) відпочивати за путівкою в Україні, відпочивати в Єгипті і Туреччині можуть собі дозволити керівники вищої та середньої ланок підприємств, підприємці, респонденти з високим рівнем мобільності з метою відпочинку, а також із вищим за середнім матеріальним статусом.

Рисунок 6. Групи респондентів, серед яких найбільша частка тих, хто проводив відпустку вказаними способами протягом останніх 2-х років (% опитаних)

Отже, в основному вікова група, до якої належать респонденти, та отриманий освітній рівень відіграють досить важливу роль у формуванні ціннісного значення практик відпочинку, зокрема мобільності з метою відпочинку. Чим старші респонденти, тим меншу цінність для них представляє відпочинок, але вони все одно вважають, що відпочинок досить цінний для життєдіяльності людини.

10. СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРОФІЛЮ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Значущість врахування шлюбно-сімейного «профілю» соціальної структури в дослідженні соціальних нерівностей визначається його непересічною роллю не лише у відтворенні населення, але і в економічному та людському розвитку. Основним джерелом відомостей щодо шлюбного стану населення, складу сімей і домогосподарств за різними демографічними й соціально-економічними ознаками є переписи населення. У нашій країні надто тривала відсутність перепису населення¹ наразі є істотним чинником, що значно ускладнює моніторинг шлюбно-сімейних процесів і структур. За таких умов джерелом інформації щодо різних аспектів складу та життєдіяльності сімей/домогосподарств можуть слугувати лише результати вибіркового репрезентативного опитування населення.

Фундаментом щодо формування сімейного складу та відтворення населення в цілому виступає його шлюбний склад. Шлюбний стан респондентів опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» узагальнено відображають такі показники: дещо більше половини опитаних (понад 52%) – це особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі; майже 16% – представлено тими, хто ще ніколи не перебував у шлюбі; понад 13% – є овдовілими, близько 13% – розлученими; близько 6% – заявили, що вони перебувають у незареєстрованому шлюбі. Частка представників окремих груп за шлюбним станом серед респондентів суттєво залежить від віку (почасти – й статі), наприклад: найбільшою питомою вагою тих, хто ще не перебував у шлюбі, вирізняється молодь, а от овдовілих найбільше серед літніх жінок.

Сімейний склад формується під впливом взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів та діагностується шляхом аналізу розподілу індивідів за сім'ями різної величини, складу і типу. Розподіл домогосподарств респондентів за чисельністю осіб у їх складі представлено на рис. 1.

---

¹Перший Всеукраїнський перепис населення було проведено ще у 2001 р.; наступний раунд проведення переписів 2010 р. Україна пропустила.

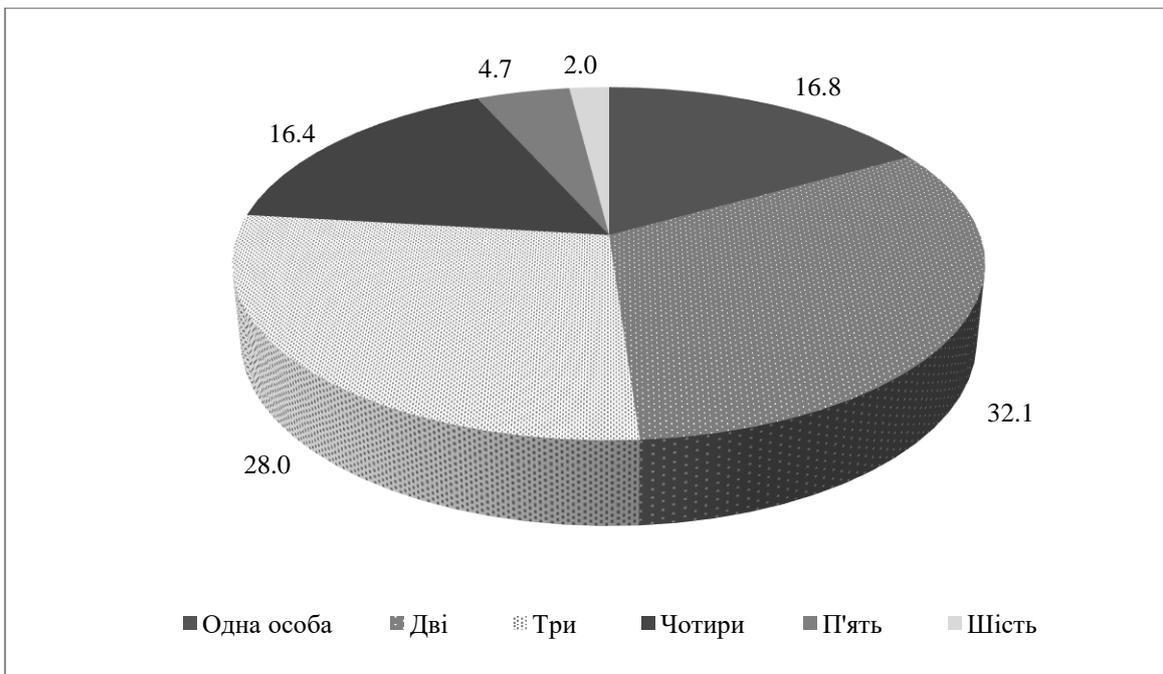

Рисунок 1. Розподіл домогосподарств респондентів за числом осіб в їх складі (%)

Середній розмір домогосподарства становить близько 2,7 осіб. Невисокий середній розмір обумовлений доволі високою часткою домогосподарств, які складаються з двох осіб (як бачимо, це модальний розмір домогосподарств респондентів), а також тих, в яких проживає 3 особи. У цілому домогосподарства з однієї та двох осіб становлять близько половини усіх домогосподарств респондентів, ті ж, в яких проживає не більше 3 осіб – сумарно понад 3/4.

Сукупність «одинаків», яку маємо змогу виділити за даними опитування, представлена як особами, які мешкають самотньо в домогосподарстві та не підтримують економічного зв'язку з сім'єю, так і тими, хто, проживаючи окремо від сім'ї, пов'язаний з нею спільним бюджетом. Тож у цілому під таку категорію «одинаків» підпадає кожен шостий респондент (16,8%), серед яких є як літні наразі самотні особи (які переважають у цій сукупності), так і молоді люди, які ще не створили власної сім'ї. Варто зазначити при цьому, що самостійне проживання поза сім'єю батьків чи родичів молодих людей, які не перебувають у шлюбі, не є типовим для сучасної України² [*Молодь та молодіжна політика*, 2010, с.52].

Таким чином, більшість респондентів проживає в сімейних домогосподарствах. Згідно з демографічними дослідженнями різних років, плюралізація форм шлюбних стосунків та модернізація сім'ї в Україні в цілому не супроводжувалась значною зміною

²Згідно з результатами соціально-демографічного обстеження «Молодь України, 2010» лише 5,4% респондентів з числа молодіжного контингенту мешкає у домогосподарстві самостійно, без шлюбного партнера, батьків чи родичів

частки осіб, які проживають в сім'ях – в нашій країні вона традиційно є високою [Перший Всеукраїнський перепис, 2004, с. 346-395; Сім'я та сімейні відносини, 2009, с.12-13].

Переважання простих сімей в структурі сімейних домогосподарств є наслідком доволі тривалої тенденції роздрібнення (нуклеаризації) сімей, що зазвичай відбувається шляхом відокремлення дорослих або пошлюблених дітей від батьків, і характерне для більшості урбанізованих розвинутих країн Європи і світу в цілому³.

Три із кожних п'яти домогосподарств, в яких проживають опитані, представляють саме нуклеарні сім'ї. Складних багатопоколінних сімей серед домогосподарств респондентів виявилось лише близько 3%. Решту сімейних домогосподарств представляють розширені нуклеарні сім'ї(з однією шлюбною парою з дітьми чи без дітей, з одним із батьків подружжя та/або ж іншими їх родичами) та деякі інші домогосподарства: сумарно – понад 1/5 усіх домогосподарств, у яких проживають респонденти (рис. 2).

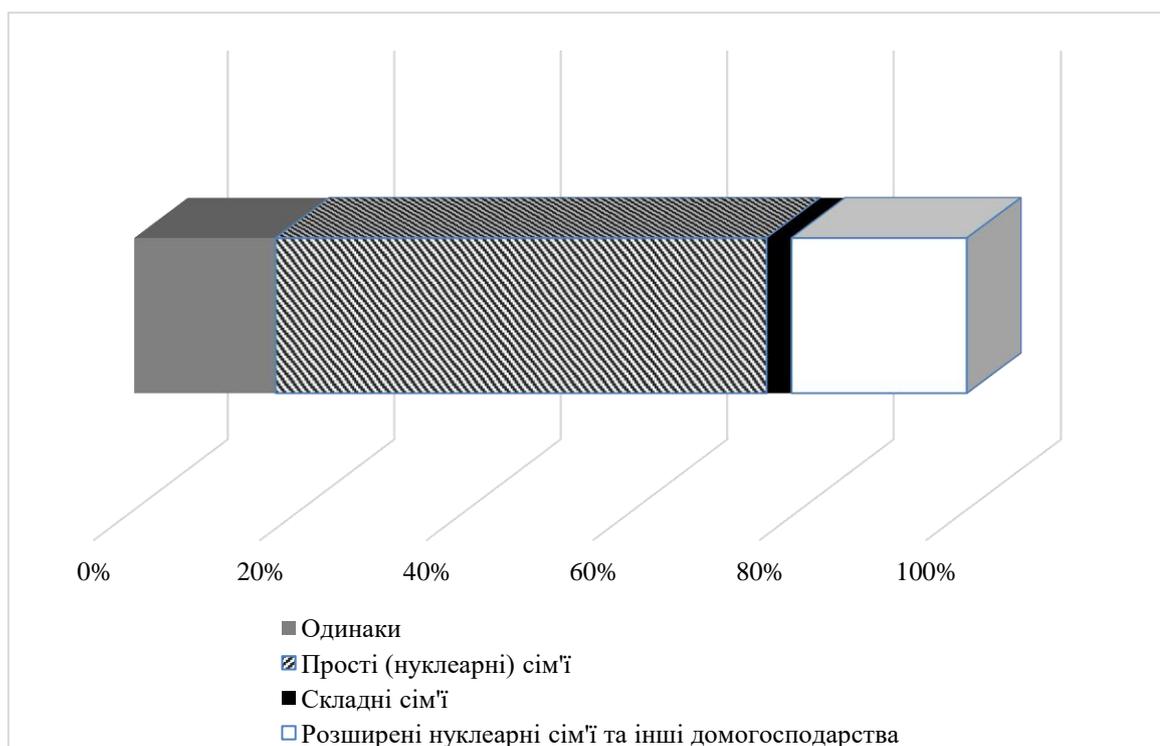

Рисунок 2. Розподіл домогосподарств респондентів за демографічними типами, (%)

До категорії сімей без шлюбної пари (неповних) відносяться переважно сім'ї матерів (значно рідше – батьків-чоловіків), які проживають з дитиною (дітьми) без партнера. Їх життєві історії і, відповідно, чинники формування таких сімей розрізняються: дитина (діти) можуть бути народженими поза шлюбним союзом (зареєстрованим або незареєстрованим); мати /батько – бути розлученими або ж овдовілими. Частка неповних

³В розвинутих європейських країнах цей процес розпочався раніше, ніж в Україні та інших пострадянських країнах, в яких у радянський період він стримувався дефіцитом житла та й дотепер почасти гальмується через високу (порівняно з поточними доходами) вартість оренди або ж купівлі житла

сімей серед тих домогосподарств, в яких проживають респонденти вибіркового обстеження, становить 17%.

З усього загалу домогосподарств, в яких мешкають опитані, близько третини представлено сім'ями з дітьми до 18 років, при цьому середнє число неповнолітніх дітей у цій сукупності домогосподарств близьке до 1,4. У складі трьох із кожних двадцяти домогосподарств респондентів, які потрапили у вибірку, є діти дошкільного віку (рис. 3). Неповні сім'ї з неповнолітніми дітьми найчастіше кваліфікують як монобатьківські; кожна шістнадцята сім'я з дітьми до 18 років (з числа тих, члени яких стали респондентами опитування), представлена монобатьківським сімейним осередком.

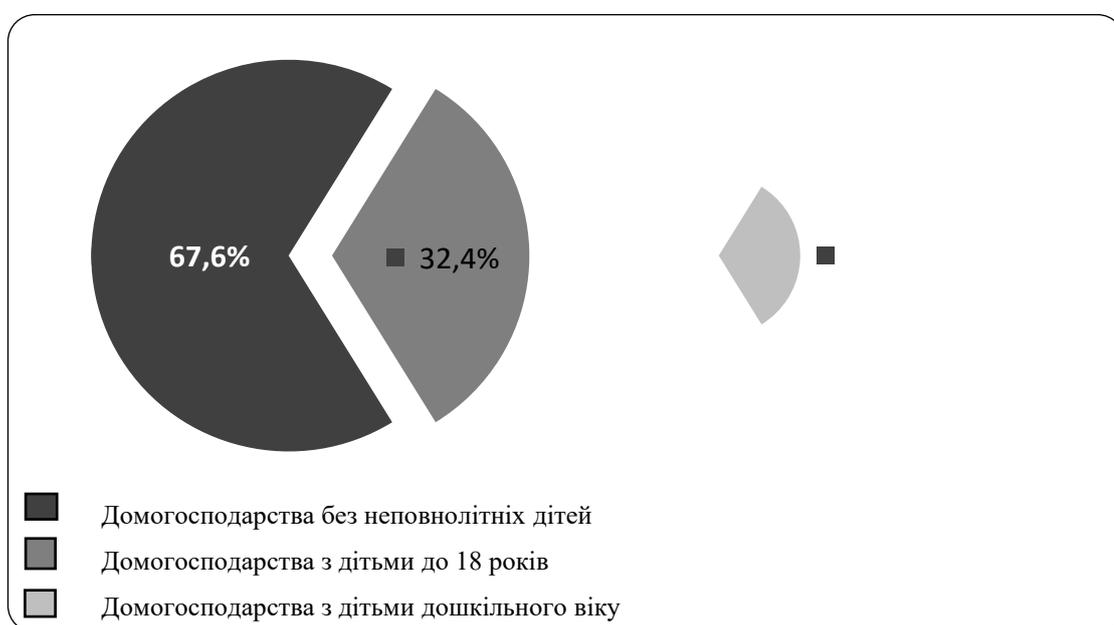

Рисунок 3. Структура домогосподарств за ознакою наявності неповнолітніх дітей (%)

Серед домогосподарств з дітьми переважають ті, в яких проживає одна неповнолітня дитина – таких майже 70%. Доволі численною групою є домогосподарства з двома дітьми – їх дещо більше 1/4, багатодітні ж (3 і більше неповнолітніх дітей) зрештою становлять у складі домогосподарств з дітьми лише 5%.

У дослідженнях сімейного складу населення застосовують також групування сімей/домогосподарств за іншими ознаками: наявністю осіб, які перебувають на утриманні сім'ї (несамодіяльних⁴), працюючих осіб, за освітнім рівнем членів домогосподарства тощо. Показники розподілу домогосподарств, у яких проживають респонденти, за вищезгаданими ознаками, представлено у табл.1.

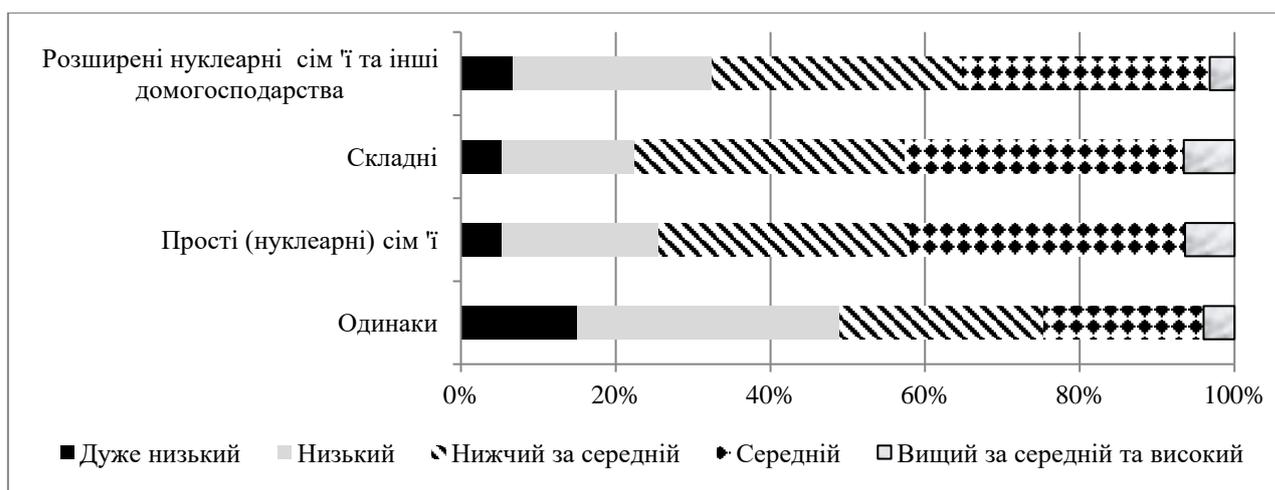
⁴Ті, хто не має власних, незалежних від інших осіб, джерел засобів існування (діти, домогосподарки, члени домогосподарства, які не працюють і не шукають роботу)

Розподіл домогосподарств респондентів за різними соціально-демографічними ознаками

Соціально-демографічні ознаки розподілу	Частка домогосподарств, %
За наявністю несамодіяльних осіб:	
домогосподарства, у складі яких є сімейні утриманці	36,6
домогосподарства без сімейних утриманців	63,4
За наявністю працюючих осіб:	
домогосподарства, у складі яких є працюючі	74,2
домогосподарства без працюючих осіб	25,8
За наявністю осіб з вищою освітою:	
домогосподарства, у складі яких є особи з вищою освітою	45,9
домогосподарства без осіб з вищою освітою	54,1

Домогосподарства різних типів в Україні різняться за своєю ресурсною базою, власне матеріальним становищем і рівнем поточних доходів зокрема. Уявлення про розподіл респондентів з домогосподарств, які належать до різних демографічних типів, за самооцінкою рівня матеріальної забезпеченості, дає рис. 4. Як бачимо, особливо значною частка низьких оцінок матеріального становища виявляється в одинаків, за ними, з помітним «відривом» щодо частки тих, хто оцінив рівень матеріального забезпечення своєї родини як «дуже низький» або «низький», ідуть представники розширених нуклеарних та інших сімей, порівняно кращими ж виявились самооцінки респондентів із нуклеарних та складних сімей, хоча й серед них близько чверті мають «дуже низький» або «низький» рівень матеріального добробуту.

Рисунок 4. Розподіл респондентів з домогосподарств різних типів за самооцінкою рівня матеріальної забезпеченості (%)

Додатковими маркерами високої бідності й малозабезпеченості одинаків за їх самооцінками є надто висока частка серед них осіб, які заявляють, що йому/їй «не вистачає грошей навіть на їжу» або ж «вистачає на харчування, але одяг купити вже

важко» (сумарно – 2/3 респондентів-одинаків проти 2/5 – серед сімейних), а також підвищена частка опитаних, котрі повідомили, що протягом останніх 6 місяців їм доводилось *економити на харчуванні, одязі, лікуванні, комунальних платежах* та деяких інших витратах.

Варто зазначити, що в нашій країні традиційно чи не найбільш критичними/песимістичними в питаннях самооцінки фінансового стану та рівня матеріального забезпечення своїх домогосподарств є особи похилого віку. Тож і на особливості розподілу одинаків та сімейних респондентів за рівнем матеріального забезпечення, на виявлені відмінності щодо самооцінки фінансового стану та практик економії на витратах за ознакою сімейного стану значний вплив справляє саме специфіка вікового складу респондентів-одинаків, серед яких переважають *самотньо проживаючі літні особи*, для котрих характерні обмеженість джерел доходу, поєднання декількох ознак позбавлень за умовами життя тощо, а відтак – і підвищена суб'єктивна бідність та малозабезпеченість, загальна невисока самооцінка свого становища у суспільстві. При цьому, згідно з результатами обстежень умов життя домогосподарств, літні одинаки в Україні (особливо чоловіки) не вирізняються найвищою монетарною бідністю і за рівнем доходу навіть мають перевагу над окремими категоріями сімей, зокрема тими, в яких одночасно проживають неповнолітні діти й особа (особи) похилого віку [*Situation of Older Women*, 2017, p.53-55]. Висока ж суб'єктивна бідність літніх, зумовлена, крім наявних вікових особливостей сприйняття матеріально-доходної нерівності в українському суспільстві, також і недостатністю доходів для забезпечення їх специфічних вікових потреб (медичне обслуговування та ліки, певні соціальні послуги тощо) та підвищеним рівнем позбавлень осіб похилого віку за умовами життя (в т.ч. щодо доступу до об'єктів соціальної інфраструктури тощо). Показово у даному контексті, що попри порівняно невисокий рівень матеріально-фінансових запитів літніх одинаків, який демонструють їх відповіді на питання про щомісячний *дохід*, що вважається *достатнім для нормального життя* та про *доходний критерій бідності*, саме серед цих респондентів зафіксовано чи не найвищу частку тих, хто найбільш критично оцінює можливості *доступу до первинних медичних послуг, отримання якісної медичної допомоги* тощо.

Серед різних типів сімейних домогосподарств підвищеною часткою тих, фінансовий стан яких оцінюється респондентами незадовільно («*не вистачає грошей навіть на їжу*» або ж «*вистачає на харчування, але одяг купити вже важко*»), вирізняється категорія домогосподарств «розширені нуклеарні сім'ї та інші».

Респонденти ж із простих (нуклеарних) сімей порівняно рідше жаліються на те, що в їхніх домогосподарствах «*не вистачає грошей навіть на їжу*» або ж «*вистачає на*

харчування, але одяг купити вже важко», а також повідомляють про те, що протягом останніх 6 місяців доводилось *економити* на найбільш необхідному (*продукти харчування, одяг*). Опитані з цього ж типу (простих) сімей демонструють і більш високі домагання щодо рівня середньодушового доходу, «достатнього для нормального життя» (середнє значення за їх оцінками – понад 5,6 тис.грн), а також уявлення про фінансовий еквівалент «прожиткового мінімуму» (модальний інтервал – від 1,6 до 3,2 тис. грн, середнєж значення – 4,5 тис.).

Дослідники відзначають, що неповні сім'ї часто забезпечені гірше, ніж повні та є більш вразливими й підвладними ризику бідності [Коломієць 2009; Захаров 2013; Chapple Simon 2009]. Результати проведеного опитування у цілому підтверджують ці висновки: серед оцінок фінансового стану родини респондентів із неповних сімей (як усіх, так і особливо – з неповнолітніми дітьми) відносно менше тих, які підпадають під твердження «*можемо купувати деякі дорогі речі (телевізор, холодильник)*» і «*можемо дозволити собі все, що бажаємо*» та порівняно більшою є сумарна частка бідних та малозабезпечених домогосподарств, в яких «*не вистачає грошей навіть на їжу*» або ж «*вистачає на харчування, але одяг купити вже важко*». Респонденти ж із неповних сімей в цілому нижче оцінили рівень матеріального забезпечення своїх родин (менше третини віднесли їх до домогосподарств з «*середнім*», «*вищим за середній*» та «*високим*» рівнем добробуту), а також порівняно частіше повідомляли про те, що їхнім домогосподарствам доводилось *економити* на *продуктах харчування та при купівлі одягу, побутової техніки*, а також на *лікуванні, освіті, дозвіллі, комунальних платіжах, транспортних та інших витратах*. При цьому респонденти з неповних сімей, розлучені особи з дітьми частіше інших заявляють про наявне у них відчуття загрози втрати найближчим часом свого робочого місця; розлучені особи, які мають дітей, порівняно з дітними шлюбними парами, не лише нижче оцінюють свій фінансовий стан та матеріальні можливості, але й у цілому своє становище в суспільстві. Зазначимо також, що результати опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» стосовно матеріального становища сімей/домогосподарств у цілому підтверджують виявлену дослідниками закономірність, згідно якої найбільш вразливими щодо бідності є ті неповні сім'ї, до складу яких входять і неповнолітні діти, і особи похилого віку (пенсіонери) [Лежнина 2010; Демографічні чинники 2009, с. 59,69].

Результати досліджень щодо об'єктивної бідності в Україні за різними її критеріями⁵ засвідчують, що найбільш впливовим чинником підвищених ризиків бідності лишається наявність двох та більше дітей у домогосподарстві [Комплексна оцінка бідності

⁵ За даними регулярних обстежень умов життя домогосподарств України

2018]. Розподіл домогосподарств респондентів опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» за значенням маркерів суб'єктивної бідності в цілому підтверджує вищезначену тезу, адже поширеність бідності та малозабезпеченості за самооцінками респондентів із домогосподарств з дітьми підвищується зі збільшенням числа дітей (рис. 5). При цьому за більшістю маркерів суб'єктивної бідності, її найвідчутніше зростання відбувається «при переході» до багатодітних домогосподарств.

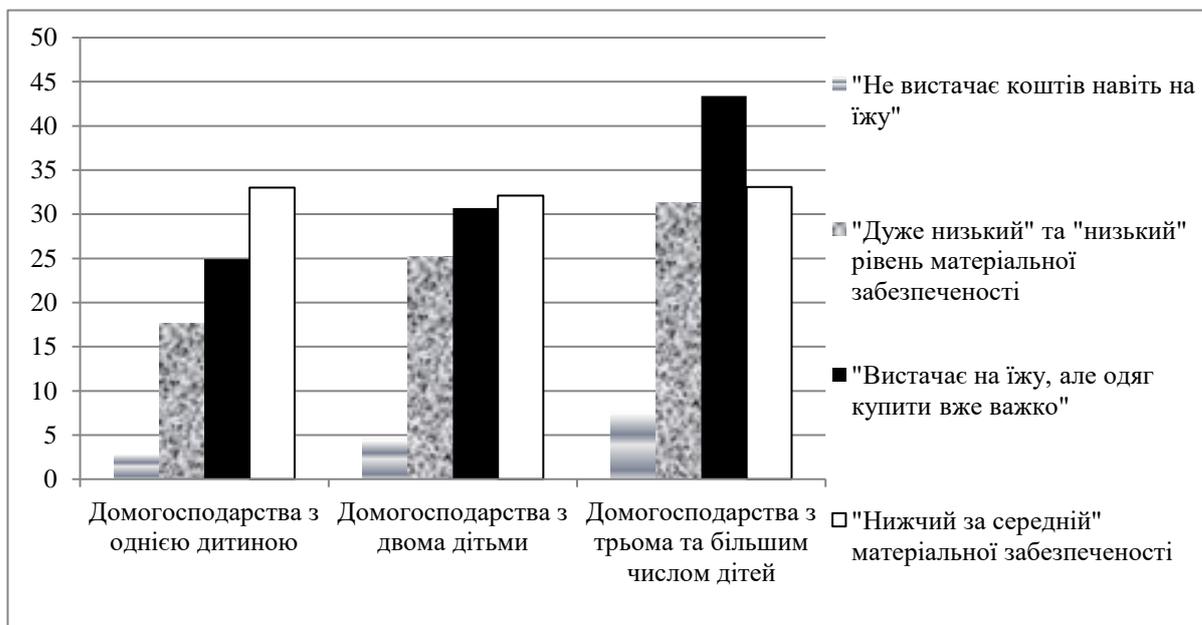

Рисунок 5. Частка респондентів з високим рівнем бідності й малозабезпеченості, які проживають у домогосподарствах із різним числом дітей, (%)

Так само зі збільшенням числа дітей в сім'ї знижуються домагання респондентів щодо достатнього та мінімального рівня середньодушового доходу, зростає поширеність практик економії тощо. При цьому найбільш поширеними серед домогосподарств з неповнолітніми дітьми є практики значної економії на дозвіллі, можливості відпочити, а також на купівлі побутової техніки та найбільш дорогих речей, проте вагомими (особливо серед сімей з кількома дітьми) є також і частки тих, які протягом останнього півріччя значною або певною мірою економили й на купівлі одягу та продуктів харчування.

Респонденти із сімей з неповнолітніми дітьми частіше за інших висловлюють готовність «працювати більше, важче, понаднормово, щоб заробити» (найбільше таких серед багатодітних сімей), за потреби «змінити професію, рід занять або знайти роботу з більшим заробітком» (найчастіше – пари з 1-2 дітьми), «започаткувати власну справу» та «переїхати до іншого населеного пункту за наявності там роботи з достатнім рівнем оплати» (найбільші частки – серед сімей з дітьми дошкільного віку), або й «поїхати працювати до іншої країни з метою більшого заробітку» (найчастіше – розлучені особи з дітьми та респонденти з сімей з дітьми дошкільного віку). Зазначимо, що за результатами більш деталізованого аналізу ми дійшли висновку, що професійно-трудова активність й

готовність до дій з метою поліпшення свого матеріального становища визначається не тільки (й навіть не стільки) стимулами й потребами, пов'язаними із шлюбно-сімейною позицією (шлюбний стан, наявність та число дітей), але й власне віковими характеристиками респондентів.

Стосовно думок респондентів щодо доступу до окремих видів соціальних послуг, привертає увагу та обставина, що серед респондентів із сімей з неповнолітніми дітьми порівняно більше тих, хто позитивно оцінює *доступність якісної дошкільної та середньої освіти*, аніж серед осіб з домогосподарств без дітей до 18 років.

І нарешті, ресурсна база та матеріальне становище домогосподарств суттєво залежать від зайнятості членів домогосподарства та від рівня їх освіти. Згідно з результатами опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», частка середньо- і високодохідних домогосподарств («*середній*», «*вищий за середній*» та «*високий*» рівень матеріального добробуту сумарно) серед тих сімей, в яких є заняті особи, більш ніж втричі вища, ніж серед тих домогосподарств, в яких таких осіб немає.

Важливим фактором, що забезпечує домогосподарство від високих ризиків бідності, вважається наявність у його складі осіб з вищою освітою [*Демографічні чинники бідності 2009*, с. 73]. Так, згідно з розрахунками за даними обстеження умов життя домогосподарств України (за підсумками 2015 р.) рівень бідності домогосподарств без осіб з вищою освітою у середньому в 1,7 раза перевищував такий щодо домогосподарств, в яких проживали особи (особа) з вищою освітою. За результатами ж аналізованого опитування частка респондентів, які оцінили матеріального добробуту своїх домогосподарств як «*дуже низький*» або «*низький*» серед тих, у кого в домогосподарстві є особи з вищою освітою, становить близько 1/5 проти 2/5 – серед тих, в домогосподарствах яких таких осіб немає. При цьому, до речі, саме респонденти із сукупності домогосподарств, в яких проживають особи з вищою освітою, очікувано мають найвищі запиту щодо рівня середньодушових доходів: *достатній для нормального життя* дохід вони оцінюють у середньому на рівні, близькому до 6 тис.грн, *прожитковий мінімум* – майже 5 тис. грн.

Вихідням із різних сімей притаманна певна специфікаційнісних орієнтацій і сприйняття соціальних нерівностей, відмінності щодо оцінки доступності окремих видів послуг та соціальних благ, щодо рівня задоволеності різними аспектами життя, а також уявлень про своє становище у суспільстві, власний потенціал та життєві можливості – з одного боку, й ризики та позбавлення – з іншого.

В системі ціннісних координат респондентів найвиразніше простежується саме «*фамілістський*» вектор: частка осіб, які вважають «*дуже цінним*» для себе *сім'ю, дітей*

коливається від майже 68% – у молоді, яка ще ніколи не перебувала в шлюбі, до більш ніж 87 % – в осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі; за типом домогосподарства найвища частка фіксується серед респондентів із складних багатопокілних сімей, домогосподарств з неповнолітніми дітьми. Серед інших цінностей, котрі набрали якнайбільше варіантів відповіді «*дуже цінне*» та «*скоріше цінне*», здоров'я виділяється зовсім незначною варіацією частки відповідей «*дуже цінне*»: від майже 82% (представники домогосподарств без дітей) до понад 87% (респонденти з неповних сімей; з домогосподарств, в яких є особи з вищою освітою). Цінність «*любові*» та (дещо меншою мірою) «*дружби*» частіше за інших педалюють представники сімей з неповнолітніми дітьми (в тому числі дітьми дошкільного віку) і домогосподарств, де проживають особи з вищою освітою. Слід відзначити вагомість для опитаних і *матеріального добробуту*, на винятковій цінності якого особливо часто наголошують особи, які проживають у домогосподарствах з дітьми дошкільного віку (ледве не 3/4 їх відповідей припадає на варіант «*дуже цінне*»), розлучені особи з неповнолітніми дітьми (близько 72%) тощо.

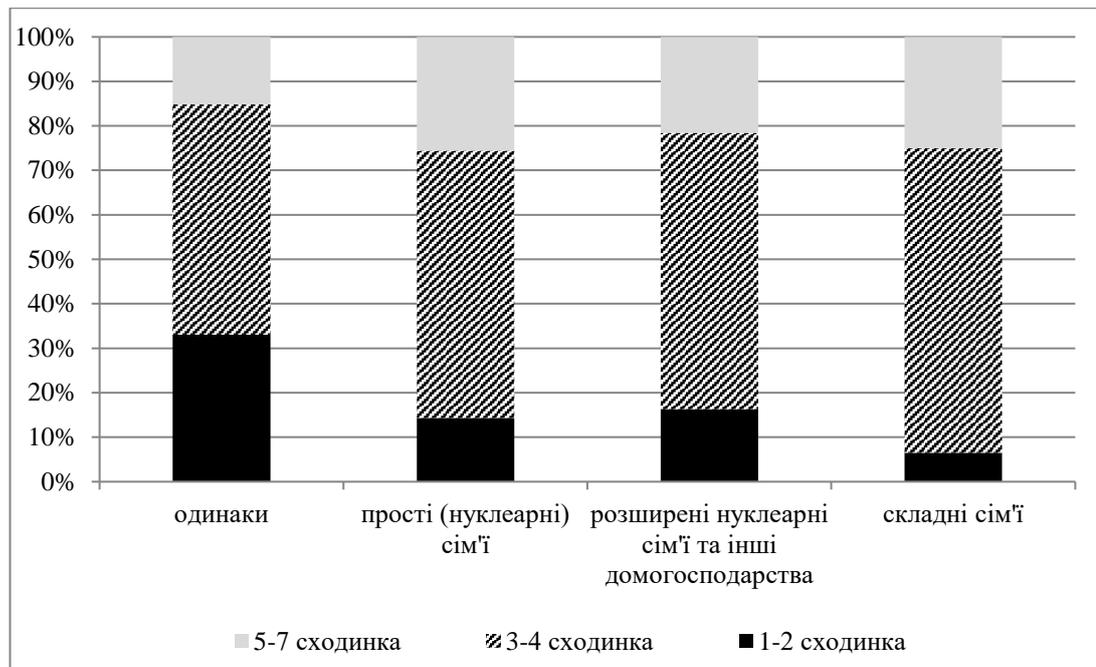
Порівняльний аналіз конфігурації ціннісних орієнтацій респондентів за шлюбним станом демонструє їх «наближеність» у нині безшлюбних осіб (тих, хто ніколи не перебував у шлюбі та розлучених, почасти – й овдовілих⁶) – з одного боку, та осіб які перебувають у різних формах шлюбу(зареєстрований, незареєстрований) – з іншого.

За результатами аналізованого опитування маємо підстави констатувати певну прив'язку самооцінок соціального становища респондентів, їх можливостей у соціально-культурній сфері, доступу до соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я), а також задоволеності окремими аспектами життя саме від рівня матеріального добробуту їхніх домогосподарств. Так, наприклад, значення коефіцієнта Крамера (розрахованого на підставі таблиці взаємної спряженості оцінок матеріального рівня домогосподарства та оцінок його становища у суспільстві) становить 0,38, що засвідчує наявність помірно щільного зв'язку між згаданими показниками, який є статистично істотним (згідно зі значенням $\chi^2 = 900,4 > \chi^2_{1-0.05} (df = 24)$).

Уявлення про диференціацію самооцінок опитаними із різних типів домогосподарств їх становища у суспільстві дає розподіл, наведений на рис. 6. Підвищеною часткою низьких оцінок вирізняються одинаки, кращим, порівняно з іншими типами домогосподарств, є становище сімей з однією (прості) або кількома (складні) шлюбними парами.

---

⁶Розподіл овдовілих за оцінкою значущості окремих цінностей подеколи є специфічним у тому сенсі, що він відчутно відрізняється від такого для всіх інших груп, однак, найімовірніше, провідним чинником цих відмінностей є радше вік, аніж шлюбний стан овдовілих (серед яких переважають літні люди)

Рисунок 6. Розподіл респондентів із різних типів домогосподарств за самооцінкою свого соціального становища, (%) (за розташуванням на сходинках «соціальної драбини»: 1-3 – низьке становище; 4-5 – середнє; 5-7 – вище за середнє та високе)

За оцінками респондентами опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» своїх можливостей щодо бажаного стилю життя, стосовно поїздок, проведення відпустки та дозвілля, участі у соціально-культурних заходах респонденти-одиначки у цілому представляються позбавленими більшою мірою, ніж представники сімейних домогосподарств, однак це (як вже зазначалось раніше), може бути зумовлено особливостями вікового складу даної групи опитаних. Водночас і респонденти з певних груп сімейних домогосподарств більш песимістично, аніж інші, оцінюють власні життєві можливості, шанси доступу до окремих соціальних благ тощо. Так, наприклад, половина представників неповних, а також і складних сімей *зовсім не згодні* з твердженням, що вони «*мають достатньо можливостей, щоб жити так, як вважають доцільним*»⁷. Зі збільшенням числа дітей в сім'ї знижується частка респондентів, котрі вважають, що вони «*мають достатньо можливостей, щоб жити так, як вважають доцільним*» та «*мають достатньо можливостей, щоб забезпечити гідне життя своїм дітям/онукам*», погіршуються самооцінки респондентів щодо «*можливості отримати, у разі необхідності, якісну медичну допомогу*»⁸; у респондентів же з багатодітних родин істотно підвищується частка тих, хто песимістично оцінює свої можливості у цілому *підтримувати стан фізичного та психічного здоров'я*.

⁷За середньої частки за всією сукупністю респондентів – близько 2/5.

⁸Це цілком узгоджується і з даними регулярних обстежень умов життя домогосподарств України щодо самооцінки населенням стану здоров'я та доступності медичної допомоги

Уточнити характерні риси статусної конфігурації різних сімей/домогосподарств в сучасній Україні допомагає також аналіз *задоволеності* респондентів із різних сімей *своїм життям та окремими його аспектами*, оскільки саме *задоволеність* є індикатором індивідуального суб'єктивного сприйняття особою власного добробуту та віддзеркалює, зокрема, її статусну позицію.

Згідно з результатами опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» щодо ступеня задоволеності респондентів життям, які представлені у таблиці 3.1.2, можна скласти уявлення про співвідношення оцінок задоволеності окремими аспектами життя респондентів із різних домогосподарств/сімей.

Таблиця 2

Соціально-демографічні групи респондентів, які обрали найнижчі та найвищі оцінки* задоволеності своїм життям та його окремими аспектами

<i>Задоволеність окремими аспектами життя</i>	<i>За типом сім'ї/домогосподарства</i>		<i>За іншими соціально-демографічними ознаками домогосподарства</i>	
	<i>найвищі оцінки</i>	<i>найнижчі</i>	<i>найвищі оцінки</i>	<i>найнижчі</i>
Загальна задоволеність життям	нуклеарні сім'ї з неповнолітніми дітьми	одинаки	домогосподарства, в яких є особи з вищою освітою; домогосподарства з дітьми дошкільного віку	домогосподарства без працюючих осіб
Фінансовим становищем домогосподарства	нуклеарні сім'ї з неповнолітніми дітьми	одинаки	домогосподарства, в яких є особи з вищою освітою	домогосподарства без працюючих осіб
Житлом (помешканням)	нуклеарні сім'ї	одинаки, монобатьківські та складні сім'ї	домогосподарства, в яких є особи з вищою освітою	домогосподарства без працюючих осіб
Нинішньою роботою	одинаки	складні та неповні сім'ї	домогосподарства, в яких є особи з вищою освітою	домогосподарства без осіб з вищою освітою
Витратами часу на улюблену справу	нуклеарні сім'ї	складні сім'ї	домогосподарства, в яких є особи з вищою освітою	домогосподарства без працюючих осіб
Особистими стосунками з рідними й близькими	складні сім'ї	одинаки	сім'ї з дітьми дошкільного віку; домогосподарства, які мають сімейних утриманців	домогосподарства без працюючих осіб
Якістю середовища проживання	нуклеарні сім'ї з неповнолітніми дітьми	одинаки	домогосподарства з дітьми дошкільного віку	домогосподарства без працюючих осіб

*на основі середнього показника бальної оцінки, а також часток тих, хто обрав найнижчий та найвищий бал відповідно

На додаток до наведеного у таблиці можна, зокрема, констатувати, що складні та розширені нуклеарні сім'ї відчутно відстають від простих за ступенем *задоволеності фінансовим станом* свого домогосподарства, неповні сім'ї за цією ж ознакою та за *задоволеністю житлом* помітно поступаються повним, а у сімей з неповнолітніми дітьми *задоволеність фінансовим становищем і своїм житлом* знижується зі збільшенням числа дітей, причому серед усіх сімей з неповнолітніми дітьми саме респонденти з багатодітних

домогосподарств демонструють найнижчі рівні задоволеності й всіма іншими вищезначеними аспектами життя.

Загалом же результати аналізу даних опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» засвідчують значущість шлюбно-сімейного статусу респондента, складу його сім'ї/домогосподарства як чинника задоволеності життям та світосприйняття у цілому. При цьому за підсумками аналізу варто наголосити, що серед соціально-демографічних детермінант на особливу увагу заслуговує також **вік**, вплив якого на соціальне самопочуття, на сприйняття соціальних нерівностей у суспільстві потребує поглибленого дослідження, актуальність та значення якого для формування соціальної політики зростає в умовах сучасного прискорення демографічного старіння в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.
2. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти /За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
3. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти/ Авт. кол. Власенко Н.С., Курило І.О, Лібанова Е.М. та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.
4. Сім'я та сімейні відносини: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
5. Situation of Older Women in Ukraine: Analytical Report. –К.: Ukrainian centre for Social Reforms; United Nations Population Fund, 2017. – 176 p.
6. Коломієць О. О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення/ О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4. – С. 148–156.
7. Захаров С. В., Чурилова Е. В. Феномен одинокого материнства в Росії: статистико-демографічний аналіз розповсющеності і механізмів його формування // Мир Росії: Соціологія, етнологія. 2013. Т. XXII. N 4. С. 86-117.
8. Chapple Simon Childwell – being and sole-parent family structure in OECD: analysis /OECD Social, Employment and Migration Working Papers. – №82. (Електронний ресурс) – Режим доступу:
[http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=delsa/elsa/wd/sem\(2009\)10](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=delsa/elsa/wd/sem(2009)10)

- 9.** Лежнина Ю. Л. Социально-демографические факторы, определяющие риск бедности и малообеспеченности / Ю. Л. Лежнина // Социологические исследования. – 2010. – № 3. – С. 36-44.
- 10.** Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – 2009. – 184 с.
- 11.** Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за перше півріччя 2016-2017 рр. (Аналітична записка) – Київ, ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України – 2018. (Електронний ресурс) – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/2016_2017_otsinka_bidnosti_pivroku.pdf

11. СУЧАСНА МОЛОДЬ: РІВНА СЕРЕД НЕРІВНИХ

Як вже неодноразово підкреслювалося у цьому звіті, за всіх часів однією з фундаментальних характеристик будь-якого суспільства була соціальна нерівність. Історія розвитку людства свідчить про те, що позбавитися соціальної нерівності надзвичайно важко, якщо взагалі можливо. Усі намагання подолати її, втілюючи на практиці ті чи інші теорії соціальної рівності, не досягли своєї мети, доводячи утопічність таких теорій. Неможливість позбавитися соціального розшарування зумовлюється тим, що навіть за умов гіпотетичної ситуації викорінення власно соціальних причин нерівності завжди будуть залишатися причини, пов'язані зі станом фізичного чи психологічного здоров'я, інтелектуальними здібностями людини, що не дозволить їй мати рівний доступ до тих чи інших соціальних благ.

Причини та наслідки нерівності людей у суспільстві, конфлікти, що нею актуалізуються, були і сьогодні є чи не головною сферою теоретичних та емпіричних студій у галузі соціологічної науки. Не випадково сучасний американський соціолог Нейл Сметзер називає соціологію наукою про нерівність.

Нові і нові звернення соціологів до проблематики соціальних нерівностей зумовлюються тим, що з розвитком того чи іншого соціуму одні види нерівності стають менш актуальними чи зовсім зникають; інші набувають більшої розповсюдженості, провокуючи соціальну напруженість, кризову ситуацію в суспільстві, яка може призвести, в тому числі, до його революційних перетворень; з'являються нові види нерівності, спричинені (особливо в умовах сучасного світу) не стільки власно соціальними, скільки технічними, технологічними, культурними тощо факторами. В якості прикладу нових нерівностей частіше за все наводять так звану цифрову нерівність.

Доводити актуальність соціологічного вивчення соціальних нерівностей в сучасному українському суспільстві навряд необхідно. Як зазначалось у попередніх розділах нашого звіту, вітчизняні науковці мають чималий досвід теоретичного та емпіричного опрацювання проблематики соціальних нерівностей. Ми маємо на увазі таких українських соціологів, як С. Бабенко, О. Балакірева, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куценко, С. Макеєв, В. Паніотто, М. Шульга та ін. (див., наприклад: [1, 2, 3]). Що стосується так званих нових нерівностей, то їхньому аналізу ще у 2006 році була присвячена колективна монографія «Новые социальные неравенства» [4].

Щодо обраного нами ракурсу дослідження, а саме становища молоді у суспільстві нерівних, то при його опрацюванні ми, зокрема, спиралися на роботи таких вітчизняних та закордонних науковців, як О. Балакірева, Є. Головаха, Ю. Зубок, В. Лісовський,

О. Омельченко, В. Чупров та ін., а також на власні теоретичні та емпіричні студії з проблем життєдіяльності молоді, в тому числі студентської (див. наприклад: [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11]).

Аналізуючи дані, отримані в межах загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», ми ще раз одержали підтвердження нашим міркуванням щодо становища молоді в суспільстві нерівних, яким, звичайно, є й українське суспільство. Наші оцінки цього становища дещо відрізняються від соціального, медійного та подекуди навіть академічного дискурсу з приводу зазначеної проблеми, який отримав особливе поширення у 90-ті роки ХХ-го та нульові роки ХХІ-го століття. Йдеться про те, що у публікаціях ЗМІ того часу, в повсякденному спілкуванні, у виступах колег на наукових конференціях, семінарах, «круглих столах» досить часто лунала думка про те, що з точки зору соціальної нерівності найбільш вразливими соціально-демографічними групами є молодь та люди похилого віку. Сьогодні оцінки соціального становища молоді, можливості її самореалізації, що висвітлюються українськими соціологами, стають більш оптимістичними. У всякому разі можна стверджувати, що представники сучасного молодого покоління нашої країни не є найбільш знедоленими, вони є рівними серед нерівних, тобто для багатьох із них, як і для представників інших демографічних груп, доступ до тих чи тих соціальних ресурсів є обмеженим. Тим не менш, деякими ресурсами вони користуються більш інтенсивно, ніж інші покоління. Говорячи так, ми, по-перше, виходимо з оцінок самих молодих свого становища в суспільстві, а по-друге, спираємось на результати багатьох соціологічних досліджень, зокрема дослідження, результати якого аналізуються у цьому звіті.

Що стосується самооцінок молоді свого місця у соціумі, то тут в якості прикладу ми можемо навести есе, які пишуть студенти-соціологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах освоєння навчального курсу «Соціологія молоді». Есе мають назви: «Чи легко бути молодим?» та «Молодь початку ХХІ століття: втрачене покоління?» Деякі із цих есе представлені в електронному журналі кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна «Социология будущего...» (див., напр.: [12]). Лейтмотивом абсолютної більшості цих есе є теза, що бути молодим і легко, і важко; що людина у будь-якому віці має чимало проблем, які треба вирішувати; що «дітям» легше, ніж «батькам», адже останні зазвичай допомагають молодому поколінню долати ті чи інші труднощі. Автори есе не вважають покоління, до якого вони належать, втраченим, знедоленим більше, ніж інші вікові групи.

Це підтверджується й даними, отриманими в межах дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством». Аналіз результатів цього дослідження почнемо з даних про матеріальне становище молоді та порівняємо його зі становищем інших вікових груп, які брали участь у дослідженні (див. табл. 1).

Як бачимо, серед представників наймолодшої вікової групи (18 – 29 років) найменше тих, хто оцінив матеріальний стан своєї сім'ї як *низький / дуже низький* чи *нижчий за середній* (17,9 % та 27,9 %, відповідно), та найбільше тих, хто визначив його як *середній* та *високий/вищий за середній* (46,0 % та 9,3 %, відповідно). Звичайно, останнє, в тому числі, зумовлюється тим, що значна частина представників цієї групи (майже кожен четвертий) поки що навчається, а, отже, у своїй більшості отримує матеріальну допомогу від своїх батьків.

Таблиця 1

Рівень матеріального становища сімей українських громадян
(у % до опитаних, за віковими групами)

	Вік					По масиву в цілому
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 +	
Дуже низький	3,2	3,6	3,1	7,2	15,9	7,3
Низький	13,6	14,0	20,4	26,5	39,3	23,7
Нижчий за середній	27,9	36,6	31,0	33,0	29,0	31,3
Середній	46,0	38,7	39,4	28,8	14,1	32,2
Вищий за середній	8,1	6,8	5,5	3,9	1,7	5,0
Високий	1,2	0,3	0,6	0,6	0,0	0,5

Аналіз розподілу поколінь за основним заняттям засвідчив дві евристичні тенденції (див. табл. 2). По-перше, показник безробіття серед молодого покоління не є критичним (лише 8,3% опитаних не мають роботи, але шукають її). Отже, ця група не є професійно дискримінованою через брак досвіду на сучасному ринку праці. По-друге, за даними дослідження на українському ринку праці практично відсутнім є трудовий ейджизм. Ані серед молоді, ані серед доросліших поколінь альтернатива «не маю роботи і шукаю її» не перевищує 8% і не має статистично значущих розбіжностей відсотків між різними віковими групами. Проте, чи дійсно це так?

Таблиця 2

Основні заняття респондентів
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Працюють (мають роботу, зайняті)	54,4	79,6	79,7	63,9	10,6	53,9
2.	Не мають роботи і шукають її	8,3	6,2	7,1	7,2	0,6	5,5
3.	Не мають роботи і не шукають її	1,2	1,3	2,9	3,3	0,6	1,7
4.	Пенсіонери, що не працюють	0,0	0,5	0,9	19,4	87,1	26,1
5.	Займаються домашнім господарством	2,6	3,4	4,6	3,1	0,0	2,5
6.	Знаходяться у відпустці по догляду за дитиною	10,5	8	1,4	0,0	0,0	3,9
7.	Не працюють у зв'язку з інвалідністю	0,0	0,5	2,9	2,8	0,8	1,3
8.	Навчаються в школі	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
9.	Навчаються в ПТНЗ	3,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7
10.	Навчається у ВНЗ	19,2	0,3	0,0	0,0	0,0	4
11.	Інше	0,2	0,3	0,6	0,3	0,4	0,3

З іншого боку, трудовий ейджизм може бути присутнім латентно: маючи якусь роботу, людина усвідомлює, що вона не відповідає її кваліфікації і рівню знань, але змінити ситуацію на краще не може. Бо саме вік може стати на заваді у цій ситуації, виступаючи чинником дискримінації. Приміром, в Україні навряд чи можна зустріти офіціанта або офіціантку 40-50 років, проте саме такий вік найчастіше мають прибиральниці. Ця ситуація має прояв у всій сфері послуг в Україні. Проте, якщо молодь ще має амбіції шукати, обирати, не погоджуватись і сподіватись на краще, то доросліші покоління не протистоять цій нерівності, вони її сприймають, тим самим відтворюючи. Саме таку ситуацію ми зафіксували в рамках аналізу відповідей на питання щодо відповідності роботи респондентів їхній кваліфікації (див. табл. 3).

Таблиця 3

Відповідність роботи респондентів їхній кваліфікації
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Не згодні	15,7	13,1	9,4	9,7	3,6	10
2.	Скоріше не згодні	14,5	16	17,4	16,9	11,8	15
3.	Скоріше згодні	19,2	29,9	27,1	28,6	34,2	28,1
4.	Згодні	19,7	29,4	33,7	33,6	41,7	32,1
5.	Важко відповісти	16,2	10,3	11,7	10,3	8,7	11,3
6.	Питання не ставилося	14,7	1,3	0,6	0,8		3,5

У цьому контексті підкреслимо, що, попри всі проблеми з працевлаштуванням, саме молоді люди мають ресурси, які вигідно відрізняють їх серед інших вікових груп, – це вік та рівень освіченості (близько 20 % у групі 18 – 29-річних навчаються у ВНЗ, 66,5 % уже мають базову чи повну вищу освіту) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Рівень освіти українських громадян
(у % до опитаних, за віковими групами)

	Вік					По масиву в цілому
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 +	
Початкова, базова середня освіта (9 класів)	1,3	0,8	1,2	0,8	9,1	3,1
Повна загальна середня освіта	32,1	21,6	31,1	31,4	37,7	31,3
Базова вища освіта	33,3	28,9	35,4	41,4	30,2	33,4
Повна вища освіта, вчений ступінь	33,3	48,7	32,3	26,4	23,0	32,2

З огляду на зазначене вище, підкреслимо, що така нова нерівність, як цифрова, аж ніяк не характеризує сучасну молодь, рівень digital-компетентності якої та залучення до інтернет-практик є значно вищим, ніж відповідні характеристики старших поколінь (див. табл. 5).

Вміння і частота користування Інтернетом
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Не вміють, ніколи не користуються	1	3,6	13,4	29,7	71,2	26,7
2.	Вміють користуватися, іноді користуються	9,7	19,6	26	36,1	14,6	20,3
3.	Вміють і регулярно користуються	88,6	75,3	59,4	32,8	13,1	51,8
4.	Інше		0,5	0,3			0,1
5.	Важко відповісти	0,7	1	0,9	1,4	1,1	1

Як бачимо, найбільша кількість активних Інтернет-користувачів зосереджена саме серед наймолодшої вікової когорти – 18-29 річних українців (близько 89% опитаних у цій віковій групі вміють і регулярно користуються Інтернетом), формативний період (термін Р. Інглехарта) яких, тобто період найбільш інтенсивного формування особистості, її соціалізації, припав на час масового доступу до глобальної мережі в Україні і активної комп'ютеризації усіх сфер життя. Отже, в цьому контексті ми фіксуємо міжпоколінську digital-нерівність, яка за своє суттю є підґрунтям для багатьох інших просторів соціальної нерівності в сучасному суспільстві – інформаційної (відсутність доступу до різних інформаційних джерел), комунікативної (відсутність у соціальних мережах чи у спеціальних чат-програмах – viber, telegram, які часто використовуються як частина робочого процесу), економічної (відсутність можливостей для додаткового заробітку чи вибору товарів онлайн), професійної (відсутність можливостей для пошуку і зміни роботи), культурної (відсутність можливості вибору культурних продуктів). Це зумовлюється тим, що саме Інтернет сьогодні створює додаткові можливості для самореалізації суб'єкта у перелічених вище сферах.

До того ж, йдеться не лише про Інтернет-компетентність, а саме про digital-компетентність, оскільки доступ до Інтернету сьогодні мають не лише персональні комп'ютери, а й такі digital-пристрої, як телефони, смартфони, планшети й інші гаджети. Серед наймолодших з опитаних більше тих, хто користується електронною поштою (73,4 %), здійснює покупки/оплату послуг через інтернет, зареєстрований у соціальних мережах (90 %), веде свій блог (3,1 %) тощо (див. табл. 6).

Інтернет-практики українського населення
(у % до опитаних, за віковими групами)

Інтернет-практики	Вік					Всього по масиву
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 +	
Зареєстровані в соціальних мережах	90,0	70,6	52,9	31,9	9,7	49,1
Ознайомлюються з останніми новинами, поточною інформацією, відвідують сайти державних, громадських структур	53,0	59,0	54,6	40,3	17,6	43,1
Шукають інформацію для навчання, підвищення кваліфікації	39,0	33,8	23,1	10,0	3,4	21,0
Спілкуються в чатах, соціальних мережах (Facebook, Twitter тощо)	70,1	52,3	38,3	21,4	6,3%	36,3
Беруть участь у форумах, онлайн-конференціях	9,0	7,2	5,7	2,2	0,8	4,8
Ведуть свій блог	3,1	2,3	1,4	1,4	0,2	1,6
Користуються електронною поштою	58,7	54,9	40,3	23,6	8,2	35,6
Шукають інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	34,0	34,3	31,4	18,3	5,3	23,5
Використовують Інтернет для розваг та дозвілля (поповнюють художньою та науковою літературою власну електронну бібліотеку, знаходять та дивляться фільми, слухають музику тощо)	67,5	49,7	42,6	27,8	12,9	38,8
Шукають інформацію для хобі на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	49,4	47,2	44,0	31,1	11,2	35,0
Грають в комп'ютерні ігри он-лайн	35,2	20,6	14,3	8,6	3,0	15,9
Шукають однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	12,6	6,7	5,7	2,8	1,1	5,6
Спілкуються за допомогою спеціальних програм (Skype, WhatsUpp, Viber, Sipnet та ін.)	58,9	49,5	41,7	25,0	12,0	36,1
Шукають інформацію про товари/послуги, здійснюють покупки он-лайн, сплачують комунальні, транспортні послуги	46,1	42,3	34,3	19,4	5,1	28,1
Підробляють (створюють сайт на замовлення, поширюють рекламу тощо)	5,0	2,8	1,4	0,6	0,4	2,0
Просто блукають в мережі	28,7	20,9	16,9	12,5	4,7	16,2
Інше	0,2	0,3	0,6	0,0	0,8	0,4
Нічого	0,0	3,1	6,6	18,9	39,1	15,1

Підкреслимо, що цифрову нерівність ми пропонуємо позиціонувати як одну із ключових в умовах інформаційного суспільства епохи постмодерну, що позбавляє суб'єкта можливості цілісної самореалізації у різних сферах соціального життя. З огляду на те, що цей різновид соціальної нерівності може бути подоланий завдяки відповідним практикам, йдеться про те, що сучасне українське суспільство відтворює себе як суспільство дигіталізоване і суспільство для дигіталізованих.

Пов'язаним із цією тенденцією є й той факт, що молодь найкраще з усіх вікових когорт володіє англійською мовою (див. табл. 7).

Рівень володіння англійською мовою
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Не володіють	22,3	41,1	53,6	67,4	85,2	55,3
2.	Мають початковий рівень	32,1	31,3	30,5	25,1	9,9	24,7
3.	Мають середній рівень	33,3	21,2	11,8	4,7	4,2	14,8
4.	Мають достатній рівень	10,9	4,7	3,2	2,5	0,8	4,3
5.	Мають дуже високий рівень	1,4	1,8	0,9	0,3		0,8

Середній рівень володіння англійською мовою мають 33% опитаних респондентів у віці 18-29 років, а достатній – 11%. Проте прагнення до цього знання є здебільшого інструментальним, бо зумовлено тими ж потребами інформаційного суспільства і перебуванням у глобальній мережі. Йдеться про те, що володіння англійською мовою суттєво підвищує якість користування глобальною мережею Інтернет. Ілюструє наш висновок той факт, що, приміром, рівень володіння німецькою мовою серед різних вікових когорт вже не має статистично значущих розбіжностей відсотків (див. табл. 8). І, незважаючи на різницю у віці та всі можливості сучасної освіти, українська молодь майже не володіє німецькою мовою (див. табл. 8).

Таблиця 8

Рівень володіння німецькою мовою
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Не володіють	87	87,3	88,4	85,2	85,6	86,6
2.	Мають початковий рівень	8,2	10,1	8,4	12,3	12,5	10,4
3.	Мають середній рівень	3,6	2,1	2,9	2,5	1,7	2,5
4.	Мають достатній рівень	1,2	0,5	0,3		0,2	0,4

Що стосується ще одного відносно нового виду соціальної нерівності — «мобільної» нерівності, на якій акцентував увагу З. Бауман [13], то молодь, що природно, є більш мобільною. В межах нашого дослідження це знайшло своє відображення у більш високих показниках закордонних подорожей молодіжної групи за останні 3 роки.

Аналіз отриманої інформації дозволив нам дійти висновку про певною мірою позитивне ставлення молоді до економічного розшарування в суспільстві, що демонструє індивідуалістичність її ціннісних орієнтацій (див. табл. 9).

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи згодні Ви з тим, що багаті повинні ділитися з бідними?» (у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Не згодні	9	6,2	7,7	4,4	5,5	6,5
2.	Скоріше, не згодні	16,6	10,8	8	10	8	10,7
3.	Скоріше, згодні	28	34,3	32,9	35,6	29,2	31,7
4.	Згодні	32,8	34,5	38	39,2	44,8	38,2
5.	Важко відповісти	13,5	14,2	13,4	10,8	12,5	12,9

Тут варто відзначити не лише вікову групу молоді 18-29 років, але й покоління 30-39-річних (див. табл. 9). Саме ці дві вікові когорти демонструють найвищу ступінь незгоди з таким колективістським прагненням, як необхідність багатих ділитись з бідними. На нашу думку, цей економічний індивідуалізм зумовлений, по-перше, більш високим рівнем матеріального добробуту молоді в порівнянні зі старшим поколіннями (див. табл. 1); по-друге, впливом моделі економіки ринкових відносин ліберального типу, яка набуває поширення в Україні, на так званий формативний період молодіжної соціалізації (ця молодь витіснила соціалістичні установки рівного розвитку і єдиного державного підходу). Економічний індивідуалізм молоді може стати підґрунтям для перевірки гіпотези про те, що саме молоде покоління українців є суб'єктом конструювання певних просторів соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві: стимулюючи своєрідне «випередження» доросліших поколінь у різних сферах буття, молодь «задає темп» диференціаціям і створює необхідність себе «наздоганяти».

Молодь «задає» темп іншим віковим когортам і у відчутті задоволеності життям (див. табл. 10). Не дивлячись на вкрай низькі показники України в глобальному індексі щастя, найщасливішим в Україні можна назвати саме молоде покоління двох вікових когорт (18-29 років і 30-39 років). Ми пояснюємо це не лише об'єктивними чинниками кращого самопочуття чи більш високим рівнем матеріального статку молодого покоління, але й особливостями молодіжного світосприйняття, що сповнене оптимізмом, незважаючи на контекстуальність війни в Україні, занепад економіки і падіння якості життя населення.

Дослідження вітчизняних та закордонних соціологів, здійснені в останні роки, засвідчують, що важливим чинником підвищення рівня задоволеності життям є можливості людини самореалізуватися у різноманітних сферах її повсякденного буття (сімейно-побутового, професійного, громадського тощо). У свою чергу, успішна самореалізація, за даними тих же досліджень, значною мірою залежить від розвитку такої особистісної якості, як соціальна суб'єктивність. Зазначимо, що соціальну суб'єктивність ми визначаємо «як соціокультурний феномен, сутнісну якість суб'єкта (індивіда, групи і

т.д.), яка перш за все виявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності» [7, с. 155].

Таблиця 10

Рівень задоволеністю життям за віковими групами
(у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Зовсім не задоволені	0,2	1,8	1,1	2,5	1,7	1,5
2.	1	1,4	1,5	2	4,7	5,5	3,2
3.	2	1,9	4,4	5,1	6,4	11,6	6,2
4.	3	6,2	8,2	12	13,9	15,7	11,4
5.	4	11,6	11,3	8,6	10,8	13,1	11,3
6.	5	12,1	14,2	15,7	16,4	19	15,6
7.	6	13,3	17	17,1	14,2	13,9	15
8.	7	20,9	17,3	16,3	15	9,7	15,5
9.	8	18,1	15,5	14,6	11,4	4,9	12,4
10.	9	6,2	5,2	4	2,2	2,3	3,9
11.	Повністю задоволені	8,1	3,6	3,4	2,5	2,7	4,1

Результати досліджень, здійснених нами серед студентської молоді (див., наприклад: [7, 8]), емпірично підтвердили наші теоретичні міркування щодо тісного взаємозв'язку між соціальною суб'єктністю та ціннісними орієнтаціями особистості [7, 8]. З огляду на це, аналізуючи дані дослідження, спрямованого на визначення особливостей сприйняття соціальної нерівності різними групами українського населення, з метою виокремлення ключових ціннісних орієнтацій, що визначають суб'єктність агентів у тих чи інших сферах їхньої життєдіяльності, ми застосували факторний аналіз ціннісних орієнтацій представників молоді (див. табл. 11). Показники міри адекватності вибірки ($KMO = 0,899$) та критерію сферичності Бартлетта (0,000) засвідчили про можливість застосування цього типу аналізу на шкалах, за допомогою яких було проведено вимірювання ціннісних орієнтацій наших респондентів, зокрема молодих українців, які потрапили до вибірки дослідження. Отримані результати пояснюють 58% дисперсії, що є високим показником для факторного аналізу.

Факторний аналіз засвідчив наявність 4 ключових факторів. До першого фактору утворили ціннісні орієнтації, що корелюють з виявленим фактором з коефіцієнтом кореляції від 0,5 до 1, а саме: орієнтації на «економічну незалежність», «особисту свободу, незалежність у судження і діях», «побутовий комфорт», «повноцінний відпочинок, цікаві розваги», «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів». На нашу думку, цей фактор позначає ціннісні орієнтації, що здебільшого пояснюються таким концептом, як «постматеріалістичні цінності» (за Р. Інглхартом). Тим не менш, його специфічною характеристикою є спрямованість на комфортне особисте життя, внаслідок чого ті представники молоді, що керуються ним, зорієнтовані на задоволення перш за все власних

потреб, що дозволяє визначити цей фактор як «егоїстичний» чи «прагматичний». Отже, одним із найбільш суттєвих факторів є постматеріалістичний прагматизм (егоїзм).

Таблиця 11

Результати факторного аналізу ціннісних орієнтацій української молоді

	Компонент			
	1	2	3	4
Економічна незалежність	0,801	0,182	0,193	-0,012
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	0,759	0,220	0,086	0,093
Побутовий комфорт	0,644	0,081	0,366	0,001
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	0,595	0,198	0,161	0,340
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	0,584	0,476	0,130	-0,021
Особистий спокій, відсутність неприємностей	0,498	0,180	0,473	0,152
Участь у громадському житті, вирішенні суспільних проблем	0,070	0,795	0,077	0,054
Можливість приносити користь людям	0,087	0,700	0,365	-0,032
Залучення до літератури та мистецтва	0,187	0,683	-0,086	0,295
Цікава, творча робота	0,262	0,570	0,317	-0,190
Освіченість, знання	0,365	0,565	0,318	-0,215
Високе службове і громадське положення	0,301	0,541	-0,027	0,431
Екологічна безпека	0,427	0,442	0,300	0,051
Сім'я, діти	0,038	0,070	0,747	0,259
Любов	0,231	0,283	0,700	0,153
Дружба	0,390	0,183	0,580	0,171
Гарні стосунки з оточуючими людьми	0,211	0,438	0,541	-0,137
Матеріальний добробут	0,396	-0,050	0,504	-0,082
Здоров'я	0,058	-0,030	0,259	0,713

Другий фактор утворюють такі ціннісні орієнтації, як «участь у громадському житті, вирішенні суспільних проблем», «можливість приносити користь людям», «залучення до літератури і мистецтва», «цікава, творча робота», «освіченість, знання» та «високе службове і громадське положення». Звертаючи увагу на цей фактор, неможливо не помітити його постматеріалістичність. Але, на відміну від першого фактору, специфічною ознакою цього фактору є спрямованість на задоволення потреб інших людей, суспільства в цілому. З огляду на це, ми номінували цей фактор як ідеалістичний (альтруїстичний) постматеріалізм.

Третій фактор визначає орієнтацію на традиційні цінності, пов'язані здебільшого із особистісними взаєминами. Наголосимо, що цей фактор є досить значним для всіх вікових груп. До нього увійшли такі цінності, як «сім'я, діти», «любов», «дружба», «гарні стосунки з оточуючими людьми».

Нарешті, останній із найважливіших факторів, відокремлений від інших, утворює цінність «здоров'я», що залишається актуальною для представників всіх верств населення, незалежно від віку або матеріального стану.

Отже, виокремлені фактори, що формують ціннісний простір української молоді, є тими орієнтирами, завдяки яким стає можливим визначити положення тих чи інших представників молоді на ціннісній мапі, їхні орієнтації на соціальну суб'єктність.

Наша аналітика була б неповною, якщо б ми не схарактеризували ті соціальні групи, на які можна аналітично розділити молоде українське покоління. З метою конструювання таких умовних груп ми провели кластеризацію отриманих даних, спираючись на дані фактори ключових ціннісних орієнтацій. За результатами кластерного аналізу були отримані 5 кластерів (див. рис. 1).

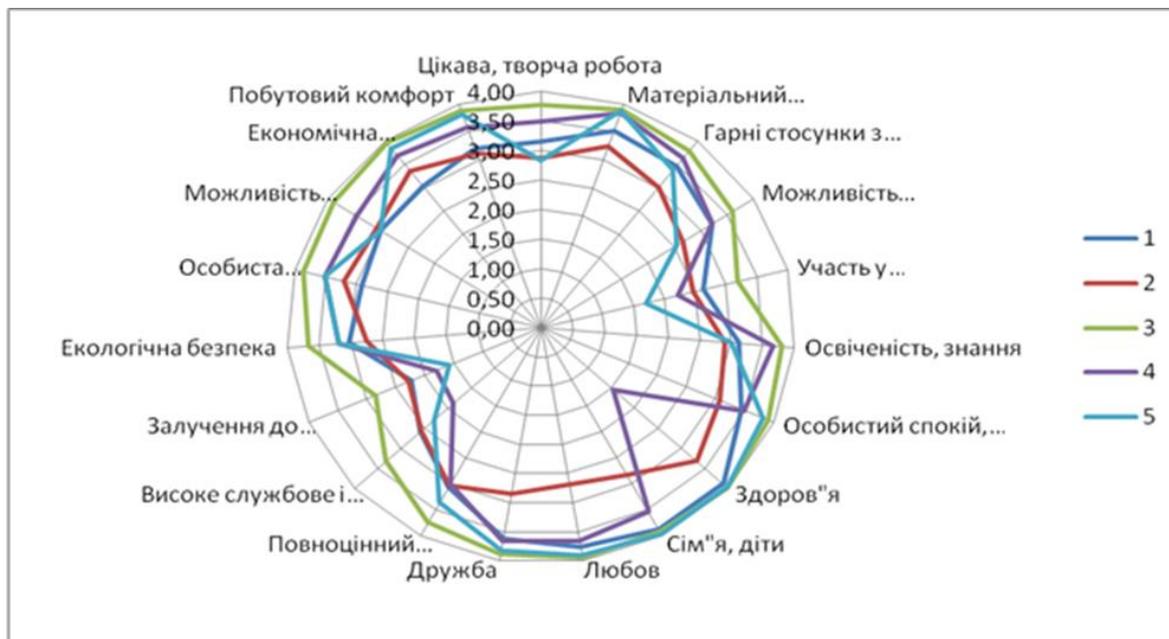

Рисунок 1. **Пелюсткова діаграма за результатами кластерного аналізу ціннісних орієнтацій української молоді**

До першого кластеру (49,8% з вікової групи 18-29 років) увійшли молоді люди, які серед найважливіших цінностей виокремили «матеріальний добробут» (середнє 3,51), «побутовий комфорт» (3,15), а також «екологічну безпеку» (3,02), «економічну незалежність» (3,07) та «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей» (3,1). Це дозволяє засвідчити у них тяжіння як до матеріалістичних, так і до постматеріалістичних цінностей.

До другого кластеру (11,1%) увійшли респонденти, які дають найвищі оцінки таким цінностям: «здоров'я» (3,41), «особистий спокій, відсутність неприємностей» (3,15), «побутовий комфорт» (3,09) та «економічна незалежність» (3,39).

Третій кластер (28,7%) складають українці, які розділяють постматеріалістичні цінності. Вони зорієнтовані на високі професійні досягнення, пов'язані із можливістю самореалізації власних творчих інтенцій. Найвищу значущість для представників цього кластеру мають такі цінності, як «освіченість, знання» (3,71), «цікава, творча робота» (3,67), «високе службове та громадське положення» (3,52), «можливість приносити користь людям» (3,68), «екологічна безпека» (3,62), «участь у громадському житті, вирішенні суспільних проблем» (3,51).

До четвертого кластеру (16,3%) увійшли молоді респонденти, які, окрім «особистої свободи та незалежності у судженнях та діях» (3,52), «можливості розвитку, реалізації своїх здібностей» (3,67), дуже цінують «матеріальний добробут» (3,78) та «економічну незалежність» (3,62).

П'ятий кластер (24,1%) утворюють респонденти, які віддають перевагу таким цінностям, як «матеріальний добробут» (3,84), «побутовий комфорт» (3,7), «економічна незалежність» (3,62) та «особистий спокій, відсутність неприємностей» (3,73).

Як зазначалось вище, важливим проявом соціальної суб'єктності є активність особистості у різноманітних сферах її життєдіяльності, зокрема у сфері зайнятості (професійної діяльності). За сучасних умов суб'єктність індивіда у зазначеній сфері перш за все знаходить свій вияв у його готовності та практиках започаткування власного бізнесу. Результати нашого дослідження засвідчили, що до започаткування власної справи серед усіх вікових груп найбільш схильною є вікова група 18-29 років. Більше 16% опитаних представників цієї вікової групи планують заснувати власний бізнес у недалекому майбутньому, близько 40% прагнуть цього, але, як вони стверджують, не мають відповідної можливості.

У цьому контексті до фокусу нашої уваги потрапили молоді люди, які утворили третій кластер (всього 28,7% респондентів 18-29 років), адже саме вони частіше за молодих людей з інших кластерів планують невдовзі розпочати власну справу (25,7%; див. табл. 12).

Таблиця 12

Інтенції молоді щодо створення власного бізнесу
(в абс. показниках та %, за кластерною приналежністю)

	Ward Method					Всього
	1	2	3	4	5	
Так, хотіли б та плануєте це зробити в недалекому майбутньому	14 12,6%	6 9,2%	37 25,7%	8 20,5%	3 5,4%	68 16,4%
Так, хотіли б, але не маєте такої можливості	47 42,3%	24 36,9%	50 34,7%	14 35,9%	30 53,6%	165 39,8%
Не замислювались над цим	29 26,1%	25 38,5%	37 25,7%	16 41,0%	11 19,6%	118 28,4%
Не маєте бажання створювати власний бізнес	15 13,5%	8 12,3%	12 8,3%	1 2,6%	8 14,3%	44 10,6%
Ви вже маєте власний бізнес	6 5,4%	2 3,1%	8 5,6%	0 0,0%	4 7,1%	20 4,8%

Характеризуючи соціальний портрет виокремленого кластеру української молоді, необхідно відзначити, що до його складу частіше, ніж до інших груп, входять чоловіки (55,4% проти 51%, серед наймолодшої групи), меншою мірою в ньому представлені вихідці із сільської місцевості (20,7% проти 32,3%). Майже третина (30,8%) представників цієї групи є студентами (проти 19% у групі 18-29 років), чверть – робітниками, в тому

числі в сільському господарстві, п'ята частина – фахівцями з вищою або середньою фаховою освітою.

Специфічною характеристикою ціннісних орієнтацій молодих людей, що входять до цього кластеру, є «ціннісна напруженість»: за показниками середніх саме представники цього кластеру найвище (у порівнянні з представниками інших кластерів) оцінили усі запропоновані цінності. Отже, можемо фіксувати одночасну значущість для них і постматеріалістичних, і матеріалістичних, і традиціоналістських ціннісних орієнтації. Це, на нашу думку, евристичний феномен, що потребує додаткового вивчення. В якості гіпотези можемо припустити, що саме ця молодіжна група має найбільш високий потенціал соціальної суб'єктності.

У цьому контексті зазначимо, що заснування власного бізнесу – ризикована справа. Вона призводить до втрати великих обсягів ресурсів, насамперед фінансових і часових, потребує інтеграції багатьох видів компетентностей (від обізнаності щодо юридичних тонкощів цього процесу, до навичок економічного прогнозування, принаймні в коротко- та середньостроковій перспективі).

За даними нашого дослідження, соціальна суб'єктність молодих українців знайшла своє відображення в їхніх установах і практиках активного громадянства. Йдеться про усвідомлення і бажання наших респондентів впливати на прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, контролювати діяльність інститутів влади, брати участь у розбудові місцевих громад. Як засвідчили результати дослідження, молодь (у порівнянні з представниками усіх інших вікових груп) демонструє найбільшу готовність контролювати діяльність органів державної влади на волонтерських засадах (21,9 %) (див. табл. 13).

Таблиця 13

Готовність контролювати діяльність органів державної влади на волонтерських засадах (у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Так	21,9	21,6	19,1	17,8	9,5	17,4
2.	Ні	74,8	75	76	79,4	88	79,3
3.	Важко відповісти	3,3	3,4	4,9	2,8	2,5	3,3

Дещо меншою мірою молоді люди готові до практик реалізації активного громадянства: згоди бути членами консультативної/експертної ради, що допомагає в розробці рішень органів влади (див. табл. 14), брати участь в організації ініціативних груп з вирішення гострих питань місцевого населення (див. табл. 15).

Готовність до членства у консультативній/експертній раді, що допомагатиме в розробці рішень місцевих органів влади (у% до питаних за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Так	14,5	15,2	12	10,8	6,3	11,4
2.	Ні	80	80,9	83,4	85,6	90,9	84,6
3.	Важко відповісти	5,5	3,9	4,6	3,6	2,8	4

Таблиця 15

Готовність організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевого населення/громади (у % до опитаних, за віковими групами)

		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	По масиву в цілому
1.	Так	11,9	13,1	10,3	11,9	4,7	10
2.	Ні	83,4	80,7	84,3	85	92,6	85,7
3.	Важко відповісти	4,8	6,2	5,4	3,1	2,7	4,3

За показниками, представленими в таблицях 14 та 15, молодь 18-29 років статистично несуттєво випереджають представники другого молодіжного віку – респонденти у віці 30-39 років (відповідно, 14,5% і 15,2%; 11,9% і 13,1%).

Ми пояснюємо це тим, що членство в експертній раді або готовність організувати ініціативну групу потребують відповідного рівня знань, компетенцій і наявності життєвого досвіду. Саме тому молодіжна готовність, вірогідно, є виявом усвідомленої спроможності до таких практик, що є актуальними далеко не для всіх громадян. З іншого боку, це свідчить про те, що сучасне сприйняття поняття «контроль влади» підміняється здебільшого практиками розміщення постів у соціальних мережах щодо поганих доріг і висвітленням статків чиновників, що є лише неповною «популярною версією» розуміння сутності контролю влади. Отже, активне громадянство сучасна молодь здебільшого проявляє на рівні установок, меншою мірою – на рівні практик. В цілому ж розбіжності щодо готовності до практик активного громадянства між віковими групами свідчить про потужний вплив чинників соціалізації поколінь за умов радянського і пострадянського суспільств, для яких є актуальними різні форми державного устрою, а, отже, і різні моделі політичної і громадянської культури населення.

Аналізуючи потенційну протестну активність молоді, зокрема її готовність брати участь у протестних акціях (мітингах, демонстраціях тощо), яка також є виявом активного громадянства, ми звернули увагу на те, що у цьому випадку наші молоді респонденти майже не відрізняються від представників інших вікових груп (див. табл. 16).

Рівень готовності українських громадян брати участь у протестних акціях (у % до опитаних, за віковими групами)

	Вік					В цілому по масиву
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 +	
Обов'язково братимуть участь	5,5	4,6	6,6	6,1	3,4	5,1
Скоріше, братимуть	18,6	17,3	23,7	20,6	11,8	17,8
Важко відповісти	17,6	22,4	18,9	18,3	10,8	17,1
Скоріше, не братимуть	30,5	33,0	30	33,1	31,2	31,5
Не братимуть участі	27,8	22,7	20,8	21,9	42,8	28,5

Як свідчать дані, представлені в таблиці 16, серед 18 – 29-річних сукупний відсоток респондентів, які *обов'язково брали б чи скоріше брали б участь* в акціях протесту становить 24,1 %; серед 30 – 39-річних – 21,9 %; серед 40 – 49-річних – 30,3 %; серед 50 – 59-річних – 26,7 %; серед тих, кому 60 років та більше, – 15,2 %. При цьому ймовірність таких акцій у їхньому місті/селі наймолодші з наших респондентів зазначали рідше, ніж представники інших вікових груп (про таку ймовірність говорили 26,2 % із них; серед 30 – 39-річних – 31,7 %, серед 40 – 49-річних – 31,4 %, серед 50 – 59-річних – 31,1 %, серед тих, кому 60 років і більше, – 25,8 %).

Отже, здійснений нами аналіз результатів загальнонаціонального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» довів, що молодь не є більш «нерівною» групою, ніж представники інших вікових груп. Більш того, нові форми соціальної нерівності, перш за все такі, як цифрова нерівність, культурна нерівність (зокрема мовні компетенції), «мобільна» нерівність тощо стосуються переважно представників старших поколінь.

Доступ до ресурсів, що зумовлюють зазначені види нерівності, у сучасних молодих людей, у тому числі наших співвітчизників, є значно більш широким, аніж у їхніх батьків та дідів. Це, на наш погляд, суттєво знижує ризики самореалізації української молоді, підвищує її конкурентоздатність на ринку праці.

Що стосується традиційних форм соціальної нерівності, то для молодих вони є не більш (але й не менш) актуальними, ніж для старших поколінь.

Окрім цього, саме молоде покоління українців є суб'єктом конструювання певних просторів соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві: стимулюючи своєрідне «випередження» доросліших поколінь у різних сферах буття, молодь «задає темп» диференціаціям і створює необхідність себе «наздоганяти».

Таким чином, спираючись на отриману нами соціологічну інформацію, ми можемо стверджувати, що сучасні молоді є рівними серед нерівних, що їх важко віднести до найбільш знедолених вікових груп, назвати втраченим поколінням. Останнє може стати реальністю;

покоління сучасної молоді може бути втраченим для українського суспільства, якщо держава не зробить все можливе для того, щоб наша молодь могла самореалізуватися на Батьківщині, щоб вона не шукала щастя за кордоном, а працювала на благо своєї країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современных обществах: опыты западной социологии / Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. 316 с.
2. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: методики та емпіричні розвідки в регіональному розрізі / Український соціум. 2010. № 3 (34). С. 7-16.
3. Бабенко С. С. Динаміка соціально-економічних нерівностей в Україні: масове сприйняття та структурні перетворення / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільств. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 418-425.
4. Новые социальные неравенства / под. ред. С. Макеева. К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. 355 с.
5. Омельченко Е. Л. Молодежь: открытый вопрос / Ульяновск : Симбирская книга, 2004. 184 с.
6. Участь молоді у суспільному житті: економічна активність. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2012 року). URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2014/01/10/5/dopovid_2013_na_sait_new.pdf.
7. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
8. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.
9. Сокурянська Л. Г. Молодь у суспільстві нерівних: можливості та ризики самореалізації / Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. Випуск 39. С. 327-331.
10. Дейнеко О. О. Сучасне українське студентство перед «викликами» суспільства ризику: штрихи до портрету «професійної ризикологічності» / Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 445-462.
11. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки / Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : збірник наукових праць. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2012. № 993. Випуск 29. С. 168-176.

- 12.** Молодь про нестерпну легкість свого буття (есе студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Чи легко бути молодим?») / Социология будущего: научный журнал по проблемам социологии молодежи и студенчества, 2011. Выпуск 1–2. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/images/docs/magazine/soc_fut/2_2011/16.pdf.
- 13.** Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / М. : Весь Мир, 2004. 188 с.

12. ПЕНСІОНЕРИ: НЕРІВНІСТЬ ЖИТТЄВИХ ШАНСІВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ

Тема соціальної нерівності, що виникає при аналізі нової стратифікації українського суспільства, має досить добре помітні гендерні, соціально-демографічні та регіональні особливості. Соціальна група пенсіонерів знаходиться під впливом, в основному, соціально-демографічних і економічних (майнових) соціальних відмінностей. У меншій мірі регіональних та етно-культурних.

Пенсіонери як соціальна група рідко є предметом соціологічних, психологічних і економічних досліджень. На жаль, можливо несвідомо, суспільствознавці користуються стереотипними уявленнями про цю соціальну групу (що ще має місце в повсякденній свідомості) як про неперспективну і нецікаву для майбутнього країни. Але в сучасних спільнотах, коли після виходу на пенсію значна частина пенсіонерів живе і двадцять, а іноді і тридцять років - виникає завдання вивчення місця цієї групи в соціальній структурі суспільства, адаптації цих людей до швидко мінливих соціально-економічних умов життя, розробки соціальної політики щодо цієї категорії населення для регулювання соціальних диспропорцій.

В Україні реформування пенсійної системи ще продовжується. У 2018 році в Україні продовжує діяти солідарна пенсійна система, виплата пенсій відбувається за рахунок внесків працюючих громадян. Але з 2019 року уряд анонсував впровадження накопичувального рівня пенсійної системи. Однак нормативну базу для цього ще потрібно розробити. Перший нормативний акт, який необхідний для запуску накопичувальної системи, це внесення змін до податкового законодавства. Накопичувальна система передбачає сплату певного відсотка від офіційної зарплати працівника на його особистий пенсійний рахунок. Другий в цьому напрямку крок - підготовка і прийняття законодавства про те, які банки або фінансові структури мають право відкривати накопичувальні пенсійні рахунки. Необхідний компонент продовження пенсійної реформи в майбутньому – впровадження її третього рівня – становлення недержавних пенсійних фондів (НПФ). Але це поки тільки перспектива без будь-яких реальних кроків в цьому напрямку. Як науковці, політики, так і масова свідомість поки ще не мають ясного бачення оптимальної системи пенсійного забезпечення для України. В суспільстві функціонує багато стереотипних суджень щодо оптимального віку виходу на пенсію жінок та чоловіків; щодо потрібності/непотрібності праці людині в пенсійному віці; щодо «кращого» матеріального стану пенсіонера, що живе у розширеній сім'ї, чим у пенсіонера, що живе як один, щодо соціального статусу у суспільстві людини, яка вийшла на пенсію та

набула статус пенсіонера. Завданням цього розділу є перевірка стереотипних суджень на їх відповідність емпіричним реаліям українського суспільства, що, у свою чергу, може допомогти у виборі орієнтирів побудови соціальної політики регулювання соціальних нерівностей і підтримки соціального залучення людей літнього віку до активного суспільного життя.

Українське суспільство, як західні суспільства, переживає демографічну кризу, що, у тому числі, пов'язана з переосмисленням теми старості. Причини і ключові параметри цього явища добре відомі і багаторазово описані в літературі. Це – глобальне старіння населення, скорочення працездатного населення і посилення навантаження на працюючих, супутні даному процесу соціальні, медико-геронтологічні і етичні проблеми підтримки життя в похилому віці.

Україна належить до країн з великою часткою населення у пенсійному віці. На початок 2017 року частка населення, яка мала соціальний статус пенсіонера, складала – 21,8%. [*Населення України*]. На тлі існуючої загальної тенденції зниження чисельності населення у нашій країні його старіння в найближчі десятиріччя буде прогресувати, буде збільшуватися частка людей похилого віку, що вимагає значних зусиль з боку суспільства по забезпеченню гідного життя для цієї категорії населення.

Міжнародна благодійна організація Help Age International склала рейтинг країн з точки зору якості умов для проживання літніх людей [*Global Age Watch Index, 2015*]. Цей індекс оцінює рівень життя людей похилого віку в 96 країнах за рівнем ВВП на душу населення, забезпеченістю медичними послугами, рівнем пенсійного забезпечення та наявністю підтримки людей похилого віку соціальним середовищем. За цим показником Україна останніми роками опустилася з 66-го на 73 місце, що є одним з найгірших значень для країн Східної Європи. Гірші умови життя для пенсіонерів має тільки Молдова (77 місце). Найбільш сприятливими країнами світу з точки зору якості життя тих, кому за 60, визнані Швейцарія, Норвегія, Швеція. Серед країн колишнього СРСР найвищу позицію займає Естонія (23 місце), Грузія – 29 місце, далі йдуть Латвія (35), Вірменія (43), Киргизія (51).

На початок 2017 року в Україні нараховувалось 11 938 838 пенсіонерів. Переважна частина серед одержувачів пенсійних виплат – це пенсіонери за віком (77 %). Середній розмір пенсійної виплати станом на 01.07.2017 року в Україні був 1886,72 грн. [*Пенсійний фонд*]. Відзначимо, що з 1 січня 2017 року максимальна пенсія становила 10 740 грн, мінімальна – 1 247 грн. З 1 січня 2018 року для тих, хто досягнув 60-65-річного віку і 30-35-річного стажу (для жінок і чоловіків відповідно) мінімальний розмір пенсії становить 40% від мінімальної зарплати, встановленої в законі про держбюджет. У бюджеті

закладена мінімальна зарплата в розмірі 3723 грн, отже, мінімальна пенсія для категорії 65+ в 2018 році є 1489,2 грн. Стосовно так званої «соціальної» пенсії, яку можна визначити як щомісячні виплати з Пенсійного фонду, призначені непрацюючим, непрацездатним громадянам, які не мають права на трудову пенсію, то з 1 січня 2018 по 31 грудня 2020 року держава буде платити тимчасову соціальну допомогу непрацюючим особам, які досягли пенсійного віку, але не отримали права на пенсію через брак стажу. Розмір допомоги буде дорівнювати прожитковому мінімуму для непрацездатних громадян на момент призначення допомоги.

Таблиця 1

Узагальнена характеристика матеріального стану сімей пенсіонерів, дані національного моніторингу Інституту соціології НАНУ, %

Матеріальний стан за останні 2-3 місяці	2014	2017
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	1,1	1,6
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,9	6,6
Вистачає лише на продукти харчування	46,1	65,1
Вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень	46,5	22,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,9	4,0
Живемо у повному достатку	0,5	0

Більш виразно характеризує рівень життя пенсіонерів не абсолютний обсяг їх пенсій, а частка витрат, яку вони вимушені витратити на задоволення необхідних життєвих потреб (табл. 1). Так, у 2017 році більш ніж у половини пенсіонерів України пенсійних надходжень вистачало тільки на харчування (65,1 %); іноді голодують – 6,6 %. Тільки 22,7% пенсіонерів більш благополучні з точки зору матеріальної забезпеченості, їм вистачає грошей загалом на прожиття та все необхідне, але заощадження вони не можуть робити. Дані моніторингового опитування пенсіонерів 2017 року також показують різку динаміку погіршення матеріального становища пенсіонерів за останні три роки. Частка тих, кому не вистачає продуктів харчування і тому вони інколи голодують, збільшилася майже у двічі (з 3,9% до 6,6%). Частка тих, кому пенсії вистачає тільки на продукти харчування, теж значно зросла (з 46,1% до 65,1%). Відповідно у два рази зменшилася частка пенсіонерів, яким вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але здійснювати заощадження неможливо (з 46,55% до 22,7%).

Соціологічне опитування 2017 року, проведене напередодні останньої на той час хвилі пенсійної реформи, показало, що бажання пенсіонерів щодо розміру пенсії, яка була б достатньою для життя в їхньому населеному пункті, скромні: 44,2% були б задоволені пенсією в розмірі 3200-4000 грн., 46,2% – в розмірі 5000-7000 грн., 1,5% – 1600-3200 грн. Решта не змогли або не хотіли відповідати на це питання. Мрія пенсіонерів про пенсію у 7000 грн. в доларовому еквіваленті на той час становила \$268. Ці факти свідчать про

реальний рівень життя і соціальних домагань даної соціальної групи в Україні більше, ніж розлогі публікації на цю тему.

Погіршення матеріального становища пенсіонерів, що відбулося за останні три роки, в значній мірі обумовлювалося не тільки загальним зростанням цін на найнеобхідніші продукти харчування та товари в країні, але й різким підвищенням вартості комунальних послуг, особливо витрат на опалення житла. Переважна частина пенсіонерів (70,8%) змушені користуватися державними субсидіями на оплату комунальних послуг (табл. 2). 9,7% пенсіонерів сукупності мають заборгованість по оплаті комунальних платежів. Однак, пенсіонери є більш сумлінними платниками за надані комунальні послуги, ніж все населення в цілому. Кожен шостий житель України має заборгованість по їх оплаті (16,3%). Незважаючи на вкрай низький матеріальний рівень життя, пенсіонери прагнуть не мати боргів по оплаті, побоюючись виселення зі свого житла.

Таблиця 2

Оплата комунальних платежів пенсіонерами*, 2017р., %

Від оплати	Пенсіонери	Все населення
Сплачуємо всю суму, що нарахована, субсидіями не користуємось	18,8	37,9
Сплачуємо всю суму, що нарахована, користуємось субсидіями	70,8	45,9
Частково оплачуємо нараховану суму, субсидіями не користуємось, накопичується заборгованість	3,4	6,0
Частково оплачуємо нараховану суму, користуємось субсидіями, накопичується заборгованість	5,1	5,1
Зовсім не оплачуємо, не маємо можливості	0,5	0,8
Інше	0,7	0,7
Важко відповісти	0,7	3,7

Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2017 р.

За даними соціологічного опитування САУ (2017 р.) пенсіонери в Україні витрачають на оплату комунальних послуг у середньому 37% свого сукупного щомісячного доходу (у сезон, коли потрібно опалювати житло). Ще 50% їх доходу - це є витрати на харчування. Практично, *ці дві базові людські потреби – харчування і житло – це єдине, що пенсіонери можуть собі дозволити.* Відповідно, головна стратегія виживання у цієї категорії населення – економія на всьому, даже на вкрай необхідних речах.

Предмети споживання і послуги на яких пенсіонери економлять свої матеріальні ресурси, %

<i>Предмети споживання та послуги</i>	<i>Економія протягом 6 місяців та відсутність витрат</i>	<i>Пенсіонери, що не працюють</i>	<i>Все населення</i>
1. Продукти харчування	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	74,9 0,2	58,0 0,1
2. Купівля одягу	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	80,6 11,7	73,8 3,7
3. Дозвілля, можливість відпочити	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	61,3 35,1	69,7 15,2
4. Купівля побутової техніки	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	45,9 51,2	54,7 35,3
5. Комунальні платежі	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	58,1 1,0	49,4 1,5
6. Послуги зв'язку (стаціонарний, мобільний телефон, інтернет)	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	45,3 21,9	38,4 8,6
7. Лікування	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	73,1 2,5	50,0 11,0
8. Транспортні витрати	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	51,2 26,7	50,6 10,1

Якщо розглядати бажання купити дешевше або менше товарів і продуктів харчування, або відмовитися від будь-якого виду послуг як певну стратегію поведінки, то цей спосіб виживання є спільним як для пенсіонерів, так і для більшої частини населення країни (табл. 3). В умовах погіршення соціально-економічної ситуації в країні економити стала велика частина населення. *Однак, низький економічний статус пенсіонерів проявляється в тому, що вони змушені більш часто взагалі відмовлятися від споживання певних благ, виключати зі свого життя ту чи іншу потребу.* Так, 11,7% пенсіонерів не купують собі нового одягу, третина їх не мають витрат на дозвілля і можливість десь відпочити поза домом (35,1%), кожен п'ятий пенсіонер не має витрат на послуги зв'язку (21,9%), половина їх не має витрат на покупку побутової техніки (51,2%). Нестача матеріальних ресурсів примусово звужує сферу діяльності та інтересів пенсіонерів, зводячи їх життя до елементарної фізіологічної боротьби за виживання.

Особливу тривогу викликає той факт, що пенсіонери змушені економити на лікуванні: три чверті і пенсіонерів обмежують себе в цих витратах. За даними Державної служби статистики, середня тривалість життя в Україні становить в середньому 70,4 року: для чоловіків це 65,2, а для жінок 75,5 років [5]. В Європі ці показники становлять на 10 років більше. Причин ранній смертності в Україні кілька. Це і погана екологія, і відсутність навичок здорового способу життя у значної частини населення, але для пенсіонерів особливо негативну роль грають *недолік матеріальних засобів на повноцінне харчування і якісне медичне обслуговування.* Саме на цих найбільш необхідних потребах пенсіонери змушені економити найбільше (табл.3).

Право на гідну старість припускає можливість задовольняти різноманітні матеріальні і духовні потреби особистості. Вихід на пенсію є моментом, коли особистість вимушена переглянути свою ідентичність та потреби. Можливо з віком коло потреб звужується, але, з іншого боку, можуть з'являтися нові потреби, що пов'язані з новим статусом пенсіонера і з процесом старіння, з погіршенням стану здоров'я та з необхідністю мати пряму допомогу інших осіб або, навпаки, збільшення вільного часу, яке пов'язано з виходом на пенсію, дозволяє реалізувати ті потреби и бажання, що були відкладені до виходу на пенсію.

Таблиця 4

Оцінка пенсіонерами достатності ресурсів та життєвих можливостей, %

Ресурси та можливості	2014				2017			
	Не вистачає	Важко сказати	Вистачає	Не цікавить	Не вистачає	Важко сказати	Вистачає	Не цікавить
Вміння жити в нових суспільних умовах	44,3	31,2	20,0	4,4	50,1	22,0	22,5	5,4
Здоров'я	69,7	14,8	14,6	0,9	79,2	10,1	10,4	0,3
Необхідний одяг	13,3	13,7	62,0	11,0	21,1	11,9	52,2	14,8
Хороше житло	19,1	18,9	54,1	7,9	23,2	12,3	56,7	7,8
Сучасні економічні знання	31,1	23,4	14,6	30,9	37,3	15,5	20,3	26,9
Упевненості у власному майбутньому**	73,4	16,6	8,6	1,4	-	-	-	-
Необхідна медична допомога	57,8	20,7	16,4	5,1	76,0	9,7	12,6	1,7
Необхідні меблі	13,3	14,2	51,7	20,8	21,5	10,9	49,4	18,2
Сучасні політичні знання	24,5	23,7	22,9	28,9	27,4	17,0	26,7	28,9
Рішучість у досягненні своїх цілей	25,7	33,3	30,0	11,0	33,0	21,4	32,6	13,0
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	46,5	26,5	11,0	16,0	50,2	16,2	15,0	18,6
Можливість повноцінно проводити відпустку	45,1	18,1	12,9	23,9	59,1	9,7	10,7	20,5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	30,9	22,3	43,6	3,2	44,6	13,8	39,5	2,1
Повноцінне дозвілля	34,8	21,8	25,2	18,2	48,5	16,3	22,6	12,6
Можливість мати додатковий заробіток	39,1	15,6	9,7	35,6	42,5	11,9	12,4	33,2
Заощаджень, які б підтримали добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків**	81,6	10,3	6,1	2,0	-	-	-	-

*Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2014.

**Альтернатива не була включена до опитувальника 2017 року.

Пенсіонерам, що були опитані у 2014 році, більш усього не вистачає можливості задоволення базової психологічної потреби особистості – «Упевненості у власному майбутньому» (73,4%). Необхідність грошових заощаджень (як певний монетарний еквівалент можливості отримання необхідних продуктів харчування, медикаментів та медичних послуг) та їх нестача називається пенсіонерами ще більш часто (81,6%), тільки 6,1% опитаних пенсіонерів вистачає заощаджень (табл. 4). Незважаючи на те, що в 2017 році у переважної їх більшості пенсії вистачало тільки на покупку продуктів харчування

(65,1%, табл.1), майже половина з них (44,6%), все рівно не може задовольнити повністю свою потребу в продуктах харчування – купувати необхідні продукти, Слід зазначити, що у цілому для половини пенсіонерів харчування, яке вони можуть себе дозволити, має *вимушений характер*: тобто, вони не мають можливості харчуватися до своїх смаків та потреб.

Недолік матеріальних коштів негативно позначається і на можливості цікаво організувати свій вільний час, 59,1% пенсіонерів не вистачає цієї можливості. У 2014 році ситуація була трохи краще, не вистачало можливості організувати повноцінне дозвілля 34,8% з них.

В умовах нестачі матеріальних ресурсів для нормального життя значна частина пенсіонерів хотіли б мати додатковий заробіток. Цієї можливості зараз не вистачає майже половині пенсіонерів (42,5%). Їх конкурентоспроможності на ринку праці дуже зашкоджують ейджистські стереотипи. Ейджизм – несправедливе або жорстоке ставлення до окремої літньої людини, яке інституціалізоване в соціальній політиці, ідеології і громадській думці. Ідеологічною основою для ейджизма служить набір стереотипів щодо осіб літнього віку. Ці стереотипи формує соціальна система і вона ж нав'язує літнім людям певні стандарти поведінки: активна трудова старість і позитивне світосприйняття часто сприймається оточенням як відхилення від норми, пасивна і хвороблива поведінка – як норма для літньої людини.

За даними опитування САУ у 2017 році, що наведені у таблиці 4, кожному десятому пенсіонеру «здоров'я» вистачає, така ж частка пенсіонерів не могла сказати чи «вистачає їм здоров'я, чи ні». Іншими словами, приблизно п'ята частина пенсіонерів можуть ще працювати і декілька більше 42,5% бажають це робити, але не можуть знайти роботу. Особливо важливо те, що, як свідчать дослідження цієї соціальної групи, бажання працювати у похилому віці корелює з рівнем освіти пенсіонера. Більше половини (52%) пенсіонерів з повною вищою освітою працювали після виходу на пенсію або продовжують працювати й зараз, тоді як серед респондентів з повною загальною середньою освітою і нижчим освітнім рівнем ця частка значно менша 43% [*Населення України, 2014*, с.112].

Враховуючи феномен старіння суспільства, коли частка літніх людей зростає швидкими темпами, а частка потенційних молодих працівників скорочується, виникає, в перспективі, питання чи зможе суспільство заповнити вивільнені робочі місця, а найголовніше чи буде нова робоча сила якісно рівноцінна тієї, що пішла на пенсію. Сучасна економіка з її розвиненою науково-виробничою сферою вимагає від працівника високого рівня освіти, стійких робочих навичок, здатності підвищувати свій професійний

рівень. Фізична сила, швидкість і тренованість організму залишаються затребуваними не таким вже широким колом професій. Досвід країн з розвинутою економікою показує, що економічно вигідно утримувати активну і працездатну частину літнього населення країни в різних секторах економіки. В Україні, країні з вкрай низьким пенсійним забезпеченням, такий підхід може допомогти ще працездатним пенсіонерам вирішити проблему гідного рівня життя в літньому віці.

Таблиця 5

Самовизначення пенсіонерами України свого соціального статусу на умовній дробині статусної ієрархії у порівнянні з дорослим населенням в цілому, %

	2014 р.*		2017 р.	
	Пенсіонери	Все населення	Пенсіонери	Все населення
1 Найнижчий статус	9,9	5,8	10,8	6,8
2	16,6	12,2	29,6	18,4
3	37,3	32,4	35,7	31,1
4	25,5	33,4	17,7	28,7
5	8,1	12,5	5,3	12,0
6	1,3	2,9	0,7	2,3
7 Найвищий статус	1,3	0,8	0,2	0,7

* Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2014 р.

Для більшості людей вихід на пенсію означає початок нового життєвого етапу, пов'язаного з падінням рівня доходів, а також, здебільшого зі зміною соціального статусу. І якщо до виходу на пенсію індивід володів *досягнутим* статусом, який визначається в залежності від приналежності до певної професії чи посади, а також рівня матеріальної забезпеченості, то тепер він стає володарем *приписаного* статусу, тобто соціальної позиції в суспільстві, продиктованої йому на основі досягнення певного віку. За даними дослідження САУ та моніторингових опитувань Інституту соціології пенсіонери України оцінюють свою позицію у суспільстві дуже низько. На умовній дробині соціальної дистанції, що наведена у таблиці 5, вони найчастіше відводять собі три найнижчі дробинки. 76,1% пенсіонерів таким чином визначили своє соціальне положення у суспільстві в опитуванні 2017 року. Тільки 6,1% пенсіонерів бачать себе на одній з трьох вищих дробинках. Таке визначення пенсіонерами свого соціального статусу в соціальній структурі суспільства є закономірним наслідком їх низького економічного статусу, існування на межі фізичного виживання.

Джерела доходів пенсіонерів та плани населення працездатного віку щодо джерел доходів на пенсії*, %, 2017 р. (можливість кількох варіантів відповіді)

Джерела доходів на пенсії	Плани населення працездатного віку щодо джерел доходу на пенсії	Джерела доходів пенсіонерів за фактом
Державна пенсія – основне джерело доходів	63,5	80,4
Робота за основною професією	20,1	6,1
Додаткова робота	26,7	8,6
Доходи чоловіка (дружини)	12,3	10,0
Допомога з боку дітей	14,0	16,1
Особисте підсобне господарство	19,5	20,1
Дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)	9,6	1,6
Відсотки від депозитів	8,8	1,9
Дохід від власного бізнесу	7,0	0,2
Недержавні пенсійні фонди	3,3	0,0
Доходи від володіння акціями, цінними паперами	2,1	0,0
Інше	0,6	0,9
Важко відповісти	12,0	0,7

*Дослідження «Пенсійна реформа в Україні та шляхи її реформування очима громадян», що проведено «Центром Розумкова (19-25 травня 2017 року) [<http://www.razumkov.jrg.ua>]. Розрахунки автора.

Для 80,4% пенсіонерів державна пенсія є основним джерелом доходів (табл. 6). Тільки приблизно кожен шестий продовжує офіційно працювати, перебуваючи на пенсії: 6,1% – працюють за основною професією, 8,6% – просто мають якусь додаткову роботу. К категорії додаткової роботи можна віднести і працю в особистому підсобному господарстві, кожний п'ятий пенсіонер таким чином поліпшує своє матеріальне становище.

У сільській місцевості практично немає можливостей для працевлаштування пенсіонерів, навіть якщо вони і бажали б продовжити трудову діяльність після виходу на пенсію. Натомість у сільських домогосподарствах істотно вищими є доходи від особистого селянського господарства. Так, у 2012 р. у структурі доходів питома вага продукції, отриманої з особистого селянського господарства та від самозаготівель, становила 9,3% у сільській місцевості та лише 1,8% у містах, доходи від продажу продукції з особистого селянського господарства – 7,5% та 0,5% відповідно. [Населення України, 2014 с.75]. За іншими статтями доходів різниця між міськими та сільськими домогосподарствами пенсіонерів є несуттєвою.

Кожному шостому пенсіонеру допомагають діти (16,1%). Всі інші статті доходів, такі як «відсотки від депозитів» (1,9%), «дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)» (1,6%), «дохід від власного бізнесу» (0,2%), – не типові для цієї соціальної групи населення.

Можна зробити висновок, що тільки різного роду трудова діяльність (за основною професією, просто додаткова робота та робота на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для пенсіонерів у наш час. Більше третини пенсіонерів (34,8%) покращують своє матеріальне становище таким чином.

Характерно те, що велика частина опитаних з категорії працездатного населення (66,3%) також планує продовжувати займатися яким-небудь видом трудової діяльності на пенсії.

В супереч поширеної думці, діти можуть або хочуть допомогти тільки кожному шостому пенсіонеру. В умовах низького рівня оплати праці родина дуже часто не в змозі надати належну матеріальну підтримку своїм старим батькам.

Дослідження, проведені демографами, свідчать, що більшість населення похилого віку і в міських поселеннях, і в сільській місцевості України проживає у складі сім'ї. Це підтверджують і матеріали переписів населення, і дані вибіркового соціально-демографічного обстеження. За даними дослідження САУ 2017 року самотньо живе тільки третина (36,3 %) пенсіонерів, решта живе у нуклеарній сім'ї або у розширеній нуклеарній сім'ї, тобто дуже часто літні люди мешкають у домогосподарстві зі шлюбним партнером або з шлюбним партнером та ще з кимось з дітей чи інших родичів. Тому вивчаючи матеріальне становище пенсіонерів, потрібно враховувати феномен їх спільного чи самотнього проживання. Як правило, в українській розширеній родині ведеться спільне господарство з об'єднаним сімейним бюджетом і таким чином відбувається перерозподіл матеріальних ресурсів між членами родини.

В українському суспільстві існує уявлення, що матеріальний рівень пенсіонерів, які живуть з партнером або родичами вище, ніж у тих, хто живе самотньо. Чи відповідає це реальності? За даними соціологічних опитувань населення України перерозподіл матеріальних ресурсів у нуклеарній або розширеній нуклеарній родині дійсно відбувається, але не завжди на користь літньої людини. Оскільки значна частина українських сімей живе дуже бідно, то в такій ситуації пенсіонерам часто доводиться ділитися своїм доходом з іншими членами родини, особливо якщо цього потребують їх діти та внуки.

Як вже було згадано вище, значна частина пенсіонерів бажає, але не може знайти додатковий зарібок (42,5 %). Дані цього дослідження не дозволяють зробити висновок про те, наскільки орієнтація на працю в пенсійному віці є вимушеною моделлю поведінки (дуже маленький розмір пенсії у переважній більшості пенсіонерів в Україні) або ми маємо справу з вибором певної стратегії поведінки в пенсійному віці – так званої «лібералізацією старіння». Американський соціолог Джон Вінсент позначив ключову

дихотомію, що визначає положення людей старшого віку, як «лібералізацію від старіння» і «лібералізацію старіння». Зокрема, він пише: «Літній вік не може бути чимось, чого слід уникати. Дуже важливо розрізняти «лібералізацію від старшого віку» та «лібералізацію старшого віку». Перша досягається через тривалу молодість, в той час як друга – через конструювання значущості «третього віку». Або іншими словами, перша конструюється через поза вікову ідентичність, а друга являє собою звільнення від обмежень третього віку. Перша – не більше ніж ілюзія, друга – реальна можливість [Vincent 2003]. Ця концептуальна дихотомія «лібералізація старіння» vs. «лібералізація від старіння» являє собою своєрідну спробу надати суспільству «правильну» модель старіння.

Емпіричні соціологічні дослідження моделей поведінки людей «третього віку» дозволили позначити три базові сценарії старіння, характерних для цієї соціальної спільності: (1) продовження допенсійного способу життя зі збереженням установок активного працездатного віку; (2) доживання; (3) переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя. Щодо українських реалій, можна сказати, що для однієї третини наших пенсіонерів характерна перша модель – «збереження установок на трудову діяльність в пенсійному віці». Можна зробити припущення, що для решти пенсіонерів більш типовою є модель «доживання», ніж модель «переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя». Такий висновок випливає з даних, наведених у таблиці 4. Очевидно, «переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя» вимагає не тільки бажання змінювати своє життя в будь-якому напрямку, розвивати свої нереалізовані здібності або таланти в будь-якій сфері діяльності, але для таких змін повинна бути в наявності елементарна матеріальна база. За даними соціологічного дослідження в 2017 році тільки п'ята частина пенсіонерів мала повноцінне дозвілля (22,6%), тільки кожен десятий працюючий пенсіонер (10,7%) мав можливість повноцінно проводити свою відпустку і т.д.

Висновки:

1. Дані опитувань пенсіонерів демонструють різке погіршення матеріального становища пенсіонерів за останні три роки. Частка тих, кому не вистачає продуктів харчування і тому вони інколи голодують збільшилася у двічі. Частка тих, кому пенсії вистачає тільки на продукти харчування, теж значно зросла: з 46,1% до 65,1%. Пенсіонери витрачають на оплату комунальних послуг у середньому 37% свого сукупного щомісячного доходу (у сезон, коли потрібно опалювати житло). Ще 50% їх доходу – це є витрати на харчування. Практично, ці дві базові людські потреби – харчування і житло – це єдине, що може собі дозволити більшість пенсіонерів.

2. Продовження трудової діяльності (за основною професією, просто додаткова робота та робота на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для пенсіонерів у в останні роки. Третина пенсіонерів покращують своє матеріальне становище таким чином. В супереч поширеній думці, дорослі діти можуть або хочуть допомагати тільки кожному шостому пенсіонеру. В умовах низького рівня оплати праці родина дуже часто не в змозі надати належну матеріальну підтримку своїм старим батькам.

3. З трьох базових сценаріїв старіння, характерних для пострадянської соціальної спільноти: продовження допенсійного способу життя зі збереженням установок активного працездатного віку; доживання; переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя – третина українських пенсіонерів обирає, чи вимушена обирати першу модель – *«збереження установок на трудову діяльність в пенсійному віці»*. Можна зробити припущення, що для більшості з решти пенсіонерів типовою моделлю є сценарій «доживання», і тільки невелика частка пенсіонерів мають стратегію переорієнтації на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя. Очевидно, що ця остання модель вимагає не тільки бажання змінювати своє життя в будь-якому напрямку, розвивати свої нереалізовані здібності або таланти, для таких змін повинна бути в наявності елементарна матеріальна база, якої більшість пенсіонерів України не мають: у 2017 році тільки п'ята частина пенсіонерів мала повноцінне дозвілля, тільки кожен десятий пенсіонер мав можливість повноцінно проводити свою відпустку і т.д. В умовах неможливості задовольнити базові потреби часто дуже ускладненим є задоволення потреб більш високого рівня, пов'язаних з особистісної реалізацією в нових сферах діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Населення України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://countrymeters.info/ru/Ukraine2015>
2. Global AgeWatch Index 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ageinternational.org.uk/Documents/Global_AgeWatch_Index_2015_HelpAge.pdf.
3. Пенсійний фонд України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=234133>
4. Моніторинг соціальних змін, що робить Інститут соціології Національної Академії України з 1991-2017 р. Це 10 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення з актуальних проблем української політики, повсякденного життя населення та его самовідчуття.

5. Почему продолжительность жизни в Украине меньше, чем в Европе? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://from-ua.com/pubtheme/585.html>
6. Населення України, 2014. Імперативи демографічного старіння. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.
7. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.
8. Населення України – 2003. Щорічна аналітична доповідь. – К.: Держкомстат України, ІДСД НАНУ, 2004. – 342 с.
9. «Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні-червні 2014 року».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/5651-osnovni-pokazniki-riv>
10. Vincent J. Oldage. New York: Routledge, 2003 p.168.

13. ГЕНДЕРНІ РОЗКОЛИ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Гендерні нерівності та гендерні розколи: термінологічні уточнення

Перед тим, як аналізувати гендерні аспекти соціальних нерівностей зробимо термінологічні уточнення понять «гендер», «гендерні нерівності» та «гендерні розколи».

Термін «гендерні» в даному аналізі будемо використовувати виключно для позначення статевих соціальних характеристик і, відповідно, мова буде йти про нерівність в сфері економічної активності між жінками і чоловіками, що може створювати випадкові «феміністичні» ефекти. Втім, аналітичне звуження «гендерного» до «статевого», за умови його усвідомленого характеру, уточнює соціологічну проблематизацію теми, оскільки деякі гостро популярні її аспекти (наприклад, права трансгендерних дітей або квір-соціалізація) потребують спеціального висвітлення, яке не може бути зробленим на даних масових опитувань. Гендерна тематика є відкритою для кількісної методології. Використання даних, що отримані за допомогою масових опитувань, майже автоматично звужує потенційний об'єкт дослідження зі всіх можливих гендерних груп до чоловіків і жінок. Причина не тільки в тому, що масові репрезентативні опитування традиційно не спрямовані на виокремлення інших гендерних груп, за виключенням жінок, чоловіків, дівчат та хлопчиків. Важливими факторами звужування об'єкту до вказаних гендерних груп є недостатня кількісна значущість деяких з інших гендерних груп (трансгендерів, квір тощо), їхній специфічний соціальний статус (від невизначеного до негативно маркованого суспільною думкою). Відповідно, як приклад, представники ЛГБТіК потребують застосування більш індивідуалізованих методик дослідження як з точки зору забезпечення комунікативного комфорту респондентів/інформантів, так і для уникнення створення позасоціологічних кількісних артефактів на підставі конструювання «кабінетних» досліджуваних груп.

Окремого обговорення потребує поняття гендерного розколу, застосування якого поширилось в науковій та публіцистичній літературі. Термін «розкол» є доволі складним для визначення, оскільки він тісно, аж до стирання меж, пов'язаний із поняттями «розділення», «сегрегації», «розмежування», «розриву» і весь цей нестрогий термінологічний ряд має певне оціночне навантаження. Найбільш детально термін «розкол» розроблений в політичній соціології, де його розуміння спирається на концепцію «кліважів» (розмежувань) Сеймура Ліпсета й Стейна Роккана й перекликається із теоріями розділеного суспільства. Основні трактування цих понять можна узагальнити у два підходи. Згідно першому, умовний термінологічний ряд «розкол» (*gap*) – «розмежування» (*cleavage*) – «розділення» (*divisions*) відображає зростання протиріч та

конфліктності відносин між соціальними групами. Хоча семантично «розкол» є гострішим та очевиднішим за розмежування та розділення, він водночас є динамічнішим, що значно розширює можливості й підвищує ймовірність його подолання. Інша точка зору інтерпретує розкол, навпаки, як сталу форму розділення, якої воно набуває лише за умови політичної артикуляції. Тобто розділення і розмежування за такого підходу розглядаються як фрагментовані погляди й орієнтації, безсистемні практики, тоді як артикуляція певним чином інституціоналізує їх до стану розколів. Але за такого підходу семантичні властивості кожного з термінів ще більше перекидаються, ніж у першому випадку. Адже якщо розколів може бути багато на будь-якому рівні, і динаміка їхнього виникнення, зникнення, загострення є надвисокою, то розмежування – це вже масштаб взаємодій великих соціальних груп, тоді як розділення – характеристика суспільства в цілому (див. [1]). Розкол вимагає лише політичної артикуляції, тоді як розділення втілюється в політичній поляризації і створенні конфліктного (силового) поля. Розмежування ще не є розділенням, і може втілюватися в різних формах, але, на відміну від розколів, воно має певну історичну протяжність. Розколи, таким чином, можуть бути як передвісниками розмежування, так і формами втілення. За такої точки зору два вищевказаних підходи втрачають самостійну значущість, оскільки співвідношення в межах термінологічного ряду стає нелінійним. Для нас важливим є те, що розкол відображає набуття міжгруповими протиріччями конфліктного стану, аж до зіткнень, а також те, що будь-який соціальний розкол має політичний вимір, можна навіть говорити про те, що розкол є результатом політизації відповідної нерівності.

Отже, говорити про соціальні розколи, у тому числі гендерні, можна лише за умови їхнього політичного оформлення, якнайменше – політичної артикуляції тієї чи іншої нерівності. Гендерна нерівність виникає на різних рівнях та між різними групами, які функціонують у відношенні до гендерних ресурсів і позицій, - між чоловіками та жінками, між гетеросексуалами та гомосексуалами, між умовною гендерною «нормою» та квір-спільнотами й т. ін. Деякі з вище названих видів потенційної гендерної нерівності є політично артикульованими – зокрема, це справедливо для нерівності між чоловіками й жінками (яка отримала політичне оформлення якнайменше в межах феміністичного руху) та між гетеросексуалами й гомосексуалами (артикульованої та актуалізованої в політичній площині ще в останній чверті XX століття; початок XXI століття надав нової політичній гостроти цій нерівності внаслідок глобалізаційного розповсюдження західного стандарту толерантності на держави Східної Європи та розвитку ідеологічного спротиву цьому стандарту). Характерна для нинішнього часу політизація гендерної проблематики завдає певний зворотній вплив, спричиняє соціальні ефекти, що зачіпають, в тому числі, власне

гендерні нерівності [Мурадян 2017]. Це дає підстави, принаймні, висувати гіпотези про наявність гендерних розколів за вказаними лініями в різних сферах суспільного життя. Варто нагадати і про зв'язок гендерних нерівностей, а, як наслідок, і розколів, із нерівностями та розколами класовими, расовими, етнонаціональними тощо. На цьому зв'язку наголошують представники міжсекційного підходу, раніше акцентували увагу теоретики соціалістичного й постколоніального фемінізму; визнання цього зв'язку не тільки вимагає принципово розрізняти гендерну нерівність в суспільствах розвинутих країн та країн умовного третього світу, відокремлювати, наприклад, гендерну дискримінацію білих заможних жінок й гомосексуалів від гендерної дискримінації кольорових бідних жінок й гомосексуалів, але й змушує концентруватися на макромасштабних проявах гендерної нерівності та розколів із одночасним урахуванням соціоісторичних особливостей суспільства, що досліджується.

Специфіка гендерної проблематики в Україні певною мірою вибудовується на фундаменті радянського суспільного порядку. Внаслідок матрілокальності радянського суспільства радянські жінки були суттєво незалежними від чоловіків; лідерство в сімейній сфері закріплювалося, як правило, за жінками, і попри збереження чоловічої свободи щодо проведення вільного часу та витрати грошей, тиск патріархату не був актуальною проблемою для радянської жінки. Проте сімейне лідерство не мало такої привабливості, як для західних радикальних феміністок¹. Домінація чоловіків в публічності та політиці компенсувалася жорстким наглядом держави за цими сферами, а трудові відносини (з урахуванням позитивної динаміки інституціоналізації соціально-трудоного статусу матері) були відносно рівномірними. Із припиненням існування СРСР система підтримки звичних чоловічих та жіночих економічних ролей зазнала найбільшої деструкції внаслідок мовчазного усунення держави від забезпечення цієї системи, а ось зразки гендерних відносин багато в чому збереглися: пострадянська роль, скажімо, працюючої матері набагато складніша за радянську для виконання, але позитивних змін у сприйнятті та оцінці цієї ролі не відбулося [Тартаковская 2005, с. 135-137].

Вказана неузгодженість між економічними та соціально-політичними змінами, з одного боку, і трансформацією стереотипів та уявлень щодо гендерного порядку, з іншого, проблематизує гендерну ідентифікацію як для жінок, так і для чоловіків. Знову ж, доводиться враховувати радянський «гендерний фундамент», що значною мірою деактуалізував певні аспекти «традиційної» (тобто «чоловічо-жіночої») гендерної асиметрії, водночас загострюючи іншу (наприклад, гетеро-гомосексуальну). Виконання

---

¹ І. Тартаковська зазначає, що сімейне лідерство радянської жінки спиралося на значне розширення зони відповідальності й підвищення навантаження обов'язками [Тартаковская 2005, с. 134]

звичних для радянського гендерного порядку чоловічих ролей в нових (до того ж таких, що зазнають чи не регулярної дестабілізації) економічних умовах виявилось не менш ускладненим, ніж аналогічних жіночих. Це дає підстави припустити, що для економічної активності українських громадян є характерними не стільки гендерні розколи або гендерна сегрегація, скільки нелінійні, багатомірні гендерні нерівності, загострення яких йде за логікою, відмінною від поляризаційної. Чи є взагалі достатньою або адекватною за таких умов термінологія, що ґрунтується на таких термінах, як «розколи» або «розділення», – це питання залишається відкритим. Можливо, її застосування лише довершує ілюзію однозначності гендерних відносин в різних областях соціальної взаємодії; можливо, лише дозволяє маніпулятивним чином привести у відповідність, аналогізувати або взагалі ототожнити гендерні відносини із відносинами класовими (з тим, аби у подальшому розгляді змістити уваги із класової конфліктності на (можливо, латентну) гендерну); будь-яка з критичних гіпотез потребує докладного розгляду. Ми не пропонуємо ігнорувати можливі обмеження застосування термінології «розколів», але допоки не маємо можливості докладно з'ясувати ці обмеження, будемо застосовувати термін «розкол», маючи на увазі його умовність щодо гендерних позицій в економічній активності².

Гендерні відмінності в ситуації працевлаштування

За результатами аналізу даних дослідження Соціологічної асоціації України, статевий розподіл не впливає на такі показники й характеристики економічної активності, як терміни пошуку роботи, переважні способи такого пошуку або оцінка респондентами відповідності роботи їхній кваліфікації, а зарплати – зусиллям на роботі та кваліфікації. Проте гендерна нерівність фіксується вже на рівні фактичної зайнятості: серед тих, хто не працює, помітно переважають жінки – 63% (рис. 3.3.1). З одного боку, це є наслідком дещо більшої тривалості життя жінок в Україні, адже значну долю тих, хто не працює, складають пенсіонери, а серед них жінок більше саме із вказаної причини.

---

² Хоча треба зазначити, що умовним цей термін видається лише на теоретичному рівні, адже емпіричних підтверджень розколів та розривів досить багато. Так, доповідь Міжнародної організації праці «Заробітна платня в світі у 2016-2017 рр.» фіксує гендерний розрив в оплаті праці на користь чоловіків майже в усіх країнах (в європейських країнах в цілому – приблизно на рівні 20%, причому серед тих, хто отримує високу зарплатню, цей розрив збільшується вдвічі) [*Заробітна плата в мире, 2017*, с. 83]. Але водночас зазначається зниження цього розриву порівняно із минулими роками [*Николаев 2017*, с. 4]; отже, є підстави для утримання від однозначних висновків.

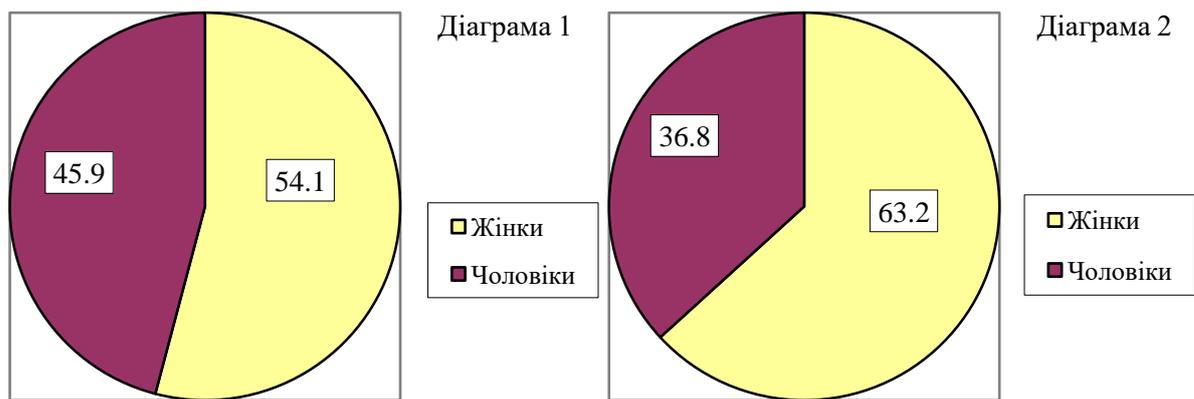

Рисунок 1. Порівняння статевого розподілу за загальною вибіркою опитаних (діаграма 1) та за підвибіркою тих, хто НЕ працює (діаграма 2), у % до вибірок

З іншого боку, жінки відчувають більше складнощів із працевлаштуванням – через частіші відмови з боку роботодавців, через проблеми із поверненням на робочі місця після декретів тощо. Показовою можна вважати різницю особистісного досвіду чоловіків й жінок відмов у працевлаштуванні через їхню стать (рис. 2).

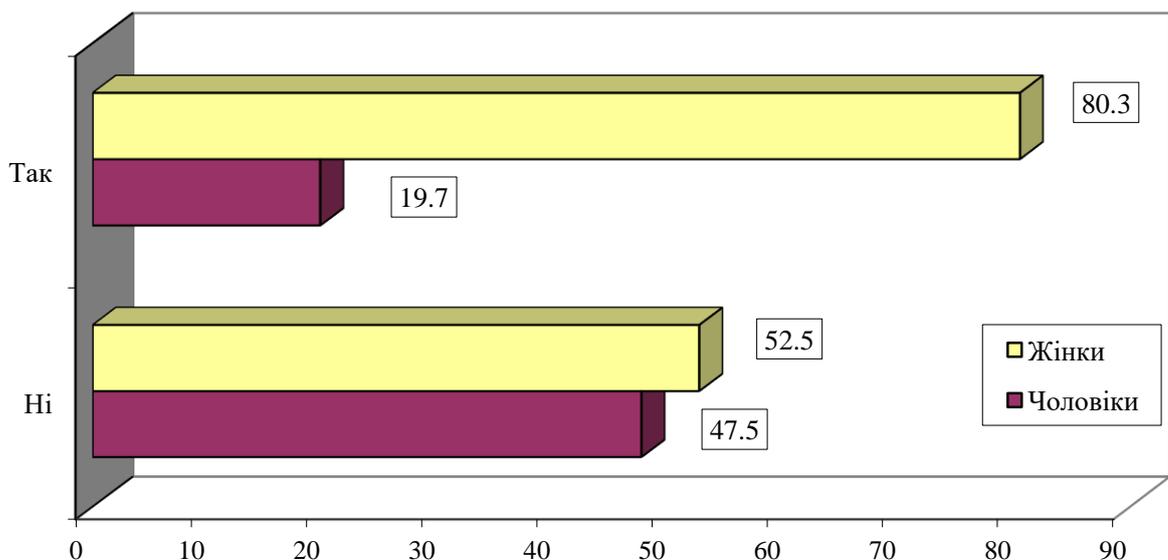

Рисунок 3. Розподіл відповідей на питання «Чи відмовляли Вам у працевлаштуванні через Вашу стать» в гендерному розрізі (% до вибірок за статтю)

Можна припустити, що частина жінок, що стикалися із відмовами у працевлаштуванні та пояснюють це гендерними причинами (а це 80% отриманих відповідей), в специфічний спосіб інтерпретують таку ситуацію та необгрунтовано приписують ситуації гендерний підтекст. Однак, за відомою теоремою Томаса поширене сприйняття дії роботодавця як дискримінаційної здатне створювати ситуацію дискримінації, навіть якщо вона є об'єктивно не доведеною.

Те ж стосується й відповідей на питання про відмову у працевлаштуванні через сімейний стан респондентів (рис. 3).

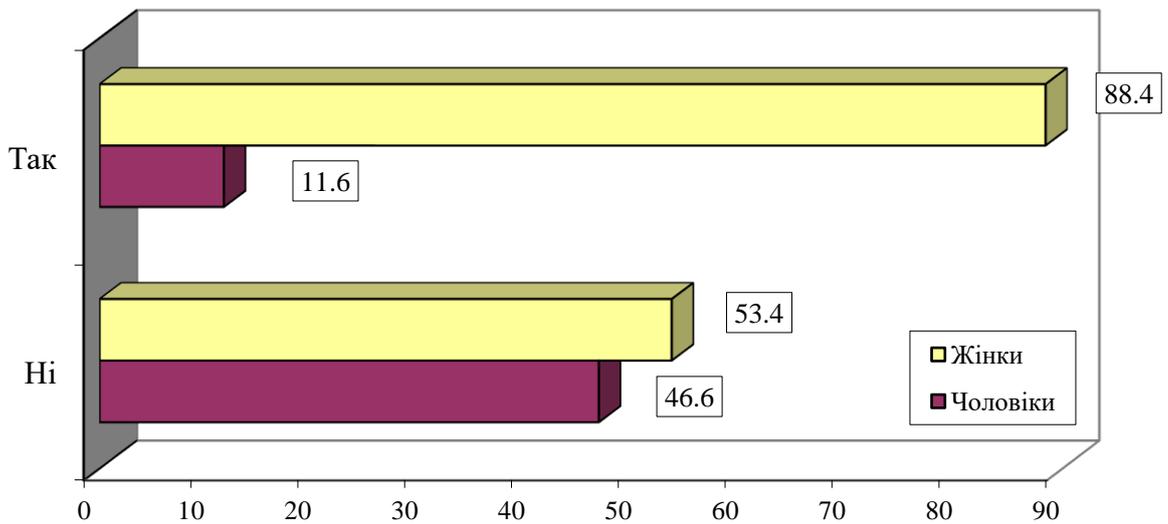

Рисунок 3. Розподіл відповідей на питання «Чи відмовляли Вам у працевлаштуванні через Ваш сімейний стан» в гендерному розрізі (% до вибірок за статтю)

Розподіл позитивних відповідей на це питання ще більш однозначний: серед тих, хто стикався із відмовами через сімейний стан, жінки складають більше 88%. Це із великою вірогідністю вказує на функціонування негативного стереотипу щодо сімейного навантаження на жінок, яке розглядається як тягар, що неминуче буде заважати їй віддаватися трудовим обов'язкам, тоді як для чоловіків сімейне навантаження не вважається ані обов'язовим, ані настільки масштабним, аби «конкурувати» із трудовим. Зауважимо також, що зв'язок між статтю респондентів та розподілом відповідей щодо відмов не тільки через мову, вік, політичні й релігійні погляди, але й через зовнішність та сексуальну орієнтацією, виявлено не було.

Помітним є зв'язок між статтю респондентів та їх самооцінками легкості працевлаштування в разі втрати наявного робочого місця (рис. 4). Так, серед тих, хто вважає, що без складнощів знайде нове робоче місце, переважають чоловіки (64%), тоді як серед скептиків більше жінок (57%). Можна сперечатися про те, наскільки такі оцінки відображають реальний стан речей, а наскільки – стереотипні страхи, що більш властиві жінкам через їхнє упереджене ставлення до «патріархатного» суспільства, але навряд чи варто пояснювати такий розподіл лише ілюзорними жіночими побоюваннями: якнайменше певна доля обґрунтованості в цих оцінках присутня.

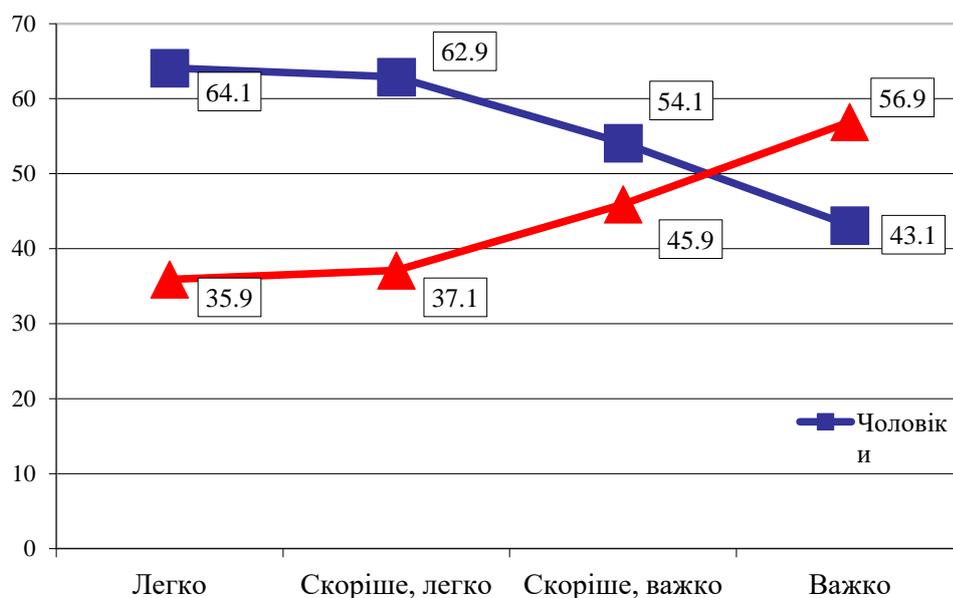

Рисунок 4. Гендерний розподіл оцінок респондентами легкості знаходження нового робочого місця в разі втрати свого в гендерному розрізі (% за альтернативами)

Дані за цим питанням видаються ще більш показовими, якщо зауважити, що з приводу самої загрози втрати роботи жінки зовсім не виявляють надмірної тривожності. Так, чоловіків більше і серед тих, хто відчуває таку загрозу як значну, і серед тих, хто її заперечує; й лише в умовно «поміркованій» групі респондентів, що вважають таку загрозу слабкою, чоловіків і жінок майже однакова доля (табл. 1).

Таблиця 1

Відчуття загрози втрати робочого місця в гендерному розрізі
(% за альтернативами відповіді)

Відповіді на питання: «Чи відчуваєте Ви загрозу втрати свого основного робочого місця?»	Стать респондента	
	Чоловік	Жінка
Так, можете втратити у найближчі 3 місяці	55,9%	44,1%
Так, можете втратити у наступні 12 місяців	57,1%	42,9%
Загроза є слабкою	50,5%	49,5%
Такої загрози немає	55,7%	44,3%

Гендерні розколи в структурі та формах зайнятості

Аналіз структури та форм зайнятості демонструє те, що певний гендерний розкол фіксується не тільки в категоріях непрацюючих, але й серед працюючих на постійній та фрилансерній основі, у приватному та державному секторах.

Так, якщо серед працюючих на постійній основі чоловіків та жінок майже рівні частки, то серед фрилансерів чоловіків вдвічі більше (67% чоловіків проти 33% жінок) (табл. 2). Зауважимо, що з точки зору захисту трудових прав фриланс є найменш захищеною формою зайнятості, а, отже, зовсім необов'язково трактувати зазначений стан лише із

романтизованих позицій «чоловічої авантюрої активності та тяжіння до незалежності»; треба враховувати й можливі дискримінаційні ефекти такого стану для чоловіків.

Таблиця 2

Форма зайнятості в гендерному розрізі (% за альтернативами відповіді)

Форма зайнятості на основному місці роботи	Стать респондента	
	Чоловіки	Жінки
Працює на постійній роботі	51,6%	48,4%
Працює на проектній / тимчасовій роботі, фрилансер	67,1%	32,9%
Немає відповіді	56,0%	44,0%
Респондент не працює	36,8%	63,2%

Серед найманих працівників приватного сектору та серед самозайнятих помітно переважають чоловіки (61% та 69% відповідно), тоді як серед найманих державних працівників 63% складають жінки (табл. 3).

Таблиця 3

Вид зайнятості в гендерному розрізі (% за альтернативами відповіді)

Вид зайнятості за основним місцем роботи	Стать основного респондента	
	Чоловіки	Жінки
Працює за наймом у приватному секторі	60,9%	39,1%
Працює за наймом у державному секторі	36,5%	63,5%
Працює на себе, в т.ч. самозайнятий	68,9%	31,1%
Немає відповіді	56,3%	43,8%

Варто розглядати це як сукупний вплив, з одного боку, свідомого вибору, цілеспрямованого надання чоловіками та жінками переваги різним видам зайнятості, з іншого боку, реалізації чоловіками гендерної ролі «активного й самостійного учасника економіки». На користь останнього припущення свідчить також те, що чоловіки переважають серед тих, хто працює без офіційного оформлення – 66%, тоді як серед офіційно оформлених чоловіків і жінок нарівно. Як додатковий аргумент можна розглядати гендерні відмінності стану володіння власним бізнесом (рис. 5). Суттєві відмінності між чоловіками та жінками також простежується й на рівні бажань та намірів щодо власного бізнесу (рис. 6).

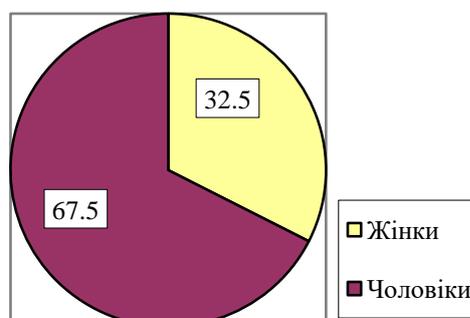

Рисунок 5. Гендерна структура респондентів, що мають власний бізнес (%)

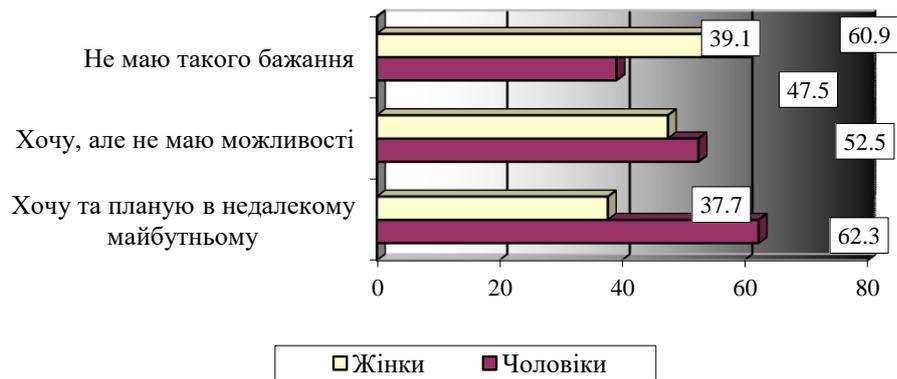

Рисунок 6. **Бажання започаткувати власну справу в гендерному розрізі (% за альтернативами відповіді)**

Найбільш показовим у цих даних є різниця між статевим розподілом в групах «хочу та планую започаткувати власну справу» і «хочу, але не маю можливості»: якщо в першій чоловіки майже вдвічі переважають жінок (62% та 38% відповідно), то серед тих, хто не має можливості започаткувати бажану власну справу, частки чоловіків та жінок зближуються з невеликим переважанням чоловіків. Ці факти можна інтерпретувати як один з симптомів гендерного розколу в економічній активності.

Певний інтерес з точки зору неочевидних гендерних нерівностей в економічній активності викликають дані щодо роботи в сімейному бізнесі. Серед тих, хто виконує неоплачувану роботу в сімейному бізнесі, переважають чоловіки (57%). Одне з пояснень полягає також в площині гендерних стереотипів: батьки частіше звертаються по допомогу до синів, ніж до дочок: батьки залучають синів до сімейного бізнесу як потенційних «спадкоємців», особливо якщо бізнес пов'язаний із сферами автотранспорту, перевезення, дрібної торгівлі та інше. У такому разі оплата нерідко вважається зайвою, оскільки юнак за такої праці «набуває навичок та досвіду» і водночас «допомагає родині»; мусимо зазначити недвозначний дискримінаційний потенціал подібної практики щодо чоловіків.

Гендерні відмінності суттєві і в аспекті досвіду праці за кордоном. Серед тих, хто за останній рік більше місяця працював за кордоном, переважають чоловіки (61%). Серед тих, хто навіть не думав впродовж останнього року поїхати працювати за кордон, жінки складають майже 60%, тоді як серед тих, хто подекуди думав про таку можливість жінок 45 %. Зафіксована перевага чоловіків за даним параметром є, частково, результатом традиційних гендерних трудових ролей, згідно яких за жінкою закріплюється сімейна та хатня праця, а за чоловіком – заробітчанство, готовність до активного пошуку способів заробітку, у тому числі авантюризм.

Гендерні відмінності та розколи у соціально-професійному статусі

Розподіл соціально-професійних статусів за статтю також дає аргументи на користь гіпотези про наявність розколу (табл. 4). Адже перелік статусів, серед носіїв яких переважають жінки, є досить красномовним: фахівці з вищою або середньою фаховою освітою (61% жінок), державні службовці (60% жінок) та службовці без фахової освіти (77% жінок). В той же час домінування чоловіків є найпомітнішим серед керівників підприємства (75%) або підрозділу (67%), військовослужбовців та співробітників силових органів (75%), підприємців та сільгоспробітників (по 64%), а фермери взагалі стовідсотково представлені чоловіками. Кваліфіковані робітники також переважно є чоловіками (60%). З урахуванням переваги жінок серед непрацюючих масштабніше представлення чоловіків серед багатьох статусів не є дивним. Також можна констатувати зберігання традиційного, стереотипного гендерного розподілу професійних статусів: «жіночими» залишаються виконавчі позиції, тоді як керівні та активні позиції (до яких належать в тому числі і фермери) «окуповані» чоловіками.

Таблиця 4

Соціально-професійний статус в гендерному розрізі (% за альтернативами відповіді)

Ваш соціально-професійний статус сьогодні	Стать респондента	
	Чоловіки	Жінки
Керівник підприємства, установи	75,0%	25,0%
Керівник підрозділу підприємства/установи	66,7%	33,3%
Підприємець	64,1%	35,9%
Фахівець з вищою або середньою фаховою освітою	39,0%	61,0%
Державний службовець	40,0%	60,0%
Військовослужбовець, службовець СБУ, МВС тощо	75,0%	25,0%
Службовець без фахової освіти	22,7%	77,3%
Кваліфікований робітник	62,8%	37,2%
Некваліфікований робітник	54,7%	45,3%
Робітник сільського господарства	64,0%	36,0%
Фермер	100,0%	0,0%

Аналіз за додатковою змінною «соціальний клас» підтверджує вказану тенденцію: соціальні класи керівників і підприємців на 69% та 64% представлені чоловіками, тоді як 63% серед «фахівців із вищою освітою» – жінки. Проте, розкол, який емпірично фіксується і має певну політичну артикуляцію, не може бути поясненим в суто феміністичний спосіб через стереотипно-патріархатне підґрунтя професійного розподілу. Суттєва гендерна диференціація спостерігається і за показниками зайнятості в різних галузях економіки. Так, за результатами дослідження САУ очевидним є домінування чоловіків у промисловості (66%), транспорті, зв'язку, готельно-ресторанній сфері (69%), сільському господарстві (72%), а особливо в будівництві (90%). У науковій, інформаційній, фінансовій діяльності та в адміністративному обслуговуванні й державному управлінні відтворюється розподіл, актуальний для

демографічної структури населення (54% жінок та 46% чоловіків). Однак такий розподіл, з урахуванням загального переважання чоловіків серед працюючих респондентів, може інтерпретуватись як більш-менш помітний гендерний зсув. Але найпоказовішим є статевий розподіл в галузях освіти й охорони здоров'я: 80% і 85% жінок відповідно. Ці факти є відтворенням пізньорадянського статевого розколу в соціально-професійній структурі, який проблематизувався як «жіноче обличчя» педагогіки та медицини.

Порівняльний графік (рис. 7) гендерного зрізу різних секторів зайнятості візуалізує гендерний розкол в індустріальному і аграрному секторах, а також секторі соціогуманітарних послуг. Зовсім інший статус – вирівнювання можливостей зайнятості чоловіків та жінок – демонструє постіндустріальний сектор.

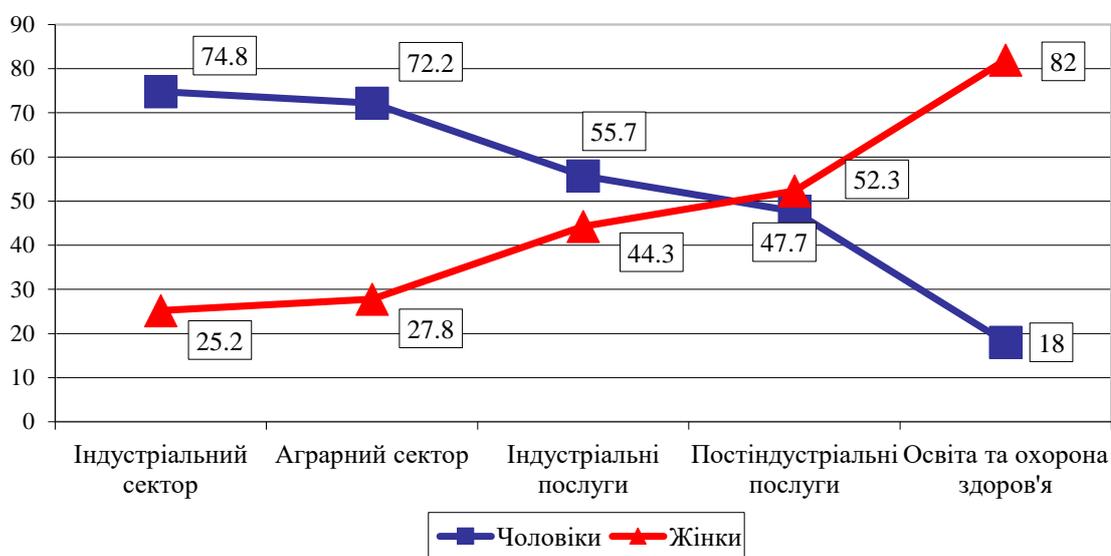

Рисунок 7. Статевий розподіл в різних секторах зайнятості (% до альтернатив відповіді)

Отже, за результатами емпіричного аналізу можемо зробити висновок про існування гендерного розколу в сфері економічної активності в українському суспільстві. Основними лініями цього розколу є шанси знайти нове робоче місце, індустріальний сектор зайнятості, управлінська ієрархія, доступність ведення власного бізнесу. За усіма цими лініями позиції жінок у порівнянні з чоловіками є слабкіші.

Аналіз дозволяє стверджувати, що в сфері економічної активності відтворюються стереотипи розподілу професій, форм та видів зайнятості на «переважно жіночі» та «переважно чоловічі». Такі стереотипи є несумісними з ринковими та демократичними формами суспільного порядку. Отримала підтвердження гіпотеза про нелінійний та багатомірний характер гендерної нерівності в сфері економічної активності. Поряд з ознаками гендерної дискримінації та відтворення гендерного розколу в сфері зайнятості, неоднозначності оцінок індивідами власних можливостей, у постіндустріальному секторі проявились тенденції вирівнювання можливостей між чоловіками та жінками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубликаш Т. Н. Радикализм в идеологиях и практиках поддержки интеграционных и дезинтеграционных проектов в разделенных обществах / Т. Н. Дубликаш, А. Д. Литовченко, Е. С. Мурадян, В. С. Никулин // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. Сборник научных трудов. – Х.: Издательский центр Харьковского национального университета имени В. Н.Каразина, 2015. – С. 38-45
2. Заработная плата в мире в 2016-2017 гг. Неравенство в оплате труда на предприятиях [Электронный ресурс] / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2017. - 164 р. – Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_544096.pdf
3. Николаев И. А. Гендерный разрыв в оплате труда. Аналитический доклад [Электронный ресурс] / Николаев И. А., Марченко Т. Е., Точилкина О. С. – М.: Институт стратегического анализа, 2017. – Режим доступа: http://www.fbk.ru/upload/medialibrary/bce/Gendernyi%20razryv%20v%20oplate%20truda_doklad.pdf
4. Мурадян Е. С. Социальные эффекты политизации гендерной проблематики: постановка исследовательского вопроса / Мурадян Елена Сергеевна // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 12-13 жовтня 2017 року. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2017. – С. 231-232
5. Тартаковская И. Н. Гендерная социология. / И. Тартаковская. – М.: Вариант; Невский Простор, 2005. – 368 с.

14. ПОСЕЛЕНСЬКИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНИХ НЕРІВНОСТЕЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ПОШУКИ РОЗКОЛІВ

Прийнято вважати, що країна сильна своїми містами, котрі завжди виступають осередками рушійних соціальних, політичних і громадських, інноваційних, економічних процесів, надаючи надалі всьому суспільству певного імпульсу розвитку. Однак в Україні, згідно соціологічних досліджень, це положення стосується радше столиці, ніж усіх великих і малих міст, про що власне свідчать масові протести в Києві 2004-2005 та 2013-2014 років, як прояву загального ступеню незадоволеності соціально-політичним і економічним станом країни. Проте, згідно даних Соціологічного моніторингу ІС НАН України досить значущим виявилось спростування стереотипного ставлення до мешканців села як традиціоналістського соціального прошарку, котрий в своїх оцінках і прагненнях, на противагу містян країни, солідаризується з киянами. Так, в оцінці важливості державної незалежності України саме селяни набагато ближчі до столичних мешканців з найвищим рівнем підтримки (86%:91%), ніж до мешканців решти міст (75%-78%); майже однаковою мірою для киян і мешканців села виявилось також значення важливості створення у суспільстві рівних можливостей (85%:88%) задля, наприклад, реалізації підприємницької ініціативи, якщо в Києві таких людей 67,7% й селі 62%, то в великих і малих містах – 60% і 50% відповідно, тут таки зазначимо, що значущість підвищення освітнього рівня важлива для 70% селян на тлі 59% містян. Знову ж таки, у ставленні громадян до вибору ЄС як союзника на історичному шляху розвитку думки киян і селян майже збіглися 60%:54%, помітно випереджаючи рівень такої підтримки рештою мешканців українських міст 35%-39%. У ціннісному вимірі показники значущості проблеми демократичного розвитку для селян взагалі є одними з найвищих у країні – 79,5% (у Києві 85%, у великих містах 72% і малих – 69%) [Іващенко 2014]. Отже, є підстави ставитись до мешканців сучасного українського села не як до ретроградної, що завжди супротивиться змінам частини суспільства, а як до певною мірою трансформованої в напрямку модернізації співвідносно з суспільним і політичним перебігом життя країни за часів відновленої незалежності.

Сучасні соціологічні спостереження процесів пострадянського українського суспільства при більш ретельному підході вказують на певні ознаки зближення мешканців міста й села у більшості своїх оцінок і переваг, долання протиріччя між містом і селом, тим самим поступово спростовуючи усталені ідеократичні погляди на не/антагоністичні відносини у радянській парадигмі село-місто. Індустріалізація, урбанізація, колективізація, насильне обезземелення селянського українського суспільства звичайно

далися взнаки в історичній перспективі, вплинувши на «поступову дезінтеграцію селянського суспільства як специфічної соціальної структури та включенні її членів до нових, загальнодержавних мереж соціальної взаємодії», як свого часу зазначав відомий дослідник селянства соціолог Теодор Шанін [Шанін 2010]. Проте різких змін селянське середовище зазнало саме з поширенням ринкових відносин, грошової економіки, що «поступово перетворювало селянське родинне господарство на підприємство капіталістичної природи», саме цей фактор – запровадження ринкової економіки і був зазначений Т. Шанінін як першочерговий в переліку головних факторів структурних змін. Адже саме розвиток ринкової економіки, прискорений поділ праці, виокремлення професійної спеціалізації сприяли перетворенню «селянства як особливої соціальної верстви» з притаманним способом життя на «фермерство як заняття» [Шанін 2010]. Загалом, все означене стало початком переходу до виробництва селянами продовольства не лише для самозабезпечення, а загалом до сучасної ринкової системи, – за К. Поланьї саме цей етап і віддзеркалює сутність початку «великого перетворення» домодерного господарювання на сучасну економіку.

Продовжуючи причинно-наслідковий шерг процесу перетворення селянства, Т. Шанін вказує на важливості та значення проникнення засобів масової інформації, освітньої системи, військової служби і тимчасової трудової міграції на сільські території, хоч і поступово, але неухильно призводило до запозичення і поширення нових культурних взірців, або «акультурації» селянського середовища, – саме цей потужний чинник структурних змін був виділений авторитетним соціологом в переліку головних. І на кінець, наступним чинником суспільних структурних вказано фактор радикальних політичних змін, що запроваджувались «носіями влади-неселянами», котрий і замикає методологічний підхід Т. Шаніна дослідження структурних змін селянства, котрий безперечно й через майже півстоліття з успіхом може бути застосований для вивчення пострадянських трансформаційних процесів. Отже всі чотири виокремлені Т. Шанінін головні чинники структурних змін селянства, як-то: 1) поширення ринкових відносин, 2) прискорення розподілу праці та професійної спеціалізації, 3) засоби масової комунікації та географічна мобільність, 4) радикальні політичні зміни з часом тільки набули актуалізованої ваги для наукового пізнання трансформації селянського суспільства, селянства як соціальної верстви і загалом «селянства як процесу» від традиційного до сучасного суспільства. Варто зазначити, що для певних суспільно-історичного періодів не всі чинники могли і можуть бути наявними чи однаковою мірою впливовими, однак саме при вивченні пострадянських змін соціологічного профілю місто-село вони за переліком і

змістом повністю вкладаються у дослідницьку матрицю, даючи змогу їх концептуального використання в аналітичному викладі емпіричних напрацювань.

З початком української незалежності після колапсу радянської командної системи гостро постала проблема неспроможності держави задовольнити потреби в продовольстві, що вимагала докорінної зміни системи продукування й забезпечення країни продовольством, на чому наголошували західні дослідники сільського господарства Східної Європи. Усуспільнене виробництво продовольства у державних підприємствах виявилось недостатнім для забезпечення харчами радянських людей, що й стало спусковим важелем політ-економічного колапсу та ініціювання індивідуального приватного підприємництва. Однак подальше падіння сільського господарства та зайнятості в ньому не призвело до швидкого розквіту фермерства, й не лише через неготовність людей та відсутність мобільної агротехніки, а через земельне питання, вирішення якого позбавило селян необхідної умови доступу до сільськогосподарської землі. Множинний регресійний аналіз, здійснений західними дослідниками, показав, що без належного доступу до землі неможливі любі варіанти самостійного продукування харчового забезпечення, «і в цих справах більше ніщо не має істотного значення», за твердженням Р.Роуза, багатолітнього дослідника посткомуністичних перетворень [Роуз 2012]. Тому, відтермінування земельної реформи вочевидь відіграло негативну роль у гальмуванні фермерського руху, натомість дало старт для розквіту в Україні монополістичних агрохолдингів на кшталт латиноамериканських, на відміну від європейської фермерської моделі. Тривалий мораторій на продаж землі був використаний владними інституціями не для підготовки земельного кадастру та кампанії з роз'яснення економічних переваг реальної власності на землю, а навпаки став домінантним у маніпулюванні громадською думкою популістами у політичних перегонах. Адже зрозуміло, що запровадження ринкових відносин в пострадянському суспільстві вимагає наявності й розвитку ринкової свідомості, за слабим проявом чого земля для селян ще не набула товарного виразу, необхідного для розвитку ринку землі, про що говорять дані 2017 року моніторингу ІС НАН України, коли майже абсолютною більшістю мешканців села не підтримується продаж землі (табл. 1)

Таблиця 1

Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?

	Місто	Село
Так	25,8	21,5
Ні	59,7	69,9
Важко відповісти	14,6	8,6

В таких соціологічних вислідах вочевидь не тільки криється пересторога селян щодо продажу землі, але й прояв незавершеної, чи навіть нездійсненої повною мірою *егалітарної аграрної реформи* як перерозподілу землі для удосконалення сільського господарства з метою формування *самостійного сільського власника* на користь пролонгації історично деформованої колективізацією свідомості *напівселян* (Шанін) як працівників великих державних і кооперативних підприємств. Позаяк питання приватної власності, як наріжного каменю комуністичної ідеології через репресивну радянську політику було «вирішене», тому в пострадянській відсутність цілеспрямованої ретельно розробленої державної кампанії в межах реальної аграрної реформи, що мало б на меті відродження інституту приватної власності й становлення дрібного й середнього аграрного власника, позначилась на слабкій розвинутості такого прошарку, що ще довго даватиметься взнаки на гальмуванні загальних процесів пострадянських ринкових змін. Принагідно варто зазначити, що розпаювання сільськогосподарської землі за відсутності ринку землі призвело лише до лізингу земель на користь власників переважно крупних експортно-орієнтованих агрохолдингів, що постали на базі колгоспів, які насправді виступають реальними вигодоотримувачами мораторію на продаж землі, коли селяни – здебільшого заручниками цієї політико-економічної колізії без належних законодавчих рішень.

Прикметним є те, що скорочення *найманої* зайнятості у сільському господарстві України після розпаду СРСР з 4,344 тис. чол. (1990) до 562 тис. чол. (2016), складаючи за останніми даними 2016 року трохи більше п'ятої частини від усіх зайнятих у сільському господарстві (2 866,5 тис. чол.) помітно не позначилось на розвитку фермерства [Економічна активність населення 2017, с.108], до якого впродовж всіх років соціологічних спостережень за самооцінками себе продовжують зараховувати лише 0,2-0,3% респондентів. Якщо на тлі загального скорочення населення в країні від 1991 року до 2017 року сільських мешканців теж стало менше., їхня питома частка скоротилась з 32,46% (16 млн.859 тис.) до 30,77% (13 млн. 102 тис.) від загальної чисельності населення, де жінки складають 52%, а когорта людей похилого віку від 60-ти до 80 і старше на селі вдвічі більша серед жінок (1млн.965 тис.), ніж чоловіків (1млн 080 тис.), коли загалом в віковій структурі сільського населення до 55-59 років зберігається майже паритетне співвідношення жінок і чоловіків [Населення України, 2017]. Отже, мешканці сільської місцевості, становлячи третину населення країни, дуже слабо співвідносять себе з фермерством, дрібним і середнім агробізнесом, тому питання стосовно способів заробітку й джерел доходу, залишаючись майже не поміченим офіційною статистикою, значною мірою стає завданням не фіскальних обстежень, а соціологічних досліджень, які, в першу

чергу, повинні перейматись вивченням їхнього ставлення до фермерства та причин неготовності до цього типу приватного підприємництва.

Держкомстат диференціює, по-перше, сільськогосподарські підприємства, до складу яких зараховуються й фермерські господарства та, по-друге, домогосподарства в сільській місцевості як господарства населення, котрі здійснюють сільськогосподарську діяльність з метою самозабезпечення продуктами харчування, а також для виробництва товарної сільськогосподарської продукції, як суб'єкти підприємницької діяльності без обов'язкового створення юридичної особи [*Статистичний щорічник, 2017*, с. 288]. Таким чином, видається, що державна статистика знайшла метод підвищення рівня зайнятості в сільській місцевості до 55%, зарахувавши одноосібних власників присадибних господарств або господарств населення до групи самозайнятих, збільшивши їхню загальну частку серед зайнятих з 6,9% (1999) до 14,4% (2016) від початку фіксації самозайнятості як реєстрованої індивідуальної трудової діяльності на самостійній основі, вказавши на нинішню 30,3% самозайнятість в сільській місцевості [*Економічна активність, 2017*, с.78]. Наведені статистикою дані загальної самозайнятості дещо перевищують частку тих, хто відносить себе до цієї групи економічно активних за даними моніторингу ІС НАН України – 9,1% (2016), не зважаючи на вік та статус реєстрованої чи нереєстрованої економічної діяльності. Зауважимо, що в міжнародній статистичній та академічній практиці аграрна самозайнятість, як правило, не зараховується до загального кількісного виразу самостійно зайнятих працівників, а вивчається й аналізується окремо як соціально-економічний феномен в залежності від національної та регіональної специфіки поширення, отже, цей аспект зокрема, як і трудова й економічна зайнятість в сільській місцевості загалом все ще залишається завданням для майбутніх спеціальних досліджень на наших теренах.

В спеціальному дослідженні по темі нерівності (далі – дослідження САУ), велику увагу приділено вивченню структури джерел доходу, де мешканці села вказують, що чверть сумарного доходу становлять кошти, отримані ними від продажу сільськогосподарської продукції на противагу лише 1-2% для міських мешканців, але в питанні про частку прибутків від індивідуальної приватної діяльності таких розривів уже не спостерігається, – для жителів обласного центру, міста та села значення цього показника в структурі доходів майже однакове: 7,6%:8,7%:8,4%. Доходи у вигляді офіційного заробітку за основним місцем роботи становлять для містян 51,8%-51,4%, а для жителів села вже суттєво менше – 42% від сумарного доходу, але саме у них заробітки від додаткової зайнятості важать дещо більше – 13%, ніж для мешканців обласного центру чи міста 10%-12%. Якщо пенсійний внесок до сумарного доходу на селі є найвищим і

складає 35,5% та 30,6% для містян, то значення матеріальної допомоги від родичів і знайомих для мешканців обласного центру й міста є дещо вагомим, ніж для селян – 31,7%:29,4%:27%. Важливо зазначити, що незалежно від місця проживання, у третини опитаних громадян є заощадження, готівкові у 17%, а на рахунках від 10% у містян до 6% селян. Якщо майже половина мешканців села, як і мешканців невеликих міст отримують субсидії для сплати комунальних витрат – 48%-46%, що є частішим досвідом ніж в обласному центрі – 38,7%, то тут важливо додати, що і на селі, і в місті налічується 12%-10% громадян, які не збираються оформлювати такі субсидії, хоча й мають на неї право. Серед мешканців села найменшою є частка тих, у кого є заборгованість за обов'язковими платежами – 11,5%, натомість найбільшою вона є у мешканців обласних центрів – 18,6%.

Розподіл відповідей на питання щодо рівності доступності медичної допомоги, вияснив, що тільки для 20% мешканців обласного центру чи села це не викликає жодних проблем і заперечень, а для містян і того більше 27,5%, тому й серед селян невдоволеність недоступністю є вираженою помітно більше, ніж для містян 75%:65%, і все ж з невеликою перевагою для мешканців обласних центрів – 68%. Тому, на конкретне запитання про причини доступності медичного обслуговування, здебільшого саме мешканці сіл вказують на місце проживання, від чого власне й залежить якість доступного лікування, хоча свого першорядного значення в питанні доступності медичної допомоги не втрачає чинник фінансового становища, – абсолютна більшість опитаних вказує саме на нього – 88%, і це незалежно від місця проживання.

Дещо неочікуваними, зважаючи на поширену сталу думку про неякісну освіту на селі, виявились відповіді на питання щодо доступності якісної освіти в залежності від місця проживання, – і дошкільна, і середня, на думку опитаних, цілком доступні, причому сільські мешканці навіть вище оцінюють свої можливості в цьому відношенні – до 70% серед них на відміну від 59% жителів обласних міст. Вбачається, що саме ЗНО дало підстави для вирівнювання освітніх можливостей в країні, не зважаючи на місце проживання, адже лише 25% мешканців села не пристають до думки про забезпечення рівних можливостей доступу до якісної освіти завдяки ЗНО, коли частка таких серед мешканців обласних центрів сягає трохи більше третини (34%). Майже однаковою мірою респонденти, незалежно від місця проживання, погодились з думкою, що в країні кожний громадянин має рівні можливості покращити свою освіту, тобто не декларовано повинен мати, а вже має таку можливість. Зауважимо, що підвищенням своєї кваліфікації в останні три місяці займалися на курсах лише 9-10% містян, що, при всіх інформаційних сучасних перевагах, не набагато більше такої ж активності на селі – 7%, а от щодо вивчення іноземних мов, то для мешканців сільської місцевості все ж помітне певне відставання, а

точніше вдвічі частіше набуттям таких знань переймалися мешканці обласних і інших міст (4% – 5%), хоча й планами щодо цього переймаються все більше на селі.

Важливим здобутком опитування слід вважати те, що відповіді на запитання щодо різниці в доходах в суспільстві не засвідчують відмінності у ставленні в залежності від місця проживання, як і відповіді щодо існування напруженості у відносинах між багатими і бідними, – однаковою мірою 65% респондентів у всіх типах поселення вказують на її наявність. А от щодо напруженості між мешканцями міста і села, то 75% селян і містян такого явища взагалі не помітили, правда дещо менше жителів обласних центрів з цим згодні – 71,7%. Напруженість між мешканцями столиці та інших населених пунктів мало для кого є помітною, таких лише 11-12%, що значно менше, ніж для стану відносин між мешканцями різних регіонів – від 26% для сільських та 33% мешканців обласних центрів відчувають таку напруженість. Можливість проживання в столиці вбачається привабливою для майже 60% самих столичних жителів й 45% для сільських мешканців, бо для 67% з числа останніх саме проживання в сільській місцевості є бажаним і привабливим.

Загалом, вищеперераховані складові структури доходів для чималої кількості наших співгромадян вказують на те, що монетарної вагомості різних джерел все ж недостатньо, аби не вдаватися до економії на продуктах харчування, адже за останні півроку цього досвіду зазнали значною мірою 18,5% мешканців села, 19% міста та 15% обласного центру, а певною мірою навіть до 40% селян і містян, отже, виходить, що лише для 40% громадян країни нема проблеми з питанням харчування. Проте в іншому блоці відповідей, за яким завжди визначається загальний соціально-економічний стан населення зазначено, що лише для 4% жителів крупних і 7% інших міст та 8% селян не вистачає грошей на їжу, а для переважної більшості все ж таки достатньо власних грошових резервів для того, щоб нормально харчуватися - для третини містян і 44% селян, якщо для половини мешканців обласних центрів і решти міст достатньо коштів і для прожиття, і навіть для заощаджень, щоправда таких «успішних» серед мешканців села все ж менше – 41%, не кажучи вже про тих 6% селян і 11% жителів крупних і майже 8% решти міст, спроможних навіть на дорогі покупки, як і взагалі на задоволення всіх бажань. Якщо поглянути на те, як себе позиціонують респонденти на уявній драбині «достатку» від 1 до 7, то третина селян і містян найчастіше обирають четверту сходинку, залишивши позаду себе на попередній третій чверть своїх співгромадян, пропустивши вперед на п'яту сходинку 19% мешканців крупних міст і 15,5% решти міст та 16,6% мешканців села. Помітно «заселеними» виявились навіть найвищі сходинки, за рахунок 8%:7% мешканців крупних і решти міст та 5,5% з числа селян. Однак, за показниками інтегрального

матеріального становища саме мешканці сільської місцевості в 33% застрягають на позиції дуже низького і 18% низького рівня, тим самим складаючи половину когорти опитаних селян, коли жителі обласних центрів такою мірою обирають середній та нижче середнього рівні, де село представлене на 10% менше, проте на рівень вище середнього достатку з їхнього числа претендують до 9%, коли в обласних центрах таких 12%, а в інших містах – 9%.

Прикметним є факт того, що у випадку нестачі коштів на життя, до започаткування власної справи воліють вдатися однаково, що в місті, що в селі, третина мешканців, а працювати ще більше й додатково, зголошуються найчастіше саме сільські жителі – 58%, це дещо більше, ніж в обласному центрі – 55%, і ще більше, ніж в решті міст – 52%. Для подолання матеріальних нестатків рівень готовності громадян до переїзду в інший населений пункт також майже не залежить від місця проживання, і в селі, і в місті таких налічується до 20%, що ж до вибору опції трудової міграції до іншої країни, то тут група охочих вже різко збільшується, але однаково для всіх типів поселення, становлячи трохи більше третини (34%) мешканців.

Аналізуючи соціально-економічний і матеріальний стан сільських мешканців, необхідно зауважити, що на тлі поодиноких соціологічних публікацій, зазвичай зосереджених на проблемі бідності та соціального захисту селян, і майже відсутності спеціальних якісних досліджень економічної активності мешканців українського села, безперечно цінним внеском у вивчення східно-європейської моделі аграрної економіки виступає вагомий доробок закордонних колег, які застосовуючи різну методологію, в тому числі етнографічного дослідження вдаються до спеціальних досліджень цієї тематики. Як наприклад, у випадку німецького соціолога М. Варги, котрий впродовж трьох років вивчав соціально-економічний стан сільських домогосподарств, різні джерела доходу для життєзабезпечення, провів 65 інтерв'ю мешканців кількох буковинських сіл на кордоні з Румунією, щоб порівняти характер змін в аграрному секторі з кожного боку кордону. За його результатами переважна більшість сільського населення проживають в домогосподарствах змішаного доходу, де поєднується робота на присадибних ділянках та у великих фермерських підприємствах, самозайнятість, трудова зайнятість з заробітною платою в установах/підприємствах, регулярні соціальні виплати. В таких домогосподарствах продукування продовольства відбувається не лише з метою самозабезпечення, але й для збуту торговельникам за готівку з метою уникання укладання контрактів з відтермінуванням платежів з представниками сучасних торгівельних мереж супермаркетів [Varga 2017]. Отже, згідно результатів цього дослідження, на селі зберігається традиційна система неформальних відносин чисельних господарств

змішаного доходного типу й малої кількості підприємців фермерів з закупівельними агентами базарів для подальшого продажу, котра все ще не заміщується представниками формальних торговельних мереж, що зовсім не відповідає очікуванням, наприклад, Світового Банку, щодо поширення приватного фермерства, як певного маркера становлення ринку в Східній Європі. Проте це цілком відповідає широко відомому науково-дослідницькому положенню про те, що неформальність в посткомуністичних країнах виступає вагомим передвісником розвитку економічного підприємництва. На підтвердження наявності та поширення неформальної економіки в сільському господарстві державна статистична служба доводить, що саме в цій галузі економіки сьогодні відмічається найбільша неформальна зайнятість населення в Україні – 40,8%, котра хоч і суттєво скоротилась за останнє десятиріччя з 66% (2009), однак все ще вдвічі є більшою, ніж в сфері оптової та роздрібною торгівлі, ремонті автотранспортних засобів [Економічна активність, 2017, с.108].

Таким чином, застосування методологічної дослідницької концепції Т. Шаніна, дало змогу резюмувати, що поширення ринкових відносин в пострадянській економіці, повільно проникаючи в село, здебільшого в термінах грошової або готівкової економіки, впродовж двадцяти п'яти років поступово трансформувало селянське домогосподарство, надаючи йому певних виражених ознак підприємства капіталістичного гатунку. Другою ознакою структурних змін на селі, відповідно до цієї концептуальної схеми, виступає професійна спеціалізація, котра через запровадження поділу праці, неухильно вимагаючи професійної підготовки, набуття спеціальних навичок та підвищення майстерності й певної кваліфікації, призводить до постання спеціалізованих домогосподарств і фермерства як заняття. Така економічна діяльність пов'язана з сільським господарством, але потребує нових, відмінних від набутих навичок способу господарювання у попередні часи, в нашому випадку, радянського колективного господарювання. З початку 90-х років село, як і вся країна перебувало в пошуках долання матеріальних проблем, коли запускались міграційні процеси не лише в контексті село-місто-село, але й село-закордон-село, що долаючи географічні та монетарні перешкоди знаходило й відновлювало нові-старі способи господарювання, запозичуючи та привносячи нові культурні взірці аграрної економіки. Доступність якісної сучасної освіти, поширення й покращення засобів масової комунікації, як і досвід хвилеподібної трудової міграції – це саме ті потужні чинники впливу, котрі створюють новий для пост/радянського суспільного простору феномен «континууму місто-село», прояв якого посилюється зі зростанням рівня добробуту, зниженням різниці в доходах мешканців села й міста.

Звичайно, говорячи сьогодні про засоби масової комунікації, ми маємо на увазі, в першу чергу, доступ до Інтернету, мережі, що віртуально поєднує не тільки мешканців в межах країни, але й світу взагалі, підприємливих людей, тих, хто продукує товари й послуги та клієнтів, в пошуках один одного. За даними дослідження, що аналізується, наприклад, якщо в містах не вміють сьогодні користуватися комп'ютером 22-24% мешканців, то в селах таких не набагато більше – 36%, причому регулярних користувачів там налічується до 40%. Майже ідентичні дані щодо користувачів Інтернетом, на селі ті ж 40%, коли в містах 52%-64%, з перевагою в обласних центрах. Такою комунікаційною зручністю, як електронна пошта, користуються найбільше в обласних центрах 45,6% мешканців, дещо менше в інших містах – 37%, коли в селі таку зручну необхідність задовольняють лише чверть проживаючих там. Для здійснення особисто покупок чи оформлення послуг «павутиною» охоплюється 21% мешканців села і 13% їхніми родичами, що вдвічі менше, ніж у містах, але видається, що це тимчасове відставання й буде подолано зі зростаючою потребою у розширенні ринкових і товарно-грошових відносин. Незайвим буде нагадати, якщо новинні сайти відвідує половина містян, то про новини саме з Інтернету дізнається третина мешканців села. Доречно зауважити, що згідно даних моніторингу ІС НАН України, селяни втричі більше за киян і вдвічі частіше за мешканців великих міст передплачують газети – 36%, що, безперечно, певною мірою відображається на їхньому рівні обізнаності з політичними та економічними процесами в країні.

Звернення до архіву даних моніторингу ІС НАН України дає можливість для аналізу ціннісного виміру мешканців села: найбільш важливими виступають не тільки проблеми матеріального добробуту (92,5%), що загалом характерно для решти українців, незалежно від місця проживання, а от щодо проблеми значного соціального розшарування в суспільстві та демократичного розвитку, то показники їхньої значущості для селян взагалі є одними з найвищих у країні, особливо стосовно: демократичного розвитку – 79,5% (у Києві 85%, у великих містах 72%, у малих – 69%). Цей висновок стосується й питання про значущість для селян можливості висловлювання власної думки з політичних та інших питань – майже 76%, що є співмірним лише з Києвом – 82%. Однаковою мірою з мешканцями столиці й інших великих міст важливим вбачається для мешканців села можливість реалізації підприємницької ініціативи – 62% (у Києві 67,7%, великих містах – 60%, у малих – до 50%). Ще більшого рівня сягає значущість підвищення освітнього рівня для селян – 70%, що є цілком рівнозначним для мешканців великого міста, перевищуючи таку цінність для мешканців малих міст – 59%. І в оцінці важливості державної незалежності України селяни набагато ближчі до столичних мешканців з найвищим

рівнем підтримки (86%:91%), ніж до мешканців решти міст (75–78%); майже однаковим з киянами для мешканців сіл також виявився й рівень означення важливості створення в суспільстві рівних можливостей (85%:88%), менш виразний для решти городян 80%. Важливість цікавої роботи є беззаперечною цінністю для всіх громадян України й немає різниці чи то мешканці столиці, великого міста чи села – від 84% до 79%, лише дещо менше для мешканців невеликих міст 74,5% [Іващенко 2014, с. 436]. Важливо підкреслити, що ці дані не розходяться в своїх значеннях з результатами дослідження САУ, тим самим підтверджуючи стійкість оцінок і переконань ціннісного профілю респондентів впродовж тривалого часу, в залежності від місця проживання.

Важливою соціологічною знахідкою дослідження САУ виявилось те, що сільські мешканці значно частіше, ніж міські жителі, заявляють про наявність у них реальної можливості впливати на владу на рівні свого населеного пункту – 17%, це не набагато менше ніж для решти міст – 14%, але в обласних центрах така можливість реально є ще нижчою, складаючи лише 7% мешканців. Може тому й про можливість вільно висловлювати свою точку зору представникам влади населеного пункту суттєво більше заявляють саме жителі сіл – майже 44% на противагу 27% і 36,5% таких серед містян. А от на рівні області та країни можливість впливу на органи влади для всіх громадян країни взагалі є дуже низькою з невеликою різницею від 3,6% до 5,5% і 2% до 3,6% відповідно. Контролювати місцеву владу на волонтерських засадах разом із іншими громадянами здатні однаковою мірою 15% мешканців села і обласного центру, дещо активніше в цьому відношенні виглядають 21,2% жителів решти міст. Громадську активність щодо готовності до організації ініціативних груп з вирішення питань місцевої громади висловлюють однаково по країні до 10% мешканців незалежно від місця проживання, а до активного волонтерства залучено до 20% мешканців обласних центрів і сіл, і 25,7% жителів інших міст.

Проблема відмінностей між містом і селом, як виявилось, здебільшого є дослідницькою, бо в реальності не залежить від матеріального рівня, рівності доступу до освітніх і медичних послуг, а полягає лише в ціннісно-цивілізаційному характері української ментальності, більше проявленої в автохтонній сільській Україні, а не в русифікованих пост/індустріальних містах. Адже ознаки тільки одного розколу, як такого, простежуються в соціологічному дослідженні САУ, – і стосується це вибору мови спілкування вдома і в громадських місцях, якщо такою для 72%:69% мешканців сільської місцевості є українська мова, то для половини жителів обласних центрів 51% вдома і 45% в громадських місцях – російська, бо українською мовою вдома тут послуговуються менше третини жителів 29%, причому в громадських місцях ще менше – 24%. Стосовно

решти міст, то там з невеликою різницею, майже однаково і вдома, і в громадських місцях українська мова лунає дещо частіше – до 40%.

Останнім, але не менш важливим з огляду потужності впливу, з наведених Т. Шаніним основних факторів структурних змін традиційно селянського суспільства, був названий фактор радикальних політичних змін, що запроваджуються носіями влади-неселянами. Окрім аналізу відомої своїм антигуманним підходом і змістом моделі радянської колективізації, соціально-економічних наслідків колапсу командно-адміністративної економічної системи, на руїнах якої закладались основи ринкової економіки в неготовому до ринку суспільстві, сучасний дослідницький підхід потребує критичного історичного погляду не лише на загальні вади колгоспного господарювання, але й на «історію теперішнього» стану селянського соціуму. На думку українського дослідника соціології села М.Сакади, в свідомості сільських респондентів продовжують домінувати патерналістські установки, тому «руйнування суб'єктно-державницької орієнтації значної частини сільського соціуму шляхом швидкої переорієнтації його ментальності в напрямі ринкової економіки виявилось далеко непростим завданням», позаяк «тривала й нерідко кривава адаптація селян до господарювання в умовах колективної власності не могла водночас зникнути з їх свідомості». Хоча ним же зазначається, що капіталістичні уявлення все ж «висіялися» серед чималої частини сільського соціуму, адже за розподілом думок щодо різних форм власності на землю та угіддя, хоч із невеликою перевагою (29%) переважає позиція «по життєвого користування без права продажу», але повне право власності на землю з правом продажу підтримують більше чверті селян, а саме 26% [Сакада 2017, с.236-237].

Поширення ринкової свідомості, поступова раціоналізація ринкових відносин разом і з запровадженням готівкових товарно-грошових дали перші, але все ще слабкі результати дуже помірному поступу в просуванні ринку на селі. Допоки не запрацює механізм конкуренції, а головне – земля не стане товаром з відповідною монетарною вартістю та не запрацює ринок землі, подальший розвиток ринку буде заблокований не стільки неосвіченими та необізнаними економічно громадянами, скільки впливовими економічними групами, зацікавленими в збереженні досягнутого й набутого. Приватизація земель сільськогосподарського призначення не завершена, впродовж двадцяти років діє мораторій на купівлю-продажу такої землі, що «стоїть на заваді легального перерозподілу та концентрації основної земельної власності в Україні», хоча «ідея приватної власності на землю має вищий рівень легітимності, ніж результати її фактичного втілення», на чому відбилися непрозорі приватизаційні процеси у сфері земельних відносин [Резнік 2017]. Попри всі негаразди, сільські мешканці не втратили бажання до змін, потенційно зберегли

певну модерністську установку, яку поділяють більше третини сільських респондентів (37%), а п'ята частина з їх числа навіть переконана, що і в нинішній непростій ситуації залишається простір для надії [Сакада 2017, с. 240].

Соціологічні пошуки наявності соціальних розколів між містом і селом довели, що в основному ця проблема знаходиться не стільки в площині економічної нерівності й не 10% різниці декларованого рівня матеріального достатку, скільки в сфері культурно-ціннісних відмінностей, особливо щодо мовного вибору та спорідненої з цим української культурної традиції. Відмінності між містом і селом вже позбулися неантагоністичного характеру в термінах радянської ідеології, а зважаючи на обережність, подекуди соціальну інертність дуже поступово, проте надаються до подолання разом із розвитком і розповсюдженням засобів комунікації, доступністю якісної освіти, як і доступністю й розширенням мереж соціальної й економічної взаємодії, поступом розвитку громадянського суспільства, прояви чого все чіткіше проступають не лише в міському, але й сільському соціальному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іващенко О. Місто й село як соціальний простір відповідальності: солідаризація пріоритетів // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1(15). Т.1. – Київ: ІС НАН України. – 2014. – С. 432-439.
2. Шанін Теодор. Селянство: окреслення соціологічного поняття // Україна модерна. Число 6(17). – 2010. – Київ: Критика. – С. 171-182.
3. Роуз Річард. Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід «із глибини». – Київ: «Український письменник». – 2012. – С. 85-89.
4. Економічна активність населення України у 2016 році. Статистичний збірник. – Київ. – 2017.
5. Населення України за 2016 рік. Демографічний щорічник. ДССУ. – Київ – 2017.
6. Статистичний щорічник України за 2016 рік. /За ред. Вернера І.Є. – ДССУ. – Київ. – 2017. – С. 288.
7. Varga Mihai. Cash rather contract: The re-emergence of traditional agrifood chains in post-communist Europe // Journal of Rural Studies. – 53 (2017). – P. 58-67.
8. Сакада М. Динаміка ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність та купівлі-продажу землі // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип.4 (18). – Київ: ІС НАН України. – 2017. – С.231-242.
9. Резнік В. Приватна власність на землю та виробничий капітал: тенденції легітимації у 2006-2017 рр. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип.4 (18). – Київ: ІС НАН України. – 2017. – С. 205-218.

15. КЛАСОВІ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У різноманітних національних і міжнародних проектах регулярно вивченню підлягають так звані «класові ефекти» – вплив соціального класу на життєві шанси, здоров'я, культурні та протестні практики, тощо. З одного боку, знання відповідних трендів дозволяє корегувати соціальну політику щодо зменшення нерівності та соціальної напруженості. З іншого – отримані результати виступають важливими емпірично доведеними аргументами у дискусії, чи є соціальний клас релевантним фактором пояснення соціальних нерівностей сьогодення, а класовий аналіз – адекватним інструментом дослідження сучасного суспільства. У вітчизняній соціології бракує регулярних і різнопланових досліджень класових ефектів, тому актуальним є вивчення сучасного стану соціально-класових нерівностей в українському суспільстві та окреслення сфер, де вони найбільш виразні. У даному розділі послідовно розглянуто, по-перше, ресурсні відмінності соціальних класів (класоподібних груп) в Україні, відмінності у сприйнятті класами статусної диференціації та нерівностей в суспільстві та, по-друге, вплив класової позиції людини на такі її життєві шанси і практики, як стан здоров'я, задоволеність різними аспектами життєдіяльності, дозвіллеві, рекреаційні й освітні практики, цифрову і мовну компетентність, сприйняття громадянської суб'єктності та соціальної напруженості.

Вивчення нерівності із перспективи класів, тобто класових нерівностей, має свою традицію у вітчизняній соціології (див., наприклад, [Куценко, 2000, 2012; Макеев, 2001, 2004; Оксамитна, 2003, 2011; Симончук, 2007, 2017]). У відповідних дослідженнях отримано теоретично та емпірично обгрунтовані аргументи, що клас є важливою детермінантою нерівностей у сучасному українському суспільстві. Проте відтворення нерівностей, а також їхній вплив на повсякденні практики і самопочуття людей, помітно змінюється у часі (наприклад, корегується соціально-економічною ситуацією, що склалася в Україні внаслідок подій 2013–2014 років). Звідси необхідність періодично фіксувати стан структурної детермінації стратифікаційних процесів. У даному розділі представлено результати дослідження класової структури і класово детермінованих нерівностей у низці сюжетів: описано класовий розподіл зайнятого населення України, зокрема його гендерний, віковий і поселенський профілі; по-друге, проаналізовано класову специфіку ситуації зайнятості та матеріального статусу; досліджено зв'язок об'єктивних класових позицій з соціальними самооцінками та установками щодо соціальної нерівності, проаналізовані «класові ефекти» в проявах соціальних нерівностей. Основною емпіричною базою аналізу та висновків за даним розділом є проект «Соціальні нерівності:

сприйняття українським суспільством», реалізований Соціологічною асоціацією України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Використання даних інших проектів (зокрема, моніторингу Інституту соціології НАН України, Європейського соціального дослідження і Міжнародної програми соціальних досліджень) спеціально оговорюється у тексті.

Розподіл класових позицій

Протягом майже трьох десятиліть незалежності України разом з трансформацією політичних, економічних і соціальних інститутів відбувалась відповідна соціально-класова переструктурація суспільства. Водночас змінювався науковий дискурс навколо соціальних класів. На зміну усталеній за радянських часів схемі «робітничий клас, селянство та інтелігенція» (з їх різними верствами) прийшла традиція або не розрізняти класи взагалі, або робити це в різній теоретичній і методичній спосіб. Вітчизняні дослідники використовують як міжнародно визнані класові схеми Дж. Голдторпа і Е. О. Райта, в яких за детально розробленою теорією класифікуються умови і характеристики праці на конкретному робочому місці (класові позиції), а сукупність робітників на таких позиціях іменується класом (детально див., наприклад: [Симончук, 2007, 2017]), так і квазі-класові схеми (набір категорій, що утворені комбінацією наявних в анкетах масового опитування показників зайнятості). Оскільки у проекті «Соціальні нерівності» не закладено необхідні змінні для побудови міжнародних класових схем, тому автором розділу сконструйовано низку класових категорій (див. табл. 1) на підставі запитань про соціально-професійну позицію і статус зайнятості, виходячи з таких теоретичних передумов. Базовою тезою є загально визнана у рамках сучасного класового аналізу думка, що концептуалізація і операціоналізація класів має відбуватись на підставі відносин зайнятості. Зокрема головними параметрами цих відносин – «структуруючими універсаліями», що конституують альтернативні класи / класові позиції, є відносини купівлі/продажу робочої сили (працюючі за наймом і не за наймом), влади (керівники і підлеглі) та кваліфікації (високо- і некваліфіковані працівники).

За першим параметром – *статусом зайнятості* – виокремлюють два альтернативні класи: з одного боку, самозайняті (у широкому сенсі) – всі ті, хто займається самостійною, автономною працею на свій ризик, а з іншого – працюючі за наймом. Однак за ознакою відносин купівлі/продажу робочої сили коректніше розрізняти три базові позиції: роботодавці (купують робочу силу і мають контроль над нею), самозайняті (не купують чужої праці, але й не продають свої) і наймані працівники (продають свою працю роботодавцям і підлягають владі й контролю з їхнього боку). В емпіричних дослідженнях працюючих не за наймом прийнято операціоналізувати, як самозайнятих з найманими

працівниками (великих, середніх і малих роботодавців, залежно від кількості працівників) і без них. (За схемою Голдторпа, великих роботодавців об'єднують в один клас з менеджерами вищого рівня, а малих групують з самозайнятими і диференціюють у два класи, залежно від галузевої специфіки – у сільському господарстві або інших галузях.) Утворення класів за першим параметром у 1990-х роках було найбільшою соціально-структурною інновацією, що спричинила рух від системи майже суцільно найманої праці за радянських часів до класово диференційованої за статусом зайнятості і потребувала часу на її інституціоналізацію і легітимацію (детально про історію конституювання класу дрібних власників у пострадянській Україні див.: [Симончук, 2014-а]). Оцінки питомої ваги «працюючих не за наймом» варіюють за даними різних джерел. Держкомстат України, який за Міжнародним класифікатором статусу зайнятості (*International Classification of Status in Employment – ICSE*) до цієї категорії відносить роботодавців, самозайнятих і безоплатно працюючих у власному сімейному бізнесі, у 2016 році оцінює їх сумарну частку в 14,9% (відповідно 1,1%, 13,6% і 0,2%). За даними ж різних соціологічних проектів (зокрема моніторингу Інституту соціології НАНУ і Європейського соціального дослідження), самозайняті (у широкому сенсі) з 2000-х років становлять близько десятої частини зайнятого населення, що подібно, до речі, до більшості західних країн (див.: [Симончук, 2007, 2017]). У проекті «Соціальні нерівності» 2017 року, питома вага цієї категорії, умовно названої «підприємці» (до її складу зараховано тих, хто позначив себе як підприємця, фермера і фрилансера) становить майже 9% зайнятих. Відповідно наймані працівники – альтернативний підприємцям клас – є найбільшою (понад 90%) частиною зайнятого населення і вони, в свою чергу, значно диференційовані за наявністю та обсягом владних повноважень і кваліфікації.

За другим – *владним* – параметром розрізняють, з одного боку, керівників (менеджерів і супервайзерів, які мають відповідно управлінські або контролюючі повноваження різного рівня), а з іншого – найманих працівників-виконавців, які таких повноважень не мають. Керівників різної ланки зазвичай розподіляють у різні класи (наприклад, за схемою Дж.Голдторпа, менеджерів вищого і нижчого рівня розміщують у відповідних службових класах, а супервайзерів у сфері фізичної праці – в окремий клас [Goldthorpe, 2000]). У проекті «Соціальні нерівності» керівників підприємств/установ і їх підрозділів згруповано в одну категорію «керівники», що сумарно складає близько 7% зайнятих респондентів. Наймані працівники-виконавці – альтернативний керівникам клас за ознакою влади – є найчисельнішою групою зайнятих і, у свою чергу, значно диференційованою за (третім) параметром *кваліфікації*, причому у двох її вимірах – за рівнем (наприклад, у проекті 2017 року на кваліфікованих і некваліфікованих робітників,

фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою) і секторально-галузевою спеціалізацією (працівники фізичної і нефізичної праці).

Таблиця 1

Класовий розподіл зайнятого населення України, %

Класи	Зайняте населення	За статтю		За віком			За типом поселення		
		Чоловіки	Жінки	18–29	30–49	50+	Обласний центр	Місто	Село
Підприємці	8,8	10,6	6,8	7,1	9,5	8,8	9,8	8,8	7,9
Керівники	6,5	8,3	4,4	2,2	8,8	5,1	10,6	5,5	3,3
Фахівці з вищою освітою	25,0	17,3	34,0	27,1	27,0	19,2	31,0	24,4	19,1
Фахівці з середньою спеціальною освітою	10,7	9,9	11,7	13,3	10,6	8,8	11,2	10,9	9,9
Службовці без фахової освіти	5,6	4,2	6,9	5,4	5,1	6,4	4,6	6,5	4,5
Кваліфіковані робітники	30,7	36,0	24,7	29,8	28,8	36,1	23,0	34,4	34,9
Некваліфіковані робітники	12,7	13,7	11,5	15,1	10,2	15,8	9,8	9,5	20,4
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1067</i>	<i>577</i>	<i>497</i>	<i>225</i>	<i>577</i>	<i>272</i>	<i>348</i>	<i>422</i>	<i>304</i>

Зазвичай дослідники групують окремі класи в узагальнені за різними принципами. Зазначимо певні групування класових категорій, які використовуються у подальшому аналізі (рис. 1).

По-перше, сім виокремлених категорій¹ агреговано у чотири класи, на зразок класової схеми Дж.Голторпа, де вирізняють *службовий клас*, або так званий *саларіат* (його утворюють менеджери, професіонали та адміністратори/держслужбовці), *проміжний клас* (клерки і супервайзери у сфері фізичної праці), *робітничий клас* (до складу якого зараховують кваліфікованих і некваліфікованих робітників фізичної праці, зокрема сільськогосподарської) і *дрібну буржуазію* (самозайняті з найманими працівниками і без них) [Goldthorpe, 2000]. За даними проекту 2017 року, питома вага службового класу, у складі якого керівники (7%), фахівці з вищою (25%) і середньою спеціальною (11%) освітою, становить 42% зайнятих, що майже дорівнює сумарній частці (43%) робітничого класу, до складу якого віднесено кваліфікованих (30%) і некваліфікованих (13%) робітників; проміжний клас (службовці без фахової освіти) становить майже 6%, а дрібна буржуазія (підприємці) – близько 9%².

По-друге, загально визнаним соціально-структурним групуванням у сучасних суспільствах є розрізнення «середнього класу» і «робітничого класу». Зазвичай службовий

¹ У даному дослідженні класова позиція визначена лише для зайнятого населення (N=1067 респондентів).

² Очікувано, що питома вага класів, аналітично виокремлених у різний спосіб, може значно відрізнитись у різних дослідженнях. Так, класовий розподіл за описаними правилами у проекті 2017 року порівняно з отриманим в інших дослідженнях за класовою схемою Дж.Голдторпа, вирізняє значно менша частка проміжного класу (через відсутність окремої категорії супервайзерів і техніків) і водночас завелика частка службового класу нижчого рівня (куди ця категорія скоріше за все потрапила). Однак основні закономірності у загальних пропорціях дрібної буржуазії, службового і робітничого класу зберігаються.

і проміжний класи, а часто і дрібну буржуазію, вважають *середнім класом*, інколи виокремлюючи його за рівнем – вищий (службовий клас) і нижчий (проміжний клас) або за походженням – новий (службовий і проміжний класи) та старий (середня і дрібна буржуазія). *Робітничий клас* утворюють робітники різного рівня кваліфікації і різної галузевої спеціалізації (індустріальний і сільськогосподарський). (Інколи до робітничого класу зараховують представників проміжного класу – працівників рутинної нефізичної праці нижчого рівня [Goldthorpe, 2000].) Об'єднані за таким правилом, кумулятивні частки середнього класу (56%) і робітничого класу (44%) у проекті 2017 року свідчать про перевагу першого. (До речі, подібне співвідношення частки середнього і робітничого класів отримано і в інших проектах; див., наприклад: [Симончук, 2007, 2017].) Такі дані є підставою для висновку, що сучасна Україна в економічному сенсі вже не є «суспільством робітничого класу», а знаходиться у тренді до постіндустріального за структурою зайнятості «суспільства середнього класу».

По-третє, класи диференційовані на *високостатусні* (підприємці, керівники і фахівці – володіють власністю, владою, мають вищу освіту) і *низькостатусні* (службовці і робітники – не мають матеріальних і фінансових активів, середній і низький рівень компетентності). (Подібним чином Ольга Куценко диференціювала класові позиції на сильноресурсні й слаборесурсні [Куценко, 2012].)

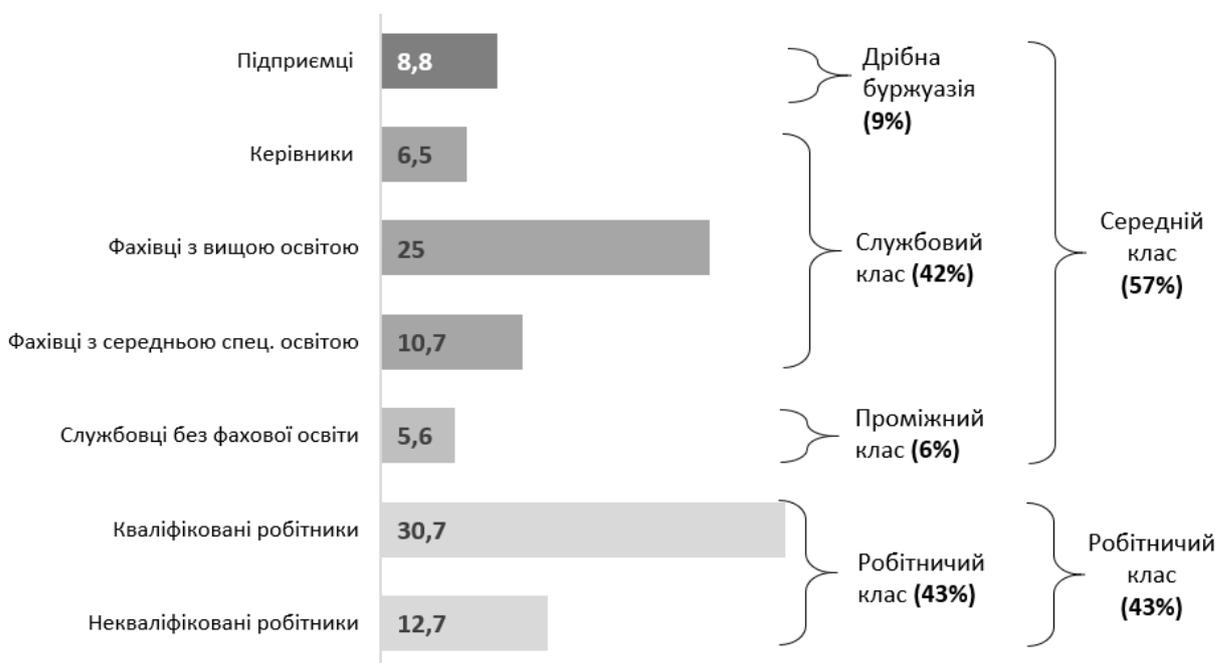

Рисунок 1. Класовий розподіл в українському суспільстві (2017 рік), %

Загальновідомо, що класовий розподіл у сучасних суспільствах є значно диференційований за гендерною, віковою і поселенською ознакою. Цей факт є характерним і для України, що доводять відповідні результати як низки попередніх

досліджень (див., наприклад: [Симончук, 2007; 2017; Оксамитна, 2012]), так і даного проекту (див. табл. 1 і рис. 2).

Дані (в очікуваний спосіб) демонструють, що чоловіки вдвічі більше, ніж жінки, представлені у класах з владними повноваженнями (серед керівників їх відповідно 8% проти 4%) і самостійною зайнятістю (серед підприємців їх 11% проти 7%). (Загально визнано, що всередині ці позиції також гендерно сегреговані: чим вищі владні повноваження і розмір бізнесу, тим менше на таких позиціях жінок.) Чоловіки також переважають жінок у категоріях робітничого класу — серед кваліфікованих (36% і 25%) і (меншою мірою) некваліфікованих (14% і 11%) робітників. Жінки ж більшою мірою концентруються у позиціях нефізичної праці різного рівня кваліфікації — серед фахівців з вищою (17% чоловіків і 34% жінок) і середньою спеціальною (10% і 12% відповідно) освітою, а також службовців (4% і 7%). Співвідношення представників середнього і робітничого класів у групах різної статі є суттєво різним: серед жінок воно становить відповідно 64% : 36%, а серед чоловіків — 50% : 50%.

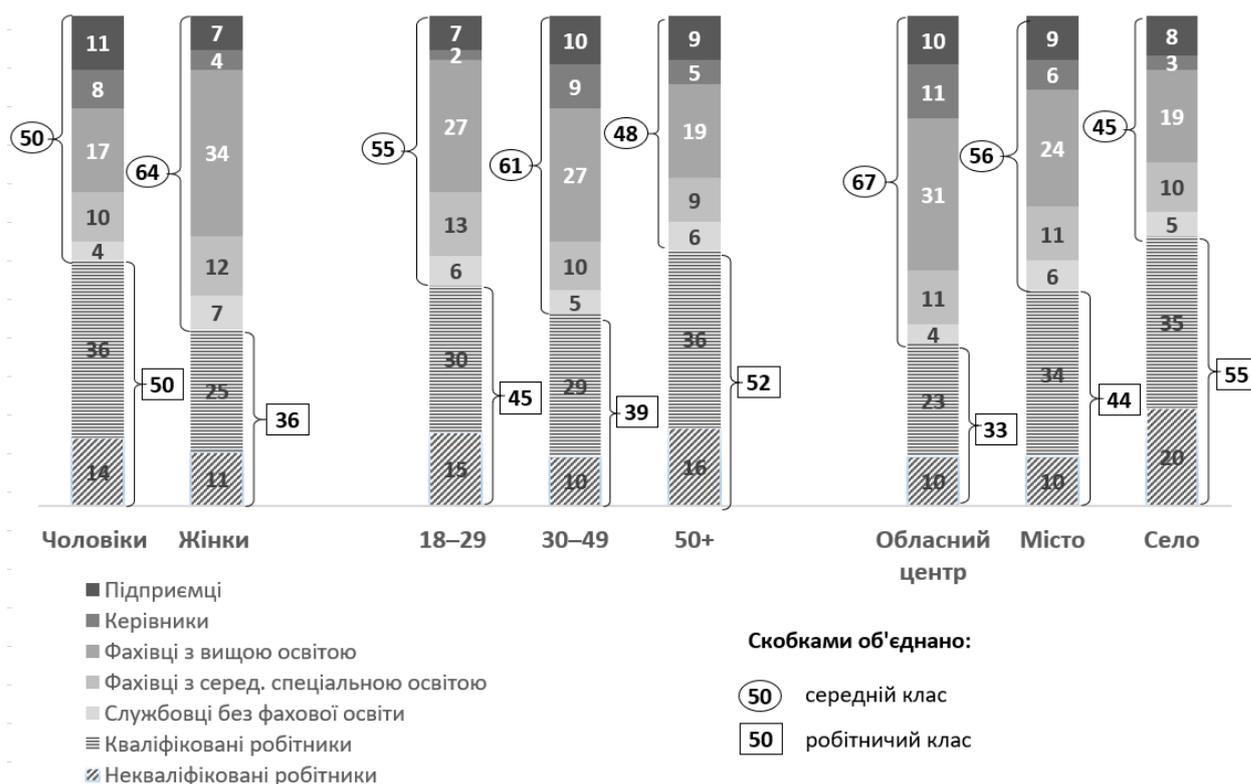

Рисунок 2. Гендерний, віковий і поселенський профілі розподілу класових позицій, %

За ознакою віку найвиразніші класові відмінності спостерігаються насамперед у «крайніх» вікових групах. Так, керівників вдвічі-втричі менше серед зайнятих до 30 і після 50 років (2% і 5% відповідно) порівняно з людьми середнього віку (9%), а от кваліфікованих робітників більше серед старшого покоління (36%), ніж середнього і молодого (по 29%). Співвідношення представників середнього і робітничого класів у

вікових групах є відмінним: серед людей молодого віку (18–29 років) воно становить 55%:45%, середнього (30–49 років) – 61%:39%, а старшого (50 років і більше) – 48%:52%. Більша частка робітничого класу серед старшого покоління є очікуваною: воно набувало свій статус за радянських часів, коли у структурі зайнятості індустріальний сектор значно переважав сферу послуг.

За типом поселення класова структура теж різниться. Доволі очікувано, що у містах, насамперед в обласних центрах, концентруються керівники і фахівці з вищою освітою; у селах їх представників майже вдвічі менше. А от кваліфікованих робітників у півтора рази більше у містах і селах (більше третини зайнятого населення), ніж в обласних центрах (менше чверті). Некваліфіковані робітники концентруються у селі (20% проти 10% у містах різного типу). Отже, у селі більше половини (55%) зайнятих – представники робітничого класу, тоді як у невеликих містах – 44%, а в обласних центрах – третина (33%). Отже, співвідношення представників середнього і робітничого класів у різних типах поселення має значну специфіку: у селі воно складає відповідно 45%:55%, у невеликих містах – 56%:44%, а в обласних центрах – 67%:33%.

Класи і ситуації зайнятості

Соціальні класи концептуалізують на підставі відносин зайнятості, а валідність класових схем доводять за наявністю відмінностей між класами в особливостях ринкової ситуації (матеріальної винагороди за працю, кар'єрних перспектив, тощо) і трудової (рівня автономності та самостійності). (Про класове порівняння рівня стабільності занятості при валідизації класової схеми Дж.Голдторпа в Україні див.: [Оксамитна, 2003; Нікітіна, 2010].) У проєкті 2017 року відповідні показники відсутні, однак можливо проаналізувати класові відмінності щодо ситуації зайнятості за її видом (робота на себе, у приватному або державному секторі), формою (на постійній або тимчасовій основі), типом (не)офіційного оформлення трудових відносин (на підставі письмового договору чи усної домовленості), терміну (безстрокової або строкової), полі- або монозайнятості (наявність або відсутність додаткового місця роботи) (табл. 2).

Розподіл за видом зайнятості зазнав суттєвої динаміки за останні десятиліття — від ситуації суцільної найманої праці на державних підприємствах і установах за радянських часів до середньоєвропейської структури зайнятості за цим показником у сьогоденні, коли більш як кожен десятий працює на себе, а серед 90% найманих працівників принципово змінилось співвідношення зайнятих у державному і приватному секторах. Якщо у 1990-х роках воно становило (за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ) в середньому 75% і 17% відповідно, то у 2010-х – 37% і 60%, тобто у структурі зайнятості лідерство

перейшло від державного сектора до приватного. На користь такого висновку свідчать і дані аналізованого проекту: відповідне співвідношення в 2017 році становить 33% і 55%. Крім того, відносно даного показника фіксуються виразні класові відмінності: представники робітничого класу зайняті переважно у приватному секторі (до 75%), а службового класу – приблизно рівною мірою у приватному і державному (фахівців з вищою освітою більше саме на державній службі).

Дані свідчать, що переважна частина (95%) зайнятих респондентів у 2017 році працювали виключно за основним місцем роботи і лише 5% мали ще й додаткове. До речі, феномен додаткової зайнятості був значно поширенішим у 1990-ті, коли в середньому 10–12% зайнятих підробляли, мали два або навіть три місця роботи (див.: [Іващенко, 2011: с. 367]). Класові ж відмінності за цим показником сьогодні скоріше неочікувані: додаткову роботу частіше мали представники службових класів (керівники і фахівці з вищою освітою) і службовці, ніж, скажімо, некваліфіковані робітники.

Емпірично доведеним у проекті фактом є класові відмінності у різноманітних ситуаціях зайнятості: певні класи мають більш стабільну і безпечну економічну ситуацію, інші – нестабільну і сповнену ризику. (Наприклад, оцінка стабільності місця роботи і ризику втратити його є важливою характеристикою контракту зайнятості – службових відносин чи трудового договору – що залучається при валідизації класової схеми [Goldthorpe, 2000].) Так, за формою зайнятості переважна частка зайнятого населення (86%) працюють на постійній роботі й лише 12% – на тимчасовій, зокрема на умовах фрилансу. У класовому вимірі в зоні нестабільної/тимчасової зайнятості знаходяться насамперед підприємці (що очікувано: підприємництво – завжди самостійна, ініціативна діяльність на свій ризик) та некваліфіковані робітники (до 24%), вдвічі менше – кваліфіковані робітники, службовці і фахівці з середньою спеціальною освітою (до 15%), а найменшою мірою – фахівці з вищою освітою і керівники (до 5%). Показником економічної (не)стабільності у сфері зайнятості є також тип (не)офіційного оформлення трудових відносин: переважна частина українців працевлаштовані на підставі запису у трудовій книжці або письмового договору (75%) і значно менша – усної домовленості (21%). Серед останніх (у зоні ризику і нестабільності) насамперед некваліфіковані робітники (40%) і підприємці (31%) і значно меншою мірою фахівці з вищою освітою (10%) і керівники (4%). Показником (не)стабільності є й термін робочого договору/домовленості: у більшості українців він є безстроковим (89%), а лише у десятої частини – строковим, зокрема у 5% – строком до року і у 4% – рік і більше. Серед різних класів найбільш ризиковані контракти (строком менше року) мають насамперед некваліфіковані робітники (16%) і значно меншою мірою – керівники, фахівці та службовці (до 4%).

Таблиця 2

Класові відмінності у відносинах зайнятості, %

Класи	За видом зайнятості			За формою зайнятості		Працевлаштовані на підставі...		Договір/домовленість є ...			Наявність додаткової роботи
	Працюють за наймом у приватному секторі	Працюють за наймом у державному секторі	Працюють на себе	Працюють на постійній роботі	Працюють на тимчасовій роботі, фрилансер	Запису у трудовій книжці / письмового договору	Усної домовленості	Безстроковим	Строковим із строком від 12 міс.	Строковим із строком менше року	
Підприємці	0,6	0	96,4	69,5	24,2	56,8	30,5	82,1	6,3	1,1	4,3
Керівники	50,0	31,4	18,6	97,1	1,4	84,3	4,3	90,0	4,3	1,4	8,6
Фахівці з вищою освітою	42,0	54,3	2,6	93,3	5,2	84,4	10,0	88,1	5,2	4,1	6,3
Фахівці з середньою спеціальною освітою	47,8	48,7	2,6	87,8	11,3	80,8	19,1	90,4	6,9	1,7	4,3
Службовці без фахової освіти	51,7	44,8	1,7	84,5	15,5	86,2	13,8	94,8	0,1	3,4	9,0
Кваліфіковані робітники	72,5	24,8	2,1	86,1	12,7	74,0	23,6	91,5	1,8	5,1	4,5
Некваліфіковані робітники	75,7	17,6	5,9	74,3	22,8	56,6	40,4	81,6	0,7	16,2	2,2
Усього	54,7	33,1	11,3	85,8	12,4	74,9	20,7	88,5	3,5	5,2	5,3

Таблиця 3

Класові відмінності у різних аспектах зайнятості і трудових практик, %

Класи	Ваша робота повністю відповідає Вашій кваліфікації? (% згодних і скоріше згодних)	Ваша зарплата відповідає зусиллям і кваліфікації, які застосовуєте для виконання роботи (% згодних і скоріше згодних)	Чи відчуваєте Ви загрозу втрати свого робочого місця (загроза є слабкою або її немає)	У разі втрати робочого місця чи легко Вам буде знайти інше місце роботи? (легко і скоріше легко)	Працювали за межами України (%)	Робота НЕ відповідала Вашій професійній підготовці або взагалі її не вимагала (серед тих, хто працював за кордоном)	Думали про можливість поїхати за кордон працювати (зрідка і досить часто / зрідка)	% тих, кому відмовляли у працевлаштуванні	Через що саме:					
									Ваш вік	Недостатній рівень володіння навичками користування комп'ютером	Вашу стать	Ваш стан здоров'я	Ваш сімейний стан	Вашу зовнішність
Підприємці	59,0	57,9	80,0	30,5	9,5	55,6	43,1 / 12,6	25,3	18,9	7,4	4,2	7,4	3,2	1,1
Керівники	71,4	58,6	87,2	47,1	2,9	40,0	32,9 / 5,7	17,1	8,6	1,4	1,4	2,9	1,4	1,4
Фахівці з вищою освітою	74,0	39,4	82,9	28,3	3,3	33,3	43,9 / 13,8	23,8	16,7	5,6	6,3	1,9	1,9	1,5
Фахівці з середньою спеціальною освітою	71,3	34,8	75,7	29,6	4,3	40,0	48,7 / 14,8	36,5	23,5	11,3	6,1	4,3	4,3	3,6
Службовці без фахової освіти	57,9	25,8	63,8	24,1	8,6	80,0	50,0 / 22,4	39,7	24,1	19,0	8,6	1,7	0	1,4
Кваліфіковані робітники	60,3	35,4	68,3	24,8	6,9	50,0	46,2 / 13,6	33,8	24,2	10,9	6,0	5,7	3,3	1,8
Некваліфіковані робітники	34,6	29,9	60,3	28,7	8,1	81,8	51,4 / 23,5	47,1	36,1	11,8	6,6	5,1	1,5	1,5
Усього	62,4	38,7	73,6	28,6	6,0	54,8	45,6 / 14,9	31,8	22,3	9,2	5,9	4,3	2,2	1,8

Виявлено також вплив класової приналежності на низку показників основної зайнятості – оцінки респондентів щодо відповідності їх роботи і кваліфікації, заробітної плати і трудових зусиль, загрози втрати місця роботи і шансів знайти інше, практик і планів трудової міграції за межами України (табл. 3).

Так, очевидні чіткі класові відмінності у самооцінках відповідності своєї роботи і кваліфікації: цю відповідність вбачають значно більше фахівців і керівників (до 75%), кваліфікованих робітників, службовців і підприємців (до 60%), ніж некваліфікованих робітників (35%). Відносно самооцінок відповідності заробітної плати зусиллям і кваліфікації, які застосовуються для виконання роботи, класова специфіка така: більшість (до 60%) представників високостатусних класів за наявності влади і самозайнятості (керівники і підприємці) задоволені грошовою винагородою своєї праці, а от серед високостатусних класів за рівнем кваліфікації таких у півтора рази менше, зокрема серед фахівців (39,4%) і кваліфікованих робітників (35%), а найбільш фінансово недооціненою свою роботу відчувають некваліфіковані робітники (30%) і службовці (26%).

Суб'єктивні оцінки щодо загрози втрати місця роботи і шансів знайти інше також демонструють переваги високостатусних класів над низькостатусними. Керівники, фахівці й підприємці почуваються значно впевненіше: серед них частка тих, хто таку загрозу вважають слабкою або відсутньою, значно більша (до 87%), ніж серед службовців і робітників (до 68%). Однак в умовній ситуації втрати місця роботи ці переваги високостатусних груп не такі виразні. Лише близько половини (47%) керівників тішать себе думкою, що легко зможуть знайти інше місце, а от серед підприємців, фахівців і некваліфікованих робітників таких до 30%; службовці і кваліфіковані робітники є найбільшими песимістами (до 25%) щодо перспектив нового працевлаштування.

За даними 2017 року, представники класів різною мірою зазнавали дискримінації й під час працевлаштування — керівники (17%), фахівці з вищою освітою (24%) і підприємці (25%) у півтора рази менше, ніж фахівці з середньою спеціальною освітою (37%), службовці (40%), кваліфіковані (34%) і некваліфіковані (47%) робітники (табл. 3 і рис. 3). В усіх класах випадки відмови у працевлаштуванні найчастіше траплялись через вік, стать і стан здоров'я респондентів або недостатній рівень володіння ними навичками користування комп'ютером, інтернетом або офісною технікою. Значно менше вони зазнавали проблем через сімейний стан і зовнішність; зафіксовано лише поодинокі випадки (вони не відображені у таблиці) дискримінації через мову, національність, сексуальну орієнтацію, політичні або релігійні погляди.

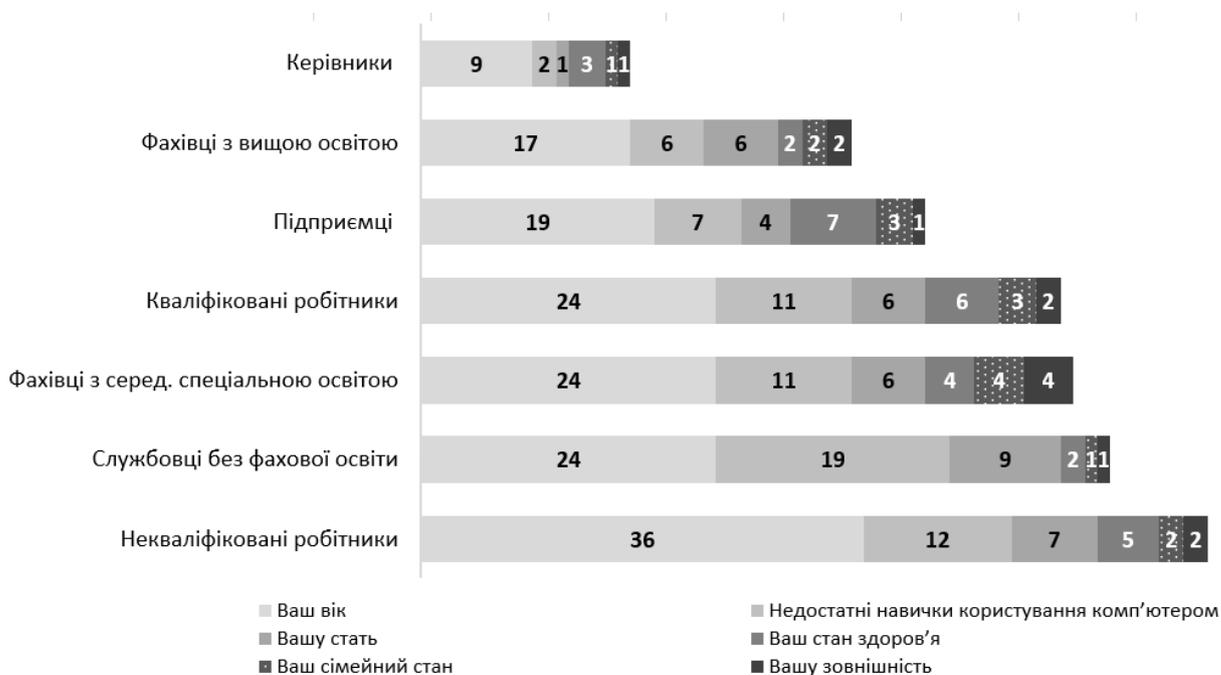

Рисунок 3. Класові відмінності у рівні дискримінації щодо працевлаштування, %

Виразні класові відмінності зафіксовано відносно практик і планів трудової міграції за межами України. За останній рік за кордоном працювала значно більша частка підприємців, службовців і робітників (приблизно кожний десятий), ніж керівників і фахівців (до 3%). Причому ця робота не відповідала фаховій підготовці або взагалі її не вимагала у більшості некваліфікованих робітників і фахівців з середньою спеціальною освітою (по 80%), ніж у високоосвічених фахівців (33%). Порівнюючи частки тих, хто реально практикував минулого року роботу за кордоном, і тих, хто лише має такі плани, можна зазначити, що в усіх класах останні переважають вдвічі або втричі. Тобто умови праці (насамперед незадовільна, як засвідчили наведені вище дані, її оплата) і невтішні перспективи знайти професійно і матеріально задовільне місце роботи в Україні спонукають представників всіх класів шукати (або хоча б інколи замислюватись про це) переваги через практики трудової міграції. Однак частка тих, хто «досить часто думає про можливість поїхати за кордон працювати», все ж таки значно вища у некваліфікованих робітників і службовців, ніж у керівників і фахівців.

Класи і матеріальний статус

Зв'язок цих змінних є очікуваною і важливою ознакою релевантності поняття клас для пояснення сучасних економічних нерівностей. У проекті 2017 року класові відмінності матеріального статусу досліджувались за такими його показниками — самооцінки фінансового становища сім'ї (як в інтегральних характеристиках якості життя, так і у порівнянні респондентом матеріального становища власної родини і

середньостатистичної родини України), а також кількісних даних щодо сукупного доходу родини і особистого доходу респондентів, наявності у них заощаджень і заборгованостей, застосування практик економії у різних сферах споживання.

Дані свідчать, що самооцінки фінансового стану сім'ї в інтегральних характеристиках, що описують якість життя, є класово залежними (рис. 4, табл. 4)⁵⁵. Очевидно, що керівники і підприємці мають найкращу фінансову ситуацію порівняно з іншими: більше третини з них можуть дозволити собі купувати деякі дорогі речі (такі, як телевізор або холодильник), ще більше половини — мають достатньо грошей на їжу й одяг, можуть відкласти певну суму, але недостатню для покупки дорогих речей, і лише близько 7% вистачає грошей лише на їжу. Тоді як у найманих працівників фінансова ситуація слабша, однак серед них теж є суттєва диференціація: фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою мають вигіднішу ситуацію за службовців та кваліфікованих і некваліфікованих робітників. Зазначимо, що самооцінки майже половини робітників концентруються у тих характеристиках якості життя, що можна описати як «бідність», — їм вистачає грошей на їжу, але купити одяг вже важко.

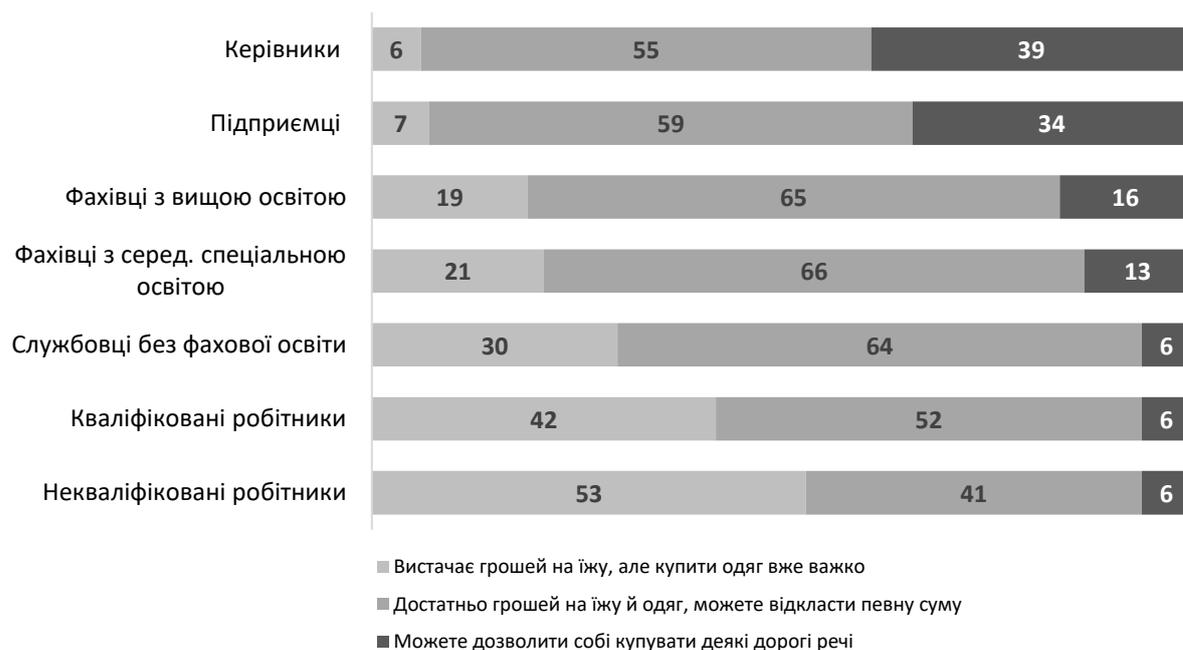

Рисунок 4. Класовий розподіл самооцінок матеріального становища сім'ї у характеристиках якості життя, %

Подібні класові відмінності фіксуються і у самооцінках респондентами матеріального становища власної родини порівняно з середньостатистичною родиною України (табл. 5 и рис. 5). Близько чверті керівників і підприємців усвідомлюють свою виграшну позицію, оцінюючи власне матеріальне становище, як високе і вище за середнє

⁵⁵ На рис. 4 такі крайні характеристики, як «не вистачає грошей навіть на їжу» і «можете дозволити собі все, що бажаєте», респонденти майже не використовували, тому їх значення додано до найближчих на шкалі.

по країні; ще половина вважають його середнім, водночас більше чверті представників цих високостатусних класів не бачать переваг своєї позиції, оцінюючи становище своєї родини як низьке або нижче за середнє по Україні. Серед найманих працівників самооцінки матеріального статусу родини суттєво нижчі, однак теж диференційовані: фахівці мають кращі самооцінки за службовців і робітників. Дві третини цих низькостатусних класів вважають матеріальне становище своєї родини нижчим за пересічну українську сім'ю.

Рисунок 5. Класовий розподіл самооцінок матеріального становища родини респондента порівняно з середньостатистичною родиною України, %

Таблиця 4.

Класові відмінності у самооцінці матеріального становища родини, %

Класи	(А) За характеристиками якості життя					(Б) У порівнянні з матеріальним становищем середньостатистичної родини України				
	Не вистачає грошей навіть на їжу	Вистачає грошей на їжу, але купити одяг вже важко	Достатньо грошей на їжу й одяг, можете певну суму відкласти	Можете дозволити собі купувати деякі дорогі речі	Усього	Низький і дуже низький	Нижчий за середній	Середній	Високий і вищий за середній	Усього
Підприємці	0	7,4	57,9	33,7	100	6,3	23,2	46,3	24,2	100
Керівники	0	5,7	55,7	38,6	100	8,5	18,5	50,0	22,9	100
Фахівці з вищою освітою	0,6	18,6	65,3	15,5	100	12,3	29,7	48,7	9,3	100
Фахівці з середньою спеціальною освітою	0,9	19,5	66,3	13,3	100	16,5	33,1	45,2	5,2	100
Службовці без фахової освіти	5,6	24,1	64,7	5,6	100	27,5	46,6	21,7	4,2	100
Кваліфіковані робітники	2,1	40,2	51,5	5,9	100	21,1	39,1	35,6	4,2	100
Некваліфіковані робітники	5,2	48,2	40,8	5,8	100	33,1	34,6	27,9	4,4	100
Усього	1,9	27,5	56,8	13,8	100	18,2	33,1	40,0	8,7	100

Таблиця 5.

Класовий розподіл щодо низки показників матеріального становища

Класи	(А) Кількісні показники матеріального становища				(Б) Розподіл тих, кому доводилось значною або певною мірою економити, %							
	Середній сукупний дохід родини минулого місяця (гривень)	Середній особистий дохід минулого місяця (гривень)	Наявність збережень, заощаджень у родині, %	Наявність заборгованості за обов'язковими платежами, %	На продуктах харчування	На купівлі одягу	На дозвіллі, можливості відпочивати	На комунальних платежах	На транспортних витратах	На витратах на зв'язок	На лікуванні	
Керівники	6383	5098	68,6	8,0	17,4	39,7	60,0	17,3	22,9	11,5	14,5	
Підприємці	6240	4945	57,9	6,3	32,6	48,4	56,8	32,7	36,2	26,3	26,6	
Фахівці з вищою освітою	6943	4460	40,9	13,0	40,1	68,9	63,8	43,0	46,0	31,4	39,5	
Фахівці з середньою спеціальною освітою	6193	3839	33,0	8,7	42,3	64,1	67,8	46,8	49,5	31,3	32,2	
Службовці без фахової освіти	6144	3924	20,7	22,4	72,4	87,9	86,2	60,3	61,4	48,3	55,1	
Кваліфіковані робітники	5524	4179	25,4	20,1	54,1	76,0	78,1	51,7	55,7	37,5	47,8	
Некваліфіковані робітники	4565	3246	15,4	20,6	66,7	82,3	73,5	56,0	59,6	47,8	53,7	
Усього	5982	4209	34,3	15,4	49,5	69,7	72,7	45,0	49,5	34,5	41,1	

Хоча загально визнано, що кількісні показники (сукупний дохід родини, дохід на одного її члена, особистий дохід) погано «працюють» у масових опитуваннях, тим не менш, для даного дослідження важливим є не відповідність абсолютних цифр реальності, а класово-порівняльний аналіз. За даними таблиці 6, названі показники значно вищі у керівників, підприємців і фахівців, ніж у представників робітничого класу. На користь висновку про фінансово кращу ситуацію високостатусних класів свідчать також дані щодо наявності збережень/заощаджень у родині (табл. 5 і рис. 6). Їх власниками є близько двох третин керівників і підприємців, що у півтора–два рази більше, ніж у фахівців з вищою (41%) і середньою спеціальною (33%) освітою і втричі, ніж у службовців (21%), кваліфікованих (25%) і некваліфікованих (15%) робітників. Водночас фіксується зворотна закономірність відносно наявності заборгованостей за обов’язковими платежами (сплата кредиту, оренди, комунальних платежів тощо). Вони є у кожного п’ятого робітника і службовця, і лише у кожного десятого–дванадцятого підприємця, керівника і фахівця.

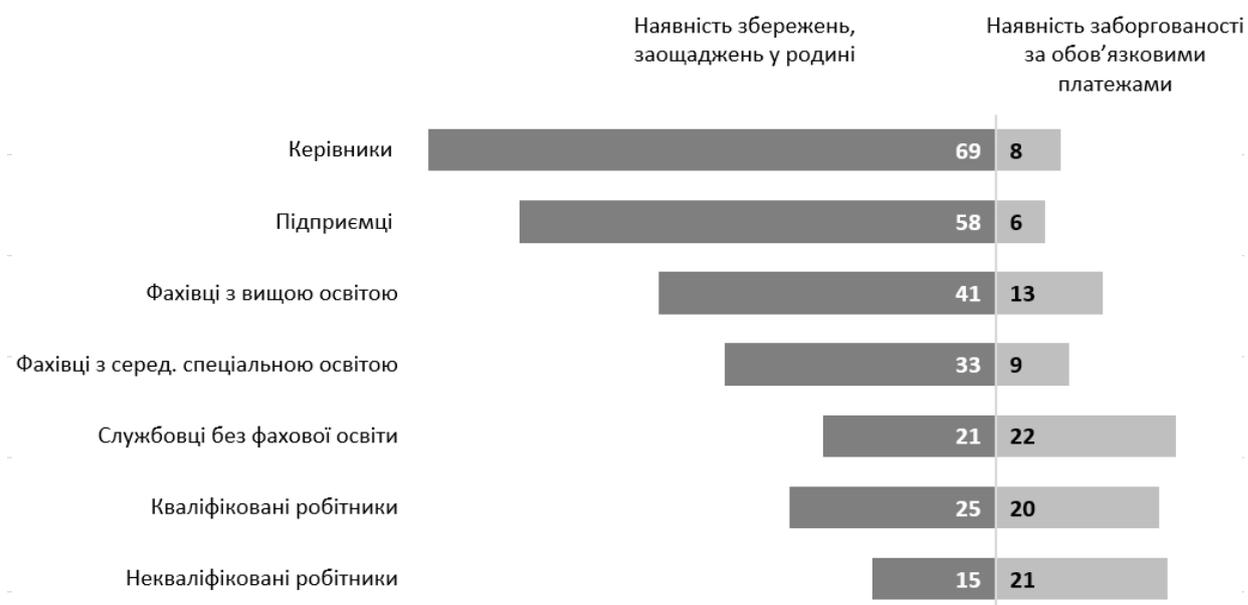

Рисунок 6. Класові відмінності у наявності заощаджень і заборгованостей, %

Зворотна закономірність спостерігається також відносно тих, кому доводилось значною або певною мірою економити у різних видах споживання (табл. 5 і рис. 7). Так, до практик економії вдавалась значно менша частка керівників, підприємців і фахівців, ніж робітників і службовців. Причому це стосувалося всіх видів споживання – економії на продуктах харчування, купівлі одягу і побутової техніки, дозвіллі й можливості відпочити, лікуванні.

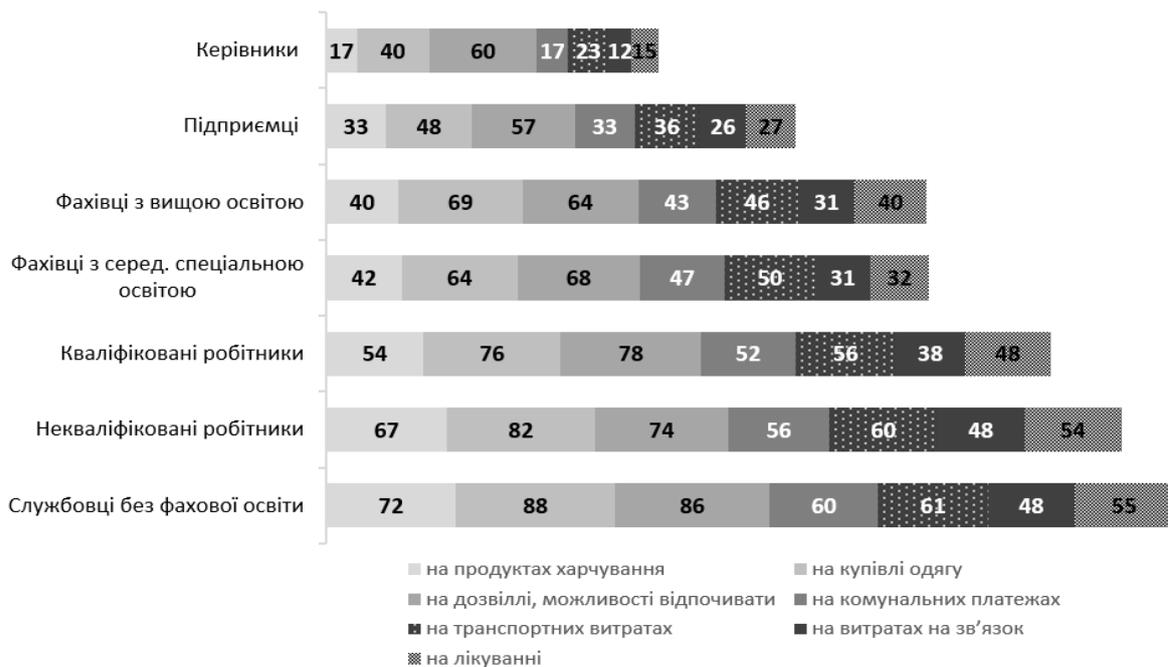

Рисунок 7. Класовий розподіл тих, кому доводилось значною або певною мірою економити, %

Статусні самооцінки та сприйняття нерівностей соціальними класами

У дослідженнях класової свідомості одним з індикаторів її притаманності певним групам вважають зв'язок класової позиції і класової ідентичності. У попередніх дослідженнях автора розділу (див.: [Симончук, 2010, 2014]) на підставі даних ISSP 2009 року констатовано, що більшість населення України, низки постсоціалістичних і розвинених капіталістичних країн цілком адекватно усвідомлюють свою класову позицію. Зокрема, близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими позиціями; сила зв'язку між об'єктивним і суб'єктивним класами досить сильна в усіх порівнюваних країнах (причому в пострадянській Україні вона вища, ніж в розвинених капіталістичних суспільствах). Однак, якщо в ситуації масового опитування респонденти досить легко ідентифікують свою класову приналежність, проте в практиці глибинних інтерв'ю виявилось, що їх класова ідентифікація (особливо у робітників) не є спонтанною і чіткою, вона, скоріше, ситуативна і формальна. Крім того, зафіксовано зміну в Україні протягом останніх двох десятиліть системи домінуючих класових самоідентичностей – від типових для радянського періоду категорій (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція) до пострадянської / прозахідної суб'єктивної стратифікації, зосередженої навколо середнього класу [Оксамитна, 2015].

Показовою є також залежність класових позицій і самооцінок соціального статусу, що традиційно вимірюється методом розміщення індивідом себе на уявній соціальній

драбині [Оксамитна, 2011; Макеев, Симончук, 2014]. Зокрема і в проекті 2017 зафіксовано виразний зв'язок між класовою позицією і соціальною самоідентифікацією за 7-бальною шкалою, де 1 – найнижче соціальне положення, а 7 – найвище (табл. 6 і рис. 8). Соціальні самооцінки підприємців вищі, ніж у будь-якої групи найманих працівників. Серед останніх керівники вважають свій статус вищим, ніж фахівці і службовці, а всі ці групи службового класу – вищим за кваліфікованих і некваліфікованих робітників. Отже, соціальні самооцінки прямо залежать від наявності майнового, владного і кваліфікаційного ресурсів.

Таблиця 6

Класовий розподіл і соціально-статусні самооцінки, %

Класи	1 – найнижча позиція	2	3	4	5	6	7 – найвища позиція
Підприємці	1,1	4,2	12,6	26,3	40,0	11,6	4,2
Керівники	1,4	1,4	12,9	41,4	25,7	12,9	4,3
Фахівці з вищою освітою	0,4	4,8	18,6	41,6	26,0	7,5	1,1
Фахівці з середньою спеціальною освітою	0,9	4,6	21,2	39,3	26,1	5,8	2,1
Службовці без фахової освіти	0,1	5,2	37,9	37,9	13,8	3,4	1,7
Кваліфіковані робітники	2,1	6,3	26,6	40,5	16,3	7,6	0,6
Некваліфіковані робітники	5,9	12,5	33,8	28,7	14,7	2,9	1,5
Усього (N=1067)	1,8	5,9	23,3	37,7	22,1	7,4	2,0

Рисунок 8. Класовий розподіл і соціально-статусні самооцінки, %

У суб'єктивній сфері індикатором класових відмінностей вважають як відчуття класової ідентичності людей, так і прийняття ними спільних класових інтересів, зокрема наявність усталених уявлень про різні прояви соціальної нерівності [Evans, 1993; Delhey, 1999]. Так, у проекті «Соціальні нерівності» в рамках Програми міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Programme – ISSP) з 1987 року

регулярно емпірично перевіряють вплив класових позицій людей на їхні соціальні установки, серед яких: уявлення про міру нерівності доходів, справедливість заробітної плати, підтримку політики перерозподілу, сприйняття людьми соціальних конфліктів різного типу (детально див.: [Симончук, 2010]). Дані проекту 2017 року теж дозволяють дослідити зв'язок класу та названих соціальних установок.

Судити про *сприйняття нерівності в доходах* можна на підставі відповідей респондентів на твердження «У країні занадто велика різниця в доходах громадян». (Варіанти відповіді містили 5-бальну шкалу від «цілком згоден» до «зовсім не згоден».) Більшість населення поділяє думку про наявність в Україні високого рівня нерівності в доходах (табл. 8). Причому якщо в розвинених капіталістичних країнах (за даними ISSP 2009 року) у середньому три чверті респондентів вбачали існування цієї нерівності, то в Україні фіксувалися вкрай високі оцінки – 96%. Згідно з даними проекту 2017 року, цей показник залишився надзвичайно високим – 98%. У західних суспільствах у 2009 році очевидними були класові відмінності в установках: соціальну нерівність доходів гостріше сприймали представники робітничого (82%) і проміжного класів (77%), ніж службового класу (66%) і дрібних власників (67%). Натомість в Україні взагалі не було тоді й немає в 2017-му значимих відмінностей: цей вид нерівності представниками всіх класів сприймається однаково гостро. Таким чином, вкрай високий рівень уявлень про соціальну нерівність в усіх класах засвідчує, що наявна диференціація доходів нелегітимована у сучасній Україні, тобто доходи розподіляються далеко не на користь одного із цих класів.

Таблиця 7

**Класовий розподіл і різноманітні установки щодо соціальної нерівності,
% згодних і скоріше згодних з твердженням**

Класи	А	Б			В	Г
	<i>В Україні занадто велика різниця в доходах громадян</i>	<i>Уряд зобов'язаний зменшити різницю в доходах громадян</i>	<i>Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних</i>	<i>Уряду потрібно зменшити витрати на соціальні виплати</i>	<i>У справедливому суспільстві відмінності в стандартах життя людей повинні бути мінімальними</i>	<i>Багаті люди в Україні повинні ділитися з бідними</i>
Підприємці	96,8	75,9	64,2	26,3	83,2	57,9
Керівники	97,1	94,4	77,2	20,0	88,6	60,0
Фахівці з вищою освітою	98,9	89,6	75,8	21,1	89,9	67,3
Фахівці з середньою спеціальною освітою	96,5	93,0	85,2	23,5	87,9	67,9
Службовці без фахової освіти	94,8	86,2	79,4	13,7	94,8	63,8
Кваліфіковані робітники	97,8	88,8	81,3	20,9	85,9	69,9
Некваліфіковані робітники	98,5	91,2	83,8	19,9	91,9	73,5
Усього	97,8	88,8	78,8	21,1	89,2	67,4

Судити про установки людей щодо соціальної нерівності можна також на підставі *сприйняття рівня справедливості отримуваної ними заробітної плати*. За даними проекту ISSP 2009 року, в Україні 80% зайнятих вважали свою зарплату несправедливою, тоді як у розвинених західних країнах цієї думки дотримувались в середньому 57% респондентів. Отже, маємо значно гостріше сприйняття цього різновиду нерівності в Україні. У наведених вище даних зазначалось, що лише 39% зайнятих українців вважають, що їх зарплата відповідає зусиллям і кваліфікації, які вони застосовують для виконання роботи, відповідно 61% є незадоволеними нею. У 2009 році зв'язок класової позиції і оцінок справедливості оплати праці в усіх порівнюваних країнах був однаково слабким, однак слід наголосити таку тенденцію: думка про несправедливість зарплати меншою мірою була характерна для власників і представників службового класу, ніж інших класів найманих працівників. У 2017-му в Україні свою зарплату вважали невідповідною зусиллям, а отже несправедливою, частіше представники робітничого і проміжного класу, ніж підприємці та керівники.

Ще одним показником сприйняття (не)справедливості зарплати є відповіді на запитання «На деяких посадах заробітна плата в Україні перевищує 100 тис. грн на місяць. За яких умов це є виправданим?», де альтернативами є умови, що посада передбачає надзвичайно інтенсивну та тяжку працю, надзвичайно високий рівень відповідальності та професійної кваліфікації, наявність рідкісних талантів або особливих заслуг перед країною (табл. 8). У проекті ISSP перевіряють гіпотезу, що представники середнього класу мають меритократичну за робітників позицію, вважаючи, що чим більший внесок особистих зусиль, тим виправданішим є високий дохід. Виявилось, що лише третина (34%) українців за жодних умов не виправдовує таку надвисоку зарплату, однак інші дві третини вважають це виправданим за певних умов – всі названі вище чинники здобули подібну вагу – по третині згодних. До речі, гіпотеза не підтвердилась: класові відмінності відносно кожної з умов відсутні – представники різних класів готові допустити надвелику різницю в доходах, однаковою мірою цінуючи і надзвичайно інтенсивну та тяжку працю, і надзвичайно високий рівень відповідальності та професійної кваліфікації, і рідкісні таланти, й особливі заслуги перед країною.

Класовий розподіл згодних з твердженням «На деяких посадах заробітна плата в Україні перевищує 100 тис. грн на місяць. За яких умов це є виправданим ...?», %

Класи	Якщо посада передбачає надзвичайно інтенсивну та тяжку працю	Якщо посада передбачає надзвичайно високий рівень відповідальності	Якщо посада передбачає надзвичайно високий рівень професійної кваліфікації	Якщо людина має особливі, рідкісні таланти	Якщо людина має особливі заслуги перед країною	Не є виправданим за жодних умов
Підприємці	24,2	35,8	30,5	30,5	30,5	36,8
Керівники	38,6	50,0	47,1	40,0	32,9	28,6
Фахівці з вищою освітою	34,6	36,8	33,8	41,3	32,0	32,7
Фахівці з середньою спеціальною освітою	35,7	32,2	31,3	30,4	24,3	34,8
Службовці без фахової освіти	29,3	43,1	44,8	39,7	36,2	29,3
Кваліфіковані робітники	28,4	34,7	35,6	36,0	28,7	37,8
Некваліфіковані робітники	30,1	31,6	33,8	32,4	33,8	30,1
Усього	31,3	36,1	35,3	36,2	30,5	34,1

Емпіричній перевірці в перебігу проекту підлягає питання про те, чи впливають класові позиції людей і сприйняття ними соціальної нерівності на їхню схильність підтримувати *соціальну політику перерозподілу*, спрямовану на подолання класово детермінованих нерівностей. З цією метою використовують низку запитань стосовно ролі уряду країни в перерозподілі ресурсів, зміст яких інтерпретують як підтримку респондентами принципу перерозподілу. Серед них – підтримка державної політики зменшення різниці в доходах громадян і відповідних стратегій її реалізації (забезпечення урядом прийнятної рівня життя для безробітних; зменшення витрат на виплати допомоги бідним). (Відповіді на ці запитання подано у вигляді 5-бальної шкали ставлення до політики перерозподілу – від «цілком згоден» до «зовсім не згоден»).

З вищенаведеного аналізу відомо, що 98% населення України поділяють думку, що відмінності в доходах занадто великі. Цілком очікувано, що частка згодних із політикою перерозподілу доходів виявилася дуже високою – 89% у 2017 році та 91% у 2009-му (натомість у західних країнах оцінка соціальної нерівності була порівняно нижча (73%), відповідно нижча й частка тих, хто підтримує політику перерозподілу (54%) [Симончук, 2010: с. 80]). Доведено, що вплив класової позиції на схвалення принципу перерозподілу в Україні і західних країнах невеликий (цей факт є характерним і для 2017 року). Проте навіть в Україні вочевидноється тенденція: підприємці меншою мірою підтримують політику перерозподілу, ніж представники класів найманих працівників. У західних країнах крім дрібної буржуазії ще й представники службового класу дотримуються більш ліберальних економічних

поглядів, тоді як представники робітничого і проміжного класу більшою мірою підтримують політику перерозподілу. На підтримку цього висновку свідчить класово специфічна частка згодних з твердженням «багаті люди в Україні повинні ділитися з бідними»: підприємці та керівники є більш ліберально налаштовані, ніж наймані працівники. Крім того, переважна більшість (89%) українців поділяють егалітаристську думку, що «у справедливому суспільстві відмінності в стандартах життя людей повинні бути мінімальними». Причому її підтримують представники усіх класів рівною мірою.

Отже, відомий з попередніх досліджень висновок про дуже високий рівень сприйняття українцями, незалежно від їх класової приналежності, соціальної нерівності у різних її проявах знайшов підтвердження у проекті 2017 року. Відповідні соціальні установки – переконання у несправедливості оплати праці і розподілу доходів у сучасній Україні, в обов'язку держави перерозподіляти доходи, у зобов'язанні багатих ділитися з бідними – виявились вкрай високими, водночас вони не є класово специфічними.

Одже, за результатами аналізу можемо стверджувати, що класова конфігурація українського суспільства у 2017 році виявляється вже досить усталеною і має ознаки постіндустріальності. Зафіксовано значний зв'язок класів із ситуаціями зайнятості, матеріальним статусом і соціальною самоідентифікацією. Високостатусні класи – підприємці, керівники, фахівці з вищою освітою – мають завдяки своєму місцю у класовій структурі кращі матеріальні умови життя, стабільнішу і безпечнішу ситуацію зайнятості, вищу самооцінку соціального статусу, ніж низькостатусні класи – робітники і службовці. Водночас фіксується відсутність класових відмінностей у різноманітних установках щодо соціальної нерівності: представники і середнього класу, і робітничого класу вважають її рівень вкрай високим і однаковою мірою підтримують політику перерозподілу доходів і мінімізації різниці у стандартах життя різних груп українців.

Нерівності соціальних класів за станом здоров'я

У дослідженнях класових ефектів багато уваги приділяють впливу класу на здоров'я (наприклад, див.: [Carpiano, 2008; Torssader, 2010]). Показниками стану здоров'я зазвичай виступають як об'єктивні його виміри (захворювання, частота звернення до медучстанов, час перебування на лікарняному), так і суб'єктивні (самооцінки стану здоров'я, наявності нерівності у вітчизняній системі охорони здоров'я) (див.: [Соболева, Чепурко, 2018].) У проекті 2017 року цей предмет вимірюється за допомогою лише суб'єктивних показників – самооцінок стану здоров'я і можливості отримання якісної медичної допомоги в разі необхідності, підтримування фізичного і психічного стану свого

здоров'я⁵³. Крім того, залучаються оцінки респондентів щодо наявності в Україні рівного для всіх громадян доступу до первинних медичних послуг.

Класові категорії, які в даному дослідженні виступають незалежними змінними, диференційовано за ознаками наявності майнового, владного і кваліфікаційного ресурсів на сім категорій – підприємці, керівники, фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою, службовці без фахової освіти, кваліфіковані та некваліфіковані робітники. З аналітичних потреб також використовуємо їх групування в узагальнені категорії різного типу: по-перше, дрібна буржуазія (підприємці), службовий клас (керівники і фахівці), проміжний (службовці) і робітничий (не- і кваліфіковані робітники); по-друге, середній клас (підприємці, службовий і проміжний класи) і робітничий клас; по-третє, високостатусні (підприємці, керівники і фахівці) та низькостатусні (службовці й робітники) класи.

Емпіричний аналіз засвідчує, що клас має значний вплив на названі вище показники (табл. 9 і рис. 9). Самооцінки стану здоров'я як відмінного і доброго є значно поширенішими серед підприємців, керівників і фахівців (близько 50%), ніж серед кваліфікованих (41%) і некваліфікованих (30%) робітників і службовців (33%). Оцінюючи свої шанси отримати якісну медичну допомогу в разі необхідності, підтримувати фізичний і психічний стан свого здоров'я, частка згодних і скоріше згодних з цими твердженнями найвища серед керівників, далі – підприємців і фахівців, а найнижча – серед робітників і службовців. Отже, очевидні класові відмінності у названих суб'єктивних оцінках: представники низькостатусних класів (службовці та робітники) більшою мірою відчувають і вразливість здоров'я, і дефіцит можливостей його підтримання, ніж високостатусних (керівники, підприємці і фахівці). А от в оцінках наявності в Україні рівного для всіх громадян доступу до забезпечуваних державою первинних медичних послуг виразних класових відмінностей немає – не більше чверті представників всіх класів погоджується з такою оцінкою (виключенням є підприємці – 38%), відповідно три чверті за рік до початку медичної реформи в Україні вважають шанси українців на отримання цих послуг нерівними.

---

⁵³ В анкеті відповідні запитання сформульовано так: «Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я в цілому?» (за 5-бальною шкалою, де 1 – дуже погане, а 5 – відмінне) і «Наскільки Ви згодні або не згодні з такими твердженнями?... «Я маю можливість у разі необхідності отримати якісну медичну допомогу», «Я маю можливість підтримувати фізичний/психічний стан свого здоров'я» (за 4-бальною шкалою, де 1 – не згодні, а 4 – згодні).

Таблиця 9

Самооцінка стану здоров'я та можливості його підтримування, %

Класи	Самооцінка стану здоров'я (добрий і відмінний)	Оцінка можливості отримати якісну медичну допомогу (згодні та скоріше згодні)	Оцінка можливості підтримувати фізичний стан свого здоров'я (згодні та скоріше згодні)	Оцінка можливості підтримувати психічний стан свого здоров'я (згодні та скоріше згодні)	Оцінка рівного доступу до медичних послуг (так)
Керівники	50,7	71,4	87,2	85,7	22,9
Підприємці	54,7	57,9	72,6	71,6	37,9
Фахівці з вищою освітою	48,1	45,7	75,5	74,0	23,4
Фахівці з середньою спеціальною освітою	45,6	50,5	71,3	71,3	27,0
Службовці без фахової освіти	32,7	24,1	60,4	63,8	19,0
Кваліфіковані робітники	40,5	38,7	58,9	62,8	25,1
Некваліфіковані робітники	29,9	31,9	50,0	52,2	27,9
Усього (N=1074)	43,2	45,1	66,4	67,5	25,9

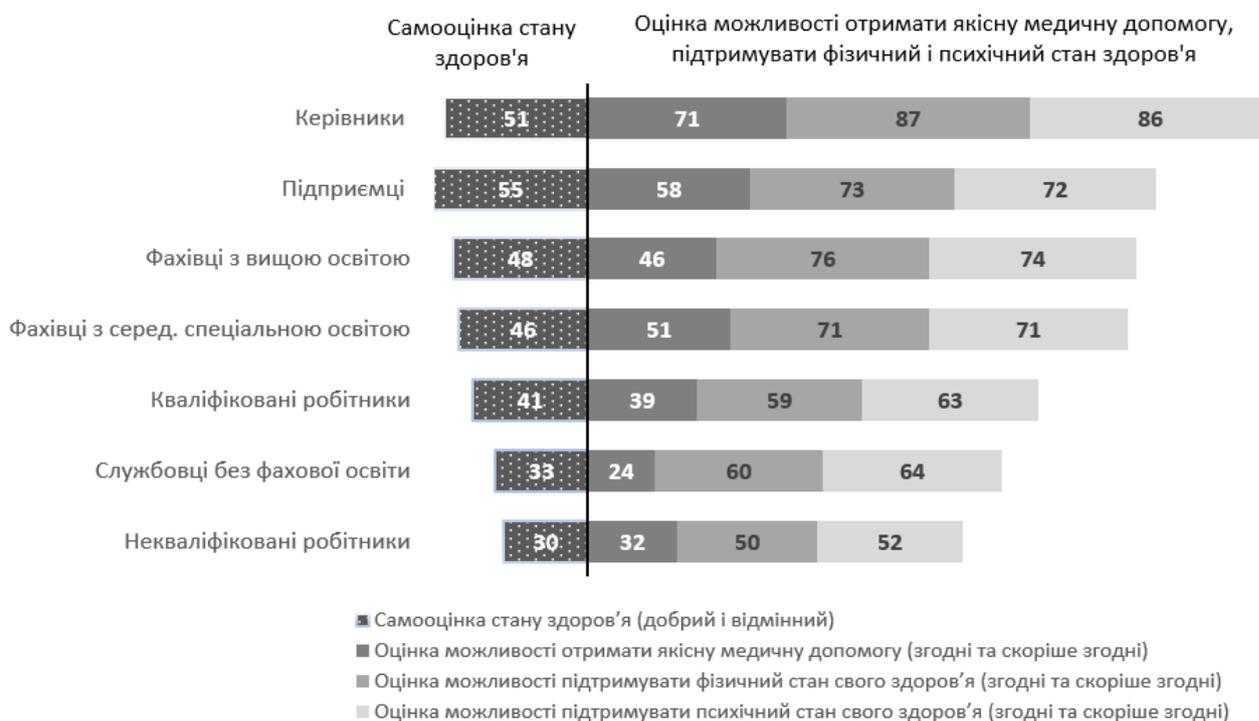

Рисунок 9. Класові відмінності у самооцінках стану здоров'я та можливості його підтримування, %

Класові нерівності дозвіллевих та рекреаційних практик

Відповідна проблематика є традиційним предметом класового аналізу (наприклад, див.: [Bourdieu, 1984; Chan, Goldthorpe, 2007; Скокова, 2013]). Загальновизнаним фактом у західній соціології є більша поширеність цих практик серед представників середнього класу, ніж робітничого. Однак у вітчизняних реаліях цей факт потребує емпіричних підтверджень.

Дані свідчать, що клас має значний вплив на *практики проведення дозвілля* (табл. 10 і рис. 10). Різноманітні культурні заходи – концерти, кіносеанси, театральні вистави, виставки, спортивні змагання, екскурсійні поїздки за місто або до інших міст, а також екскурсії до музеїв – відвідує значно більша частка керівників і фахівців з вищою освітою, ніж підприємців і фахівців з середньою спеціальною освітою, а ті, в свою чергу, частіше за службовців і робітників. Причини цих класових відмінностей дослідники вбачають як у нерівності матеріальних ресурсів (чітко зафіксованої у розглянутих вище даних; зокрема представники робітничого класу зізнавались, що їм доводиться економити на дозвіллі та відпочинку), так і відмінностях систем цінностей (більш утилітарній у представників робітничого класу і більш спрямованій на особистісний саморозвиток – у службового).

Рисунок 10. Класові відмінності в дозвіллевих практиках, %

Практики проведення відпустки теж мають класову специфіку (рис. 11). (Запитання в анкеті формулювалось так: «Як Ви відпочивали, проводили більшу частину своєї відпустки, канікул останнього разу (цього року або у минулому році)?»). Так, значно більше робітників (насамперед некваліфікованих) порівняно з представниками інших класів фактично не мали повноцінного відпочинку протягом року: більше чверті з них не мали відпустки взагалі, а половина, навіть перебуваючи у відпустці, проводили її у пасивний спосіб – вдома, займаючись домашніми справами або додатковою роботою. Проводили відпустку в такий спосіб (фактично неучасті у повноцінних рекреаційних практиках) втричі менше підприємців, вдвічі – керівників і фахівців, у півтора рази – службовців. Водночас керівники, підприємці і фахівці з вищою освітою частіше за представників інших класів реалізували активні рекреаційні практики, що потребують фінансових і організаційних витрат, – відпочивали в Україні за путівкою/курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) чи в курортному місці без

путівки, а також за кордоном⁵⁴, зокрема в Європі чи в найпопулярніших серед українців закордонних курортних містах – Туреччині та Єгипті. Високостатусні класи більше практикували і відпочинок за містом, на дачі, а також гостювання у родичів і знайомих.

Рисунок 11. Класові відмінності в участі та неучасті у рекреаційних практиках, %

Очевидні класові відмінності також у *практиках територіальної мобільності* з різною метою (зокрема, рекреаційна, дозвіллева, ділова, освітня) у межах України і поза ними (табл. 11 і рис. 12). Так, серед підприємців, керівників і фахівців частка тих, хто виїжджав протягом останніх трьох років за межі області, де вони проживають, в інші регіони України значно більша, ніж серед службовців і робітників. Причому це стосується поїздок задля чотирьох із шести запропонованих цілей – для відпочинку, проведення вільного часу; відвідування родичів; у відрядження, для участі у конференціях; на лікування. А от поїздки з метою тимчасової роботи чи навчання детерміновані іншим чином: підприємці, службовці і робітники працюють поза межами місця проживання вдвічі частіше за керівників і фахівців; на навчання виїжджали вдвічі більше службовців і фахівців з середньою спеціальною освітою. Відносно тих, хто виїжджав в останні три роки в інші країни, фіксується подібна залежність: керівники, підприємці і фахівці в кілька разів більше подорожують за кордон з метою відпочинку і проведення вільного часу, відвідування родичів, лікування, у відрядження і для участі у конференції. А от задля тимчасової роботи виїжджають передусім підприємці, службовці і робітники, вдвічі частіше за керівників і фахівців з вищою освітою. Таким чином, представники високостатусних класів виявляють себе, загалом, як територіально мобільні, а низькостатусні – як іммобільні.

⁵⁴ У категорію «тих, хто відпочивав за кордоном» згруповано тих, хто відпочивав у Європі, Туреччині та Єгипті.

Класові відмінності в участі у дозвіллевих і рекреаційних практиках, %

Класи	(А) Дозвіллеві практики							(Б) Рекреаційні практики							
	Концерти	Кінотеатри	Театральні вистави	Спортивні змагання	Виставки	Екскурсійні поїздки за місто/до інших міст	Екскурсії до музеїв	Не мали відпустки	Провели відпустку вдома, займалися домашніми справами	Займалися під час відпустки додатковою роботою	Їздили відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	Відпочивали за містом, на дачі	Відпочивали в курортному місці в Україні	Відпочивали за кордоном	
Керівники	78,6	65,7	60,0	61,4	47,1	51,4	42,9	11,4	24,3	2,9	28,6	31,4	40,1	22,9	
Підприємці	66,3	54,7	41,1	47,4	35,8	42,1	30,5	13,7	14,7	4,2	23,2	22,1	36,8	25,3	
Фахівці з вищою освітою	80,7	67,3	58,7	39,8	52,0	51,7	40,2	7,4	28,7	4,1	24,2	18,6	31,2	8,6	
Фахівці з середньою спеціальною освітою	66,1	62,6	44,3	42,6	41,7	28,7	29,6	9,3	35,7	4,3	22,6	25,2	27,8	11,3	
Службовці без фахової освіти	41,4	39,7	24,1	27,6	24,1	20,7	22,4	12,1	32,8	13,8	19,0	10,3	25,9	5,2	
Кваліфіковані робітники	49,2	39,9	26,3	30,2	18,7	19,6	16,6	16,6	47,1	8,2	18,6	14,2	23,9	2,7	
Некваліфіковані робітники	33,8	25,0	15,4	27,2	8,1	10,3	8,1	26,5	44,1	6,9	17,6	8,8	11,8	3,7	
Усього	60,0	50,3	38,4	37,0	31,8	31,6	28,6	14,2	36,8	6,1	21,3	17,4	26,9	11,2	

Таблиця 11.

Класовий розподіл тих, хто виїжджав протягом останніх трьох років в інші області України та в інші країни, %

Класи	% тих, хто виїжджав за межі області, де вони проживають, в інші регіони України з метою...						% тих, хто виїжджав в інші країни з метою...				
	відпочинку, проведення вільного часу	відвідування родичів	у відрядження, для участі у конференціях	на лікування	тимчасова робота	навчання	відпочинку, проведення вільного часу	відвідування родичів	у відрядження, для участі у конференціях	тимчасова робота	на лікування
Керівники	72,9	44,3	38,6	11,4	5,7	2,9	27,1	12,9	4,3	2,9	0,1
Підприємці	61,1	52,6	17,9	10,5	9,5	2,1	29,5	10,5	1,1	7,4	0,2
Фахівці з вищою освітою	62,1	42,8	25,7	7,1	4,1	3,7	25,3	3,7	1,5	3,0	0,4
Фахівці з середньою спеціальною освітою	55,7	50,4	15,7	4,3	2,6	6,1	13,0	3,5	0,9	7,0	0,1
Службовці без фахової освіти	32,8	36,2	17,2	3,4	8,6	8,6	5,2	6,9	0	6,9	0
Кваліфіковані робітники	39,3	36,6	7,6	5,1	7,3	2,1	4,5	3,6	0,5	6,0	0
Некваліфіковані робітники	22,1	30,1	5,9	2,9	8,8	2,9	2,9	5,1	0,5	7,4	0
Усього	48,3	40,7	16,2	6,1	6,3	3,4	14,2	5,2	1,2	5,5	0,2

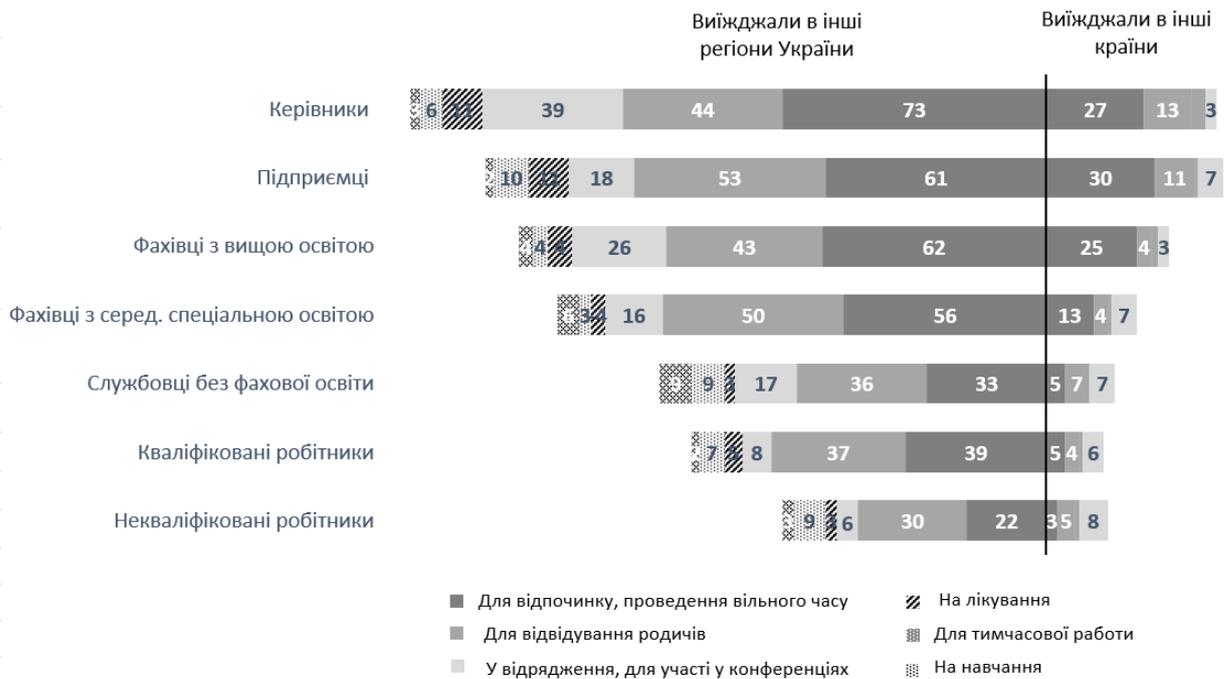

Рисунок 12. Класові відмінності у практиках територіальної мобільності, %

Класи і цифрова компетентність

За даними проекту, представники класів мають суттєво різний рівень цифрової компетентності за всіма показниками – вмінням користуватись комп'ютером та інтернетом і регулярним їх використанням, фактом реєстрації у соціальних мережах, наявністю особистого досвіду здійснення покупок, оплати послуг через інтернет (табл. 12 і рис. 13). Так, фахівці з вищою освітою і керівники, підприємці та фахівці з середньою спеціальною освітою значно активніші в усіх цих практиках, ніж службовці та робітники. Наведені у попередніх підрозділах дані щодо фактів дискримінації під час працевлаштування свідчать, що недостатній рівень володіння людиною навичками користування комп'ютером, інтернетом або офісною технікою є одною з найпоширеніших причин відмови у місці роботи, особливо серед робітників, службовців і фахівців з середньою спеціальною освітою.

Класові відмінності у різних показниках цифрової компетентності, %

Класи	Вміють користуватись комп'ютером і регулярно використовують його	Вміють користуватись інтернетом і регулярно використовують його	Зареєстровані в соціальних мережах	Мають особистий досвід здійснення покупок, оплати послуг через інтернет
Керівники	80,0	81,4	70,0	68,1
Підприємці	72,6	75,8	63,2	67,4
Фахівці з вищою освітою	89,2	87,7	76,6	64,6
Фахівці з середньою спеціальною освітою	67,0	72,2	69,6	49,6
Службовці без фахової освіти	50,0	50,0	56,9	31,4
Кваліфіковані робітники	52,3	56,8	57,7	38,1
Некваліфіковані робітники	37,5	37,8	39,0	23,5
Усього	64,7	66,7	62,6	48,8

Рисунок 13. Класові відмінності у різних показниках цифрової компетентності, %

Класові відмінності вочевидноються не лише у кількісних характеристиках користувачів інтернету, а й якісних – наприклад, з якою метою вони його використовують. Задля емпіричного доведення цього факту список цілей використання мережі з анкети згрупуємо відповідно до типології основних смислових сфер інтернет-активності користувачів, розробленої Н. Бойко⁵⁵ [Бойко, 2015]. Виявлено таку класову

⁵⁵ Дана типологія виокремлює шість сфер інтернет-активності: *пізнавально-професійна* – знайомлюсь з новинами, сайтами державних і громадських структур; шукаю інформацію для навчання або підвищення кваліфікації, для виконання професійних обов'язків; підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу); *пізнавально-рекреаційна* – спілкуюсь у чатах, соціальних мережах; для розваг і дозвілля (перегляд фільмів, слухання музики); шукаю інформацію для хобі (кулінарія, автомобілі, живопис); *розважально-ігрова* – просто блукаю по мережі; граю в комп'ютерні ігри онлайн; *соціально-громадянська* – беру участь в форумах, онлайн-конференціях; шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей і проектів; *споживча* – шукаю інформацію про товари/послуги, роблю покупки он-

специфіку: керівники, підприємці та фахівці з вищою освітою мають найбільш багатоцільову інтернет-активність, лідируючи в усіх її типах, окрім розважально-ігрової (табл. 12 і рис. 14). Найвиразніші відмінності високостатусних класів порівняно з службовцями і робітниками – у пізнавально-професійній активності (пошуку інформації для роботи, навчання, підвищення кваліфікації), лінійно-комунікаційній (користуванні електронною поштою), пізнавально-рекреаційній (пошуку інформації по темах, що цікавлять). Отже, представники середніх класів частіше за людей робітничого класу реалізують свої економічні, професійні, споживчі й особистісні інтереси та потреби за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Рисунок 14. Класові відмінності у типах інтернет-активності, %

лайн і сплачую послуги; *лінійно-комунікаційна* – користуюся електронною поштою; спілкуюся з допомогою спеціальних програм (Скайп, Вайбер, ін.); веду свій блог.

Таблиця 12.

Класові відмінності у цілях використання мережі, %

Класи	Пізнавально-професійна					Пізнавально-розважальна				Розважально-ігрова		Соціально-групова			Лінійно-комунікативна				Спо-живча	
	Взнайомилось з новинами, сайтами державних і громадських структур	Шукаю інформацію для навчання, підвищення кваліфікації	Шукаю інформацію для виконання професійних обов'язків	Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу)	Усього	Для розваг і дозвілля	Шукаю інформацію для хобі	Спілкуюсь у чатах, соціальних мережах	Усього	Граю у комп'ютерні ігри он-лайн	Просто блукаю у мережі	Усього	Беру участь у форумах, онлайн-конференціях	Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проєктів	Усього	Користуюсь електронною поштою	Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм	Веду свій блог	Усього	Шукаю інформацію про товари, роблю покупки он-лайн і сплачую послуги
Керівники	75,7	35,7	55,7	7,1	88,6	58,6	58,6	62,9	85,7	25,7	14,3	31,4	18,6	7,1	22,9	75,7	65,7	2,9	85,7	62,9
Підприємці	60,0	30,5	52,6	4,2	80,0	44,2	41,1	46,3	71,6	17,9	15,8	27,4	4,2	18,9	21,1	61,1	46,3	1,1	73,7	51,6
Фахівці з вищою освітою	71,4	49,1	55,8	2,6	90,3	53,9	53,9	58,7	87,0	16,0	16,2	27,1	12,6	13,0	20,8	68,8	53,9	3,0	77,7	46,1
Фахівці з середньою спеціальною освітою	58,3	30,4	40,9	3,5	75,7	53,9	47,8	53,0	76,5	24,3	20,9	35,7	5,2	7,0	10,4	48,7	43,5	3,5	66,1	30,4
Службовці без фахової освіти	43,1	19,0	34,5	3,4	55,2	37,9	46,6	50,0	67,2	17,2	17,2	27,6	6,9	6,9	8,6	36,2	34,5	1,7	50,0	36,2
Кваліфіковані робітники	48,3	20,2	25,4	1,2	59,2	46,5	40,5	38,1	71,6	19,9	21,1	35,6	2,4	3,0	4,5	32,3	42,6	0,6	54,7	32,0
Некваліфіковані робітники	33,8	8,8	11,0	1,5	40,4	34,6	28,7	24,3	53,7	20,6	21,3	35,3	1,1	3,7	7,4	28,7	22,1	0,7	40,4	17,6
Усього	44,1	29,0	57,7	2,6	69,9	37,8	44,7	46,1	74,4	19,6	18,8	32,0	7,1	7,9	12,5	48,3	44,3	1,8	63,3	37,5

Класи, освітні практики та мовні компетентності

У сучасному світі отримання будь-яких сертифікатів із здобуття професії / кваліфікації є лише першим етапом професійної кар'єри. Необхідною складовою вдалої кар'єри є залученість до безперервної освіти і здобуття різноманітних компетентностей [Оксамитна, 2010]. За результатами проекту, представники класів значно розрізняються за залученістю до системи безперервного навчання (табл. 13 і рис. 14). Так, протягом трьох останніх років на будь-яких курсах, семінарах, тренінгах значно частіше навчались керівники (56%) і фахівці з вищою освітою (55%), ніж фахівці з середньою спеціальною освітою (44%) і службовці (41%), а також підприємці (28%), кваліфіковані (18%) і некваліфіковані робітники (17%). Такого роду закономірність стосується більшості форм навчання – семінарів/тренінгів, спрямованих на підвищення професійної підготовки, галузевих курсів підвищення кваліфікації, курсів іноземних мов і курсів з ІТ технологій, онлайн-курсів з набуття нових знань (наприклад, ПРОМЕТЕУС, КУРСЕРА), а також семінарів/тренінгів, зорієнтованих на самовдосконалення особистості (спілкування, самоконтролю, здорового способу життя, саморозвитку). А от у навчанні на семінарах/тренінгах із започаткування та ведення бізнесу активніші були підприємці і керівники, ніж всі інші класи найманих працівників. Курси ж водіїв закінчували значно більшою мірою службовці, ніж представники інших класів. Крім того, виявлений факт щодо значно більшої залученості до системи перманентного навчання керівників і фахівців з вищою освітою, ніж фахівців з середньою спеціальною, службовців і підприємців, а також найменшої – представників робітничого класу є характерним і щодо планів навчання протягом найближчого року. Отже, серед сильнорусурсних класів вдвічі-втричі більша частка людей докладає зусиль для розвитку і вдосконалення своїх знань і навичок, ніж серед низькостатусних.

Класовий розподіл щодо участі у різних формах навчання, %

Класи	Загальний % тих, хто навчається хоча б на одних курсах	На яких саме курсах							
		Семінари/тренінги для підвищення професійної підготовки	Галузеві курси підвищення кваліфікації	Курси водіїв	Семінари-тренінги, зорієнтовані на самовдосконалення особистості	Курси іноземних мов	Курси з ІТ технологій	Онлайн-курси з набуття нових знань	Семінари/тренінги з започаткування та ведення бізнесу
На яких курсах, семінарах, тренінгах навчалися протягом трьох останніх років?									
Керівники	55,7	28,6	25,7	5,7	10,0	5,7	8,6	2,4	7,1
Підприємці	28,4	10,5	5,3	5,3	8,4	1,1	2,1	1,1	9,5
Фахівці з вищою освітою	55,0	26,4	30,9	7,1	7,1	8,2	5,2	4,1	1,1
Фахівці з середньою спеціальною освітою	44,3	21,7	15,7	7,8	6,1	5,2	3,5	0,1	0,9
Службовці без фахової освіти	41,4	15,5	12,1	12,1	3,4	3,4	5,2	6,9	5,2
Кваліфіковані робітники	17,8	9,1	6,3	2,7	1,5	0,9	0,3	0,3	0,9
Некваліфіковані робітники	17,1	5,1	5,1	5,9	2,9	0,7	1,5	0,7	2,9
Усього	34,8	16,0	14,8	5,7	4,8	3,6	3,0	1,8	2,6
На яких курсах, семінарах, тренінгах плануєте навчатись протягом найближчого року?									
Керівники	41,4	21,4	5,7	2,9	12,9	5,7	4,3	4,3	5,7
Підприємці	32,6	14,7	2,1	2,1	10,5	5,3	2,1	2,1	10,5
Фахівці з вищою освітою	43,9	19,7	9,7	6,3	8,6	9,7	2,6	2,6	4,1
Фахівці з середньою спеціальною освітою	36,5	19,1	5,2	3,5	10,4	3,5	0,9	3,5	2,6
Службовці без фахової освіти	25,9	8,6	6,9	3,4	5,2	3,4	1,7	1,7	5,2
Кваліфіковані робітники	15,7	5,7	2,7	1,8	2,7	4,8	0,9	1,5	0,9
Некваліфіковані робітники	11,0	2,9	0,7	3,7	0,7	0,7	0,7	0,1	2,2
Усього	28,1	12,3	4,8	3,5	6,2	5,4	1,7	2,0	3,4

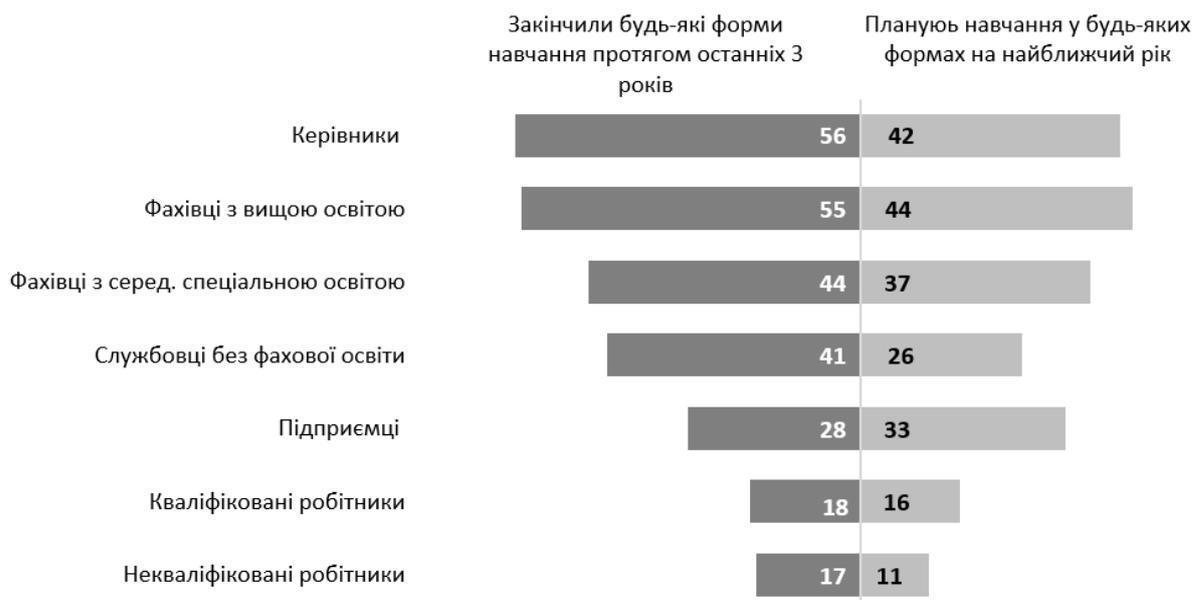

Рисунок 14. Класовий розподіл щодо навчання у будь-яких формах протягом останніх трьох років і планів на найближчий рік, %

Знання іноземних мов визнається цінним капіталом у сучасному світі, тому люди докладають значних зусиль для їх вивчення. Аналіз самооцінок представників різних класів щодо володіння чотирма іноземними мовами – англійською, німецькою, французькою, польською – свідчить про суттєві класові відмінності у рівні їх мовної компетентності (табл. 14 і рис. 15). Англійська – найбільш знана (53%) серед зайнятого населення – є найпоширенішою серед керівників і фахівців з вищою освітою (по 71%), дещо меншою мірою – серед підприємців і фахівців з середньою спеціальною освітою (по 60%), службовців і кваліфікованих робітників (по 45%), а найменшою мірою – серед некваліфікованих робітників (24%). Німецька і польська мови значно менше поширені серед українців (13% і 12% відповідно), але класові відмінності у володінні нею ті ж самі. Однак, додатковий аналіз свідчить, що рівень володіння іноземними мовами теж розрізняється: якщо англійською представники всіх класів володіють на початковому або середньому рівні, то іншими мовами — переважно на початковому. (Звернімо увагу, що польською володіє подібна частка фахівців, підприємців і некваліфікованих робітників, що можна пояснити регулярною практикою трудової міграції цих груп до Польщі.) Крім того, представники службового класу не тільки краще знають іноземні мови, а й постійно вдосконалюють їх знання на курсах іноземних мов; за даними таблиці 6, протягом останніх трьох років на них навчались значно більшою мірою фахівці з вищою (8%) і середньою спеціальною (5%) освітою та керівники (6%), ніж підприємці і робітники (до 1%). На наступний рік вивчення іноземної мови на курсах для себе планують насамперед фахівці і керівники, ніж представники інших класів.

Таблиця 14

Класові відмінності у володінні іноземними мовами, %

<i>Класи</i>	<i>Англійська</i>	<i>Німецька</i>	<i>Польська</i>	<i>Французька</i>
Керівники	71,4	17,1	17,1	4,3
Підприємці	60,6	23,7	11,0	2,2
Фахівці з вищою освітою	70,9	20,1	15,5	8,3
Фахівці з середньою спеціальною освітою	60,0	13,0	7,0	8,7
Службовці без фахової освіти	44,6	10,7	5,5	7,3
Кваліфіковані робітники	45,2	7,6	9,8	3,6
Некваліфіковані робітники	24,3	4,4	14,0	3,7
Усього	53,4	13,1	11,8	5,5

Рисунок 15. Класові відмінності у володінні іноземними мовами, %

Задоволеність різними аспектами життя та громадянська суб'єктність

Дані свідчать про класові відмінності у рівні задоволеності життям, роботою, житлом, фінансовою ситуацією домогосподарства, часом на улюблену справу (табл. 15). Керівники, підприємці і фахівці за названими показниками почуваються краще і впевненіше, ніж робітники і службовці. А от показники задоволеності особистими зв'язками і якістю середовища проживання виявились класово нейтральними.

Таблиця 15

Рівень задоволеності різними аспектами життя (середнє на 11-бальній шкалі, де 0 — «зовсім не задоволені», 10 — «повністю задоволені»)

Класи	Рівень задоволеності...						
	життям в цілому	роботою	житлом	фінансовою ситуацією домогосподарства	часом на улюблену справу	особистими стосунками	якістю середовища проживання
Керівники	7,01	7,81	7,39	6,12	6,29	7,86	6,84
Підприємці	6,59	6,97	6,63	5,79	6,72	7,86	6,37
Фахівці з вищою освітою	5,97	7,14	6,05	4,69	5,95	7,71	6,16
Фахівці з середньою спеціальною освітою	5,86	6,97	6,09	4,79	6,32	7,86	6,24
Службовці без фахової освіти	5,16	4,19	6,01	3,78	5,98	7,65	5,67
Кваліфіковані робітники	5,42	5,98	5,81	4,25	5,52	7,61	6,01
Некваліфіковані робітники	5,47	5,47	5,72	4,01	5,50	7,56	6,22
Усього	5,80	7,09	6,08	4,62	5,89	7,70	6,17

Класи	Рівень задоволеності...						
	життям в цілому	роботою	житлом	фінансовою ситуацією домогосподарства	часом на улюблену справу	особистими стосунками	якістю середовища проживання
Службовці без фахової освіти	5,16	4,19	6,01	3,78	5,98	7,65	5,67
Некваліфіковані робітники	5,47	5,47	5,72	4,01	5,50	7,56	6,22
Кваліфіковані робітники	5,42	5,98	5,81	4,25	5,52	7,61	6,01
Фахівці з серед. спеціальною освітою	5,86	6,97	6,09	4,79	6,32	7,86	6,24
Фахівці з вищою освітою	5,97	7,14	6,05	4,69	5,95	7,71	6,16
Підприємці	6,59	6,97	6,63	5,79	6,72	7,86	6,37
Керівники	7,01	7,81	7,39	6,12	6,29	7,86	6,84

У якості інтегрованої самооцінки своїх життєвих шансів можна розглядати відповіді респондентів на два запитання про наявність достатніх можливостей жити так, як вони вважають доцільним, і забезпечити гідне життя своїм дітям (онукам). Серед зайнятого населення України в цілому не більше третини вважає, що вони мають такі можливості – 33% і 27% відповідно; однак класові відмінності доволі виразні (рис. 16). Так, класи з владними і майновими ресурсами – керівники і підприємці – мають значно вищі життєві шанси за самооцінками (по 50%), ніж фахівці з вищою і середньою спеціальною освітою (по 37%), службовці, кваліфіковані і некваліфіковані робітники (до 27%). Така ж закономірність спостерігається і щодо самооцінки можливості забезпечити гідне життя своїм дітям/онукам.

Рисунок 16. Класові відмінності у самооцінках життєвих шансів, % цілком і скоріше згодних

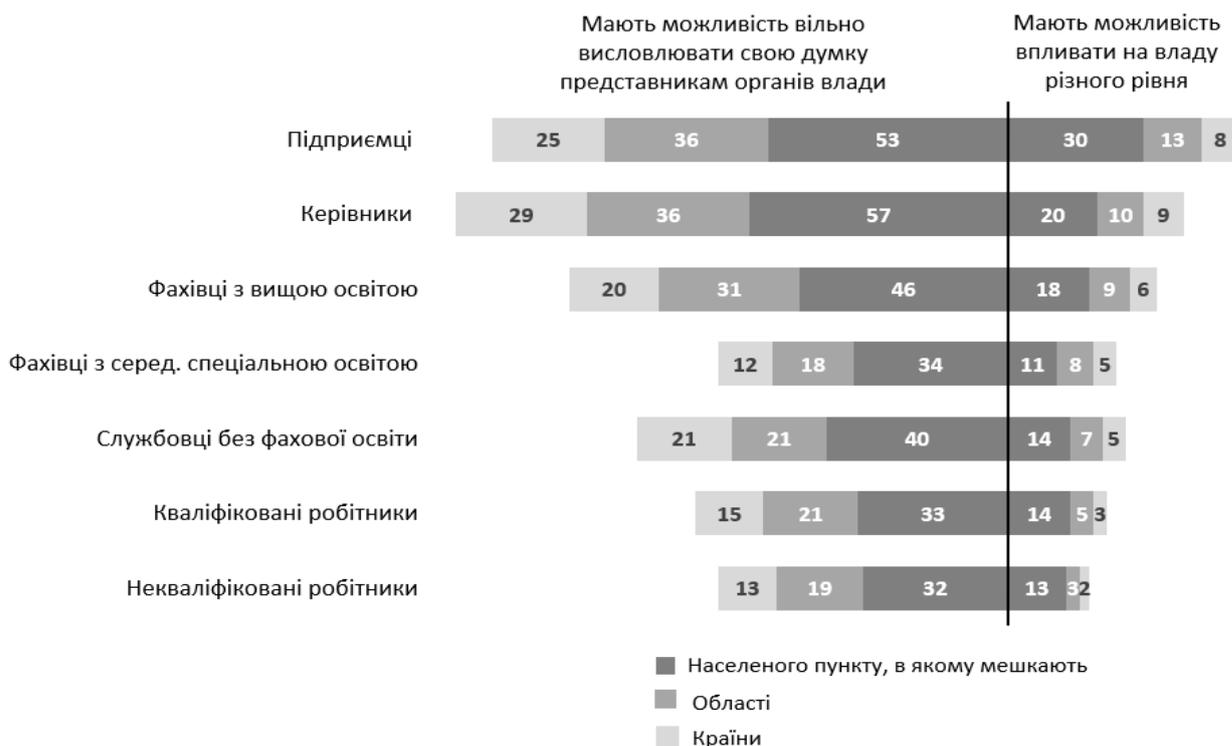
Показниками соціально-громадянської суб'єктності є, зокрема, усвідомлення індивідами можливості впливати на владу різного рівня, вільно висловлювати свою думку

представникам влади, готовність до контролю діяльності органів влади і роботи у розробці рішень місцевих органів влади, а також участь у роботі громадських і політичних організацій і рухів [Макеєв, Оксамитна, 2001; Степаненко, Бойко, 2008]. Дані свідчать, що рівень своєї соціально-громадянської суб'єктності представники класів оцінюють по-різному (табл. 16 і рис. 17). Оцінки можливості особисто впливати на владу різного рівня серед зайнятого населення в цілому невисокі (до 16%), причому чим вищий рівень влади, тим менше частка тих, хто бачить можливість свого впливу. Тим не менш класові відмінності очевидні: серед представників середнього класу (у складі керівників, підприємців і фахівців) частка тих, хто відчувають себе впливовими, вдвічі-втричі більша, ніж серед людей проміжного і робітничого класу. Така ж залежність фіксується і щодо можливості вільно висловлювати свою думку представникам органів влади різного рівня.

Таблиця 16

Класові відмінності у самооцінках можливості впливати на владу різного рівня і вільно висловлювати свою думку її представникам, %

<i>Класи</i>	<i>Можливість впливати на владу різного рівня</i>			<i>Можливість вільно висловлювати свою думку представникам органів влади</i>		
	<i>Населеного пункту, в якому Ви мешкаєте</i>	<i>Вашої області</i>	<i>Країни</i>	<i>Населеного пункту, в якому Ви мешкаєте</i>	<i>Вашої області</i>	<i>Країни</i>
Керівники	20,0	10,0	9,3	57,1	35,7	28,6
Підприємці	29,5	12,6	8,4	52,6	35,8	25,3
Фахівці з вищою освітою	17,8	8,9	6,3	46,1	30,5	19,7
Фахівці з середньою спеціальною освітою	11,3	7,8	5,2	33,9	18,3	12,2
Службовці без фахової освіти	13,8	6,9	5,2	39,7	20,7	20,7
Кваліфіковані робітники	13,6	4,8	3,0	32,6	21,1	14,8
Некваліфіковані робітники	12,5	2,9	2,2	31,9	19,1	13,2
Усього	16,1	7,1	4,7	41,1	25,1	17,7

Рисунок 17. Класові відмінності у самооцінках можливості впливати на владу різного рівня і вільно висловлювати свою думку її представникам, %

Важливим є не тільки усвідомлення свого впливу, а й готовність до діяльнісного включення в роботу громадських організацій та ініціативних груп. Рівень готовності на волонтерських засадах брати участь у різних заходах по поліпшенню ситуації у країні (наприклад, разом з іншими контролювати діяльність місцевої влади; увійти до складу консультативної ради, яка допомагатиме у розробці рішень місцевих органів влади; організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевої громади) значно варіює серед класів (табл. 17 і рис. 18). Керівники, підприємці та фахівці виявляють себе потенційно значно активнішими у діяльності експертних сфер громадянського суспільства за людей робітничого класу і службовців. Отже, представники високостатусних класів демонструють значно вищий рівень готовності до колективного контролю влади і застосування власних експертних компетентностей до вирішення проблем місцевої громади.

Самоідентифікація представників різних класів з певними типами людей різної громадянської компетентності, %

<i>Класи</i>	<i>Людина, яка готова на волонтерських засадах разом з іншими контролювати діяльність місцевої влади</i>	<i>Професіонал з певних питань, готовий на волонтерських засадах увійти до консультативної ради з розробки рішень місцевих органів влади</i>	<i>Людина, яка готова організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевої громади</i>
Керівники	32,9	27,1	25,7
Підприємці	24,2	21,1	17,9
Фахівці з вищою освітою	21,9	19,3	13,0
Фахівці з середньою спеціальною освітою	21,7	16,5	14,5
Службовці без фахової освіти	23,9	15,5	10,3
Кваліфіковані робітники	19,0	8,2	8,8
Некваліфіковані робітники	17,6	9,6	6,6
Усього	21,6	14,8	12,4

Рисунок 18. Самоідентифікація представників класів з типами людей різної громадянської компетентності, %

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іващенко О. Зайнятість і фах: соціологічні факти усталеної неузгодженості // Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. – Т.1. – 2011. – С. 367.
2. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе / Куценко О. Д. – Х. : Изд-во Харьков. гос. ун-та им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.

3. Куценко О. Социальные классы и политическая мобилизация (сравнительный анализ европейских стран сквозь призму трех типов классовых расколов) // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 3–27.
4. Макеев С. А. Классовый анализ в современной социологии / С. А. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 5–22.
5. Макеев С. Класова структура сучасного суспільства / С. Макеєв, О. Симончук // Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 110–134.
6. Нікітіна Т. Є. Перевірка надійності класової схеми Дж. Голдторпа для України / Т. Є. Нікітіна // Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. IV. – С. 113–126.
7. Оксамитная С. Н. Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / С. Н. Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 82–115.
8. Оксамитна С. Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА : Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
9. Оксамитна С. Класова належність чоловіків і жінок в українському суспільстві / С. Оксамитна, А. Черногорська // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 135. – С. 8–13. – (Серія : Соціологічні науки).
10. Оксамитна С. Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства / С. Оксамитна // Грані. – 2015. – № 1 (117). – С. 67–71.
11. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
12. Симончук Е. В. Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. В. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 5–25.
13. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – С. 33–104.
14. Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 56–84.
15. Симончук О. Дрібні власники: конституювання соціального класу в сучасній Україні / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014-а. – № 4. – С. 3–41.
16. Симончук О. В. Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку / О. В. Симончук // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2014-б. – Т. 161. – С. 46–55.

17. Симончук О. Класовий розподіл населення України згідно з Європейською соціально-економічною класифікацією / О. Симончук // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 9 (20). – С. 22–33.
18. Delhey J. Inequality and Attitudes. Postcommunism, Western Capitalism and Beyond / J. Delhey. – Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 1999. – FS III 99–403.
19. Evans G. Class Conflict and Inequality / G. Evans // International Social Attitudes: the 10th BSA report. – SCPR, 1993. – P. 123–142.
20. Goldthorpe J. Social Class and the Differentiation of Employment Contracts / J.H. Goldthorpe // On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 206–229.
21. Бойко Н. Интернет-активність в сучасних українських реаліях / Н.Л. Бойко // Соціологічний альманах. – Мінськ : «Беларуская навука», 2015. – № 6. – С. 534–542.
22. Куценко О. Соціальні класи і політична мобілізація (сравнительний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколів) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 3–27.
23. Макеев С.О., Оксамитна С.М. [Громадянська компетентність населення України](#) // Українське суспільство: моніторинг–2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, А.О. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 95–113.
24. Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т. ; за ред. С. Оксамитної. Молодь України: від освіти до праці. – К.: ВПЦ НАУКМА, 2010. – С. 27–42.
25. Оксамитна С. Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА : Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
26. Симончук О. Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50–96.
27. Симончук О.В. Сприйняття класового конфлікту: досвід емпіричного дослідження / О.В. Симончук // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2013. — Т. 148. — С. 23–29.
28. Симончук О. Протестні установки населення України: динаміка і соціально-груповий профіль / О.Симончук // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2017. – Випуск 4 (18). – С. 145–160.
29. Скокова Л. Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик / Л. Скокова // Соціальні виміри суспільства. – 2013. – № 5. – С. 546–566.
30. Степаненко В. Проблеми представництва суспільних інтересів у контексті конституційної реформи / В. Степаненко, Н. Бойко // Українське суспільство 1992–2008.

Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 343–360.

31. Чепурко Г., Соболева Н. Самооцінка стану здоров'я населенням України // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 9 (20). – С. 382–399.

32. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste / Bourdieu P. ; trans. by R. Nice. – N.Y. : Harvard University Press, 1984. – 640 p.

33. Carpiano R.M. Social Inequality and Health: Future Directions for the Fundamental Cause Explanation / R. M. Carpiano, B. G. Link, G. S. Phelan // Social Class: How Does it Work? / [Conley D. and Lareau A. (eds)]. – New York : Russell Sage Foundation, 2008. – P. 232–263.

34. Chan T.W. Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England / T.W. Chan, J. H. Goldthorpe // European Sociological Review. – 2007. – Vol. 23, No. 1. – P. 1–29.

35. Evans G. Class Conflict and Inequality / G. Evans // International Social Attitudes: the 10th BSA report. – SCPR, 1993. – P. 123–142.

36. Kelley J. Class and Class Conflict in Six Western Nations / J. Kelley, M. D. R. Evans // American Sociological Review. – 1995. – Vol. 60. – № 2. – P. 157–178.

37. Torssader J., Erikson R. Stratification and Mortality – a Comparison of Education, Class, and Income // European Sociological Review. – 2010. – Vol. 26. – N 4. – P. 465–474.

16. СПРИЙНЯТТЯ КЛАСАМИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

Традиційним предметом класового аналізу є також класові відмінності у сприйнятті соціальної напруженості, протестних установках та діях (наприклад, див.: [Куценко, 2012; Симончук, 2011, 2013, 2017]). У проекті 2017 року показниками сприйняття соціальної напруженості є думки респондентів щодо ймовірності масових протестів, рівень і причини готовності до участі в них, а також ідентифікація груп, між якими відчувається напруження.

Дані свідчать, що представники класів по-різному оцінюють ймовірність масових протестів у місці їх проживання: в усіх класах найманих працівників третина вважає їх високо або досить ймовірними, а от серед керівників таку думку поділяє менша частка (22%), серед підприємців – більша (40%) (табл. 1 і рис. 1). Рівень готовності до особистої участі в протестах серед представників усіх класів невисокий і доволі подібний (в середньому 27%)¹. Із запропонованого переліка причин, які можуть спонукати до протестних дій, лише три мають значний відгук респондентів – подальше підвищення тарифів на комунальні послуги (49%), зубожіння сім'ї (45%) і зростаюча корупція влади (35%), всі інші виявились менш мобілізуючими – неможливість працевлаштуватись (17%), зростаюча злочинність у країні (17%), погіршення екологічної ситуації (12%) і занедбаність міста/села, в якому респондент мешкає (10%), недостатньо активні дії влади з визволення окупованих територій України (10%). Причини готовності до протестних дій є класово відмінними: робітники значно більшою мірою готові до протестів саме через матеріальні негаразди (підвищення тарифів і зубожіння сім'ї) та неможливість працевлаштуватись.

---

¹ Результати дослідження на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАНУ також виявили несуттєві класові відмінності у протестних установках, але водночас зафіксували такий тренд: службовий клас і підприємці є потенційно активнішими, ніж робітники і службовці [Симончук, 2017].

Класові відмінності в оцінках ймовірності масових виступів населення на захист своїх прав, рівня готовності до участі в них і причин ймовірних протестів, %

Класи	Рівень ймовірності сьогодні у Вашому місті/селі масові виступи населення на захист своїх прав (висока і досить висока ймовірність)	Рівень готовності взяти участь у таких масових виступах (обов'язково візьмуть участь і скоріше так)	Причини ймовірних протестів							
			Подальше підвищення тарифів на комунальні послуги	Зубожіння Вашої сім'ї	Зростаюча корупція влади	Неможливість працювати	Зростаюча злочинність у країні	Погіршення екологічної ситуації у Вашому місті/селі	Зanedбаність міста/села, в якому Ви мешкаєте	Недостатньо активні дії влади з визволення окупованих територій
Керівники	21,5	22,8	37,1	38,6	27,1	17,1	22,9	12,9	7,1	11,4
Підприємці	40,0	27,4	51,6	42,1	42,1	13,7	20,0	13,7	9,5	13,7
Фахівці з вищою освітою	30,3	24,2	48,0	40,5	36,8	16,0	18,2	12,3	8,2	8,6
Фахівці з середньою спеціальною освітою	31,1	25,2	40,9	47,0	37,4	13,9	13,9	12,2	9,6	13,9
Службовці без фахової освіти	29,3	31,1	51,7	34,5	32,8	15,5	10,3	15,5	6,9	6,9
Кваліфіковані робітники	31,1	30,2	49,2	50,8	29,3	19,0	16,3	10,9	13,3	9,4
Некваліфіковані робітники	33,9	27,9	57,4	47,7	43,3	22,1	12,5	11,8	12,5	6,6
Усього	31,4	26,5	48,6	45,0	35,0	17,3	16,5	12,1	10,4	9,7

Рисунок 1. Класові відмінності в оцінках ймовірності масових виступів населення на захист своїх прав, рівня готовності до участі в них, %

Періодичне вимірювання рівня сприйняття соціальних конфліктів у національних і міжнародних опитуваннях для моніторингу динаміки посилення/послаблення конфлікту між керівниками і робітниками, багатими і бідними, середнім і робітничим класом

(наприклад, див.: [Evans, 1993; Kelley, Evans, 1995]). У рамках проекту ISSP 2009 року доведено, що громадяни України за сприйняттям різних видів конфлікту вельми подібні до населення розвинених західних країн [Симончук, 2013]. Тоді найгострішим усвідомлювався конфлікт між людьми на вершині суспільства та в його низах, а найменш актуальним вважали конфлікт між робітничим і середнім класом. З'ясувалося, що класові позиції практично не впливають на сприйняття конфліктів: представники різних класів схожим чином оцінювали різні їх види, однак (як тенденція) відзначалося, що представники робітничого класу дещо гостріше сприймають усі види конфлікту.

У проєкті 2017 року ці запитання було подано у методично спрощеній формі (фіксувалась лише думка щодо наявності або відсутності напруження, а не його гостроти). В анкеті було запропоновано великий перелік (14) альтернативних соціальних груп, між якими ймовірне напруження (табл. 2). Виявилось, що найінтенсивніші вісі напруженості сприймаються між соціальними групами, які пов'язано із сферою зайнятості, розподілом матеріальних і владних ресурсів – між бідними та багатими (65%), керівниками та найманими працівниками (48%), політичною елітою та пересічними громадянами (61%). Вдвічі–втричі менша частка українців бачить факти напруження між будь-якими демографічними групами – представниками старшого та молодшого покоління (28%) і чоловіками й жінками (14%) (рис. 2). Нейтральнішими виглядають і мовно-етнічні стосунки – між етнічними українцями та іншими національно-етнічними групами (18%), україно- та російськомовними громадянами (17%). Доволі низький рівень сприйняття напруження між різними поселенсько-регіональними групами – мешканцями великого міста та села (18%), столиці та інших міст (10%), різних регіонів країни (28%), місцевим населенням і переселенцями з інших регіонів України (21%), місцевим населенням і приїжджими з інших країн (14%); навіть напруження між жителями західних і південно-східних областей вбачає лише 34% зайнятих. Крім того, зафіксовано відсутність принципових класових відмінностей у сприйнятті альтернативних груп. Отже, найбільш важливою віссю соціального конфлікту залишаються не мовні, етнічні, вікові, статеві, поселенські і, навіть, регіональні відмінності, а саме владні і дохідно-майнові, що є аргументом на користь висновку про актуальність класових пояснень сучасних конфліктів.

Звісно, знання спектра соціальних установок представників класів щодо різного виду конфліктів продуктивно зіставляти із фіксацією того, як ці установки реалізуються у реальних протестних практиках різного типу (такого роду запитання відсутні у анкеті проєкту). Результати попередніх досліджень автора розділу (див.: [Симончук, 2011]) свідчать про наявність незначних класових відмінностей у рівні участі у страйках, мітингах, демонстраціях, майданах тощо; однак тренд такий: службовий клас і підприємці є активніші у різноманітних практиках захисту своїх інтересів, ніж робітники і службовці.

**Класові відмінності у сприйнятті напруженості між різними соціальними групами,
% згодних з твердженням**

Класи	В Україні існує напруженість між...												
	бідними та багатими	політичною елітою та пересічними громадянами	керівниками та найманими працівниками...	мешканцями західних і південно-східних областей	жителями різних регіонів країни	місцевим населенням і переселенцями з інших регіонів України	мешканцями великого міста та жителями села	етнічними українцями та іншими національно-етнічними групами	україномовними та російськомовними громадянами	представниками старшого і молодшого покоління	чоловіками й жінками	місцевим населенням і приїжджими з інших країн	мешканцями столиці та інших українських міст
Керівники	62,9	64,3	38,6	37,1	38,6	30,0	15,7	18,6	27,1	27,1	11,4	15,7	21,4
Підприємці	60,0	61,1	46,3	35,8	28,4	24,2	17,9	23,2	12,6	31,6	26,3	15,8	10,5
Фахівці з вищою освітою	63,9	61,3	45,0	34,6	30,9	24,5	16,7	18,2	17,8	30,9	15,2	16,4	9,3
Фахівці з середньою спеціальною освітою	54,8	55,7	48,7	37,4	25,2	21,7	14,8	11,3	16,5	31,3	11,3	13,0	11,3
Службовці без фахової освіти	69,0	69,0	48,3	31,0	34,5	19,0	20,7	19,0	19,0	22,4	8,6	12,1	12,1
Кваліфіковані робітники	68,0	61,1	49,5	31,4	23,9	17,8	19,0	16,0	14,8	24,5	12,4	13,0	8,2
Некваліфіковані робітники	72,8	66,1	53,7	33,1	29,4	17,6	19,1	19,1	20,6	28,7	14,0	11,8	9,6
Усього	65,2	60,6	47,8	33,8	28,4	21,3	17,8	17,5	17,3	28,0	14,1	14,1	10,2

Рисунок 2. Оцінки напруженості між різними соціальними групами, %

Одже, результати аналізу за більшістю тематичних сюжетів свідчать на користь висновку про значний вплив класу на різні аспекти життя та діяльності людей – на самооцінки стану здоров'я, дозвіллєві та рекреаційні практики, якість людського капіталу (цифрову і мовну компетентність, залученість до безперервної освіти), задоволеність

різними сторонами життєдіяльності, самооцінку життєвих шансів, а також соціально-громадянську суб'єктність. Усі ці показники є суттєво вищими у людей, які посідають високостатусні позиції, – підприємців і представників службового класу вищого рівня (керівників і фахівців з вищою освітою), водночас ті, хто посідає низькостатусні позиції – службовці та робітники – є у програті (внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин). Відносно деяких показників виявлено незначний вплив класу, наприклад у сприйнятті соціальної напруженості та протестних установках. Дані щодо сприйняття потенційно конфліктних соціальних груп свідчать, що найбільш напруженими українці вбачають відносини у групах, пов'язаних із ситуаціями зайнятості. Отже, дані проекту надають емпірично обґрунтовані аргументи на користь висновку про релевантність класових пояснень соціальної нерівності у сучасній Україні.

17. ЕКСПЕРТНА ДУМКА ПРО НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХНЬОГО ПОДОЛАННЯ

Як зазначалось у вступі до цього звіту, загальнонаціональне дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським населенням» було здійснене за допомогою двох методів – масового анкетного опитування та експертних інтерв'ю (про учасників експертної групи дивись у вступі до звіту). Дані, одержані в межах масового опитування, проаналізовано нами вище. Цей розділ підготовлено за результатами експертних інтерв'ю.

Перш ніж проаналізувати результати інтерв'ю з експертами, зазначимо, що у двох містах обласного підпорядкування (Чорноморську Одеської області та Умані Черкаської області) інтерв'ю не були проведені з причини небажання місцевих чиновників спілкуватися з соціологами щодо різноманітних проявів соціальної нерівності в Україні в цілому та їхнього міста, зокрема.

Окрім того, підкреслимо, експерти часом вкладали дещо інший зміст у поняття «соціальна нерівність», ніж соціологи. Тому, можливо, відповіді на деякі питання були неглибокими й не дуже змістовними. По-друге, загальний низький рівень обізнаності щодо ситуації в Україні в цілому і на місцях часом викликав здивування, хоча можна припустити, що це було викликано побоюваннями сказати щось «зайве». По-третє, склалося враження, що з документом «Стратегія сталого розвитку України до 2030 року» деякі експерти не ознайомилися.

Ще один коментар щодо проведених інтерв'ю стосується того, що експерти концентрували увагу переважно на тих сферах життя, на яких вони найбільше знаються завдяки своїй діяльності. Сутність нерівності для них тісно пов'язана з поняттям «несправедливість», яка, у свою чергу, викликана невірним способом розподілу державних субсидій та допомог. Така точка зору, на нашу думку, дуже вузько висвітлює коло проблем нерівності в суспільстві.

З огляду на це, важливо було перед бесідою з експертом та в її ході проговорити про те, які види соціальних нерівностей існують в сучасній Україні.

Отже, звернемося до даних експертних інтерв'ю та проаналізуємо їх по кожному місту, де вони були здійснені.

На думку експертів, опитаних у *Києві*, питання нерівності має глобальний характер. Саме нерівність є головною проблемою сучасного суспільства. Не бідність, а нерівність.

Для України найбільш болючою є нерівність за доходами. Державна політика зменшення нерівності має патерналістський характер, але, як вважають експерти, в

ситуації, яка сьогодні склалася в нашому суспільстві, відмовитись від підтримки патерналістського підходу ми не зможемо. Однією з причин цього явища є та обставина, що населення, поки що не несе і не бере на себе відповідальність за своє економічне становище, не шукає можливості заробляти кошти, щоб жити без цієї підтримки. Для того, щоб українці відповідним чином реагували на ситуацію, що склалася, необхідна їхня самоорганізація.

З огляду київських експертів, зменшення майнової нерівності має відбуватись виключно через оплату праці. Разом з тим, потрібно ввести прогресивну шкалу оподаткування доходів. Необхідно також жорстке обмеження на максимальну заробітну плату (зокрема бюджетникам, природним монополістам тощо).

Інше питання пов'язано з концентрацією багатства. Як вважають експерти, треба погодитись із тим, що багатство вже нагромаджено.

Що стосується конкуренції, як зазначили експерти, треба створити умови, щоб подальше примноження багатства (а це можна зробити) було пов'язано з тим, що ти більш конкурентоздатний, що ти легально можеш отримати приріст своїх статків. У питаннях конкуренції, підвищення своєї конкурентоздатності велику роль відіграють як внутрішні, так і зовнішні чинники, зокрема громадська думка, ставлення населення до багатих, негативні оцінки джерел накопичення багатства тощо. На думку експертів, змінити ставлення громадськості до багатих українців можна завдяки тому, що, по-перше, бізнес почне працювати на розвиток країни, а не на власне збагачення бізнесменів; по-друге, що держава не буде дозволяти підприємцям монополювати контроль доступу до ресурсів; по-третє, що самі підприємці стануть інноваторами, що сприятиме підвищенню їхньої конкурентоздатності на ринку, а, отже, збільшенню власних прибутків та заробітної плати найманих працівників.

Важливим завданням у контексті зазначеної проблеми є інституалізація прав власності, інституалізація розвитку конкуренції, інституалізація формування соціального простору, в тому числі та, можливо, перш за все забезпечення населення доступним житлом. Можливі шляхи вирішення останньої проблеми – це тимчасове комунальне житло, соціальне житло, розвиток системи муніципального житла під оренду.

Як вважають київські експерти, питанням надзвичайної складності є нерівність в освіті. Така нерівність існує на всі 100%, оскільки є десяток-півтора десятка вищих навчальних закладів, отримавши освіту в яких, людина має можливість зробити свою кар'єру, досягти високого економічного і соціального статусу. Проте більшість вищих навчальних закладів, що виникли як результат лібералізації економічних стосунків (у нас

з'явилась маса різних форм і видів освітянської діяльності), на жаль, є малоефективними. Як наслідок – досить низький рівень опанування знаннями майбутніми фахівцями.

Викликає чимало питань освітянська реформа та ті зміни в освітніх програмах, які нею передбачені.

Разом з тим, роботодавці (ані українські, ані інших країн-реципієнтів робочої сили з України) не висувають особливих вимог до якості освіти, яку надають вітчизняні виші.

Щодо територіального виміру нерівності, то найбільш гостро, на погляд експертів, вирізняються великі міста («мільйонники»): зовсім інший рівень життя, стиль життя, інші цінності. Потрібна потужна держана політика, спрямована на підтримку розвитку окремих регіонів, територій, інакше можна дійти до того, що будуть сірі зони або мертві території. Держава має до цього досить серйозно долучатись, у тому числі підтримувати регіональну економіку, яка нікуди не ділася, вона є і розвивається в усіх країнах. Потрібна така державна регіональна політика, яка б за своєю суттю була не політикою перерозподілу чи дотацій, а політикою підтримки «точок росту».

Для зменшення нерівності між містами та селами необхідно перш за все будувати дороги. Єдина можливість перебороти цей вид нерівності – розвиток дорожньо-транспортної мережі. Інфраструктура, дороги, зв'язок – усе це має бути виключно сферою державної відповідальності, що сприятиме зменшенню нерівності. Інфраструктурні речі є серйозним прологом формування підстав для економічного зростання. Тому на даному рівні розвитку та за такого стану нашої інфраструктури, цим має опікуватись перш за все держава. Саме держава має забезпечити дороги національного значення. Далі своє зроблять бізнес та інвестиції.

Що стосується існування та актуальності гендерної нерівності в Україні, то думки експертів не були однотайними, єдиного погляду немає.

Щодо нерівності за віком, то експерти визнають важливість цього питання перш за все в контексті ринку праці, а також рівня оплати праці.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що, на думку київських експертів, сьогодні важливо навчити людей жити в нових умовах, у новому соціальному просторі. І не тільки в розумінні сьогоденного, бо він досить часто означений минулим, а й в розумінні майбутнього. Треба змінювати свідомість громадян, показувати їм орієнтири розвитку країни. Це завдання для ЗМІ, освітніх проектів, громадських організацій, популярних українців (лідерів суспільної думки), громадських активістів. Багато що може зробити громадянське суспільство. Треба більше говорити, писати про суспільні проблеми та перспективи їхнього вирішення. Роль учених, науки у реалізації цього завдання надзвичайно велика.

На думку експертів, опитаних у *Харкові*, в Україні на першому місці – економічна нерівність (колосальний розрив між багатими й бідними, низький рівень заробітної плати та пенсій у більшості населення). Цей вид нерівності породжує всі інші види, які є супутниками економічної нерівності. Що стосується нерівності у сфері освіти, то, з огляду експертів, на отримання гідної освіти і, що не менш важливо, подальше працевлаштування здійснює суттєвий вплив наявність чи відсутність у абітурієнта або пошукача робочого місця неформальних зв'язків з потрібними людьми.

У Харкові ця проблема також існує, але є особливості соціального життя у місті та певна система взаємовідносин у територіальній громаді, які, на думку експертів, дозволяють зменшити гостроту ситуації. Так, існує більше можливостей для отримання другої освіти (у місті багато вишів) та підвищення кваліфікації; влада намагається зберегти систему науково-дослідних установ; розвиненою є мережа неурядових громадських організацій (культурологічних, правозахисних) та організацій, що представляють і захищають інтереси людей, які мають різні проблеми (інваліди, одиноки та багатодітні матері, чорнобильці, афганці тощо). Вже 19 років у місті існує проект «Єдина соціальна мережа», до якого входять більш 100 громадських організацій, що співпрацюють між собою. Вирішуючи нагальні проблеми певних груп населення міста, вони зменшують соціальну напруженість і соціальну нерівність.

Новим напрямом роботи зі зменшення соціальної нерівності є турбота про тимчасово переміщених осіб (ТПО), про учасників і ветеранів АТО (допомога в оформленні необхідних для отримання пільг документів, санаторно-курортне лікування, психологічна допомога). Останніми роками це здійснюється за рахунок саме місцевого бюджету. Усі ці заходи передбачені місцевою програмою, що має назву «Програма сприяння безпечній життєдіяльності м. Харкова на 2017-2020 рр.».

Визначаючи прояви нерівності, на зменшення яких має бути перш за все спрямована політика держави, експерти були однотайними, назвавши економічну (фінансову) нерівність, вважаючи її мінімізацією універсальним «рецептом» подолання соціальної нерівності як такої.

Що стосується державних програм, спрямованих на зменшення нерівностей, які були реалізовані в Харкові, йшлося про такі:

- підтримка людей з так званими «орфанними захворюваннями», носії яких потребують постійного прийому певних препаратів та спеціального харчування. Держава фінансує підтримку таких хворих з трьох років життя, а зовсім маленьких пацієнтів підтримує місто. Це дуже великі кошти, тому міська влада мусить звертатися до Мінздраву та бюджетного комітету по допомогу;

- на тлі відсутності загальнодержавних програм з підтримки ТПО (в Харкові, за офіційними даними, їхня чисельність сягає більше 120 тис.) міська влада намагається підтримати їх за рахунок місцевого бюджету;

- реалізація програми безперешкодного доступу для осіб з інвалідністю;
- загальнонаціональна програма зі створення територіальних центрів надання соціальних послуг (для людей похилого віку та осіб з інвалідністю, що досягли 18-річного віку) Таких центрів Харкові – 9.

Серед програм й заходів, ініційованих місцевою владою, насамперед була зазначена «Програма сприяння безпечній життєдіяльності м. Харкова на 2017-2020 рр.», яка включає:

- фінансову підтримку осіб із важкими захворюваннями,
- місцеві пільги для малозабезпечених людей,
- підтримку сімей з дітьми-інвалідами,
- підтримку онкохворих,
- підтримку багатодітних сімей,
- підтримку ветеранів,
- підтримку учасників АТО та сімей загиблих в АТО,
- фінансування спеціальних медичних закладів (71 заклад), територіальних центрів,
- фінансування Центру реабілітації дітей – інвалідів дитинства,
- фінансування притулку для людей без постійного місця проживання,
- фінансування гуртожитку для осіб, що повернулися з місць позбавлення волі,
- фінансування хоспісу, в тому числі єдиного в Україні дитячого.

У Харкові створена місцева програма «Інновації у сфері здоров'я», хоча обстеження проводиться за кошти пацієнтів. З місцевого бюджету виділені кошти на діагностичне обладнання для реалізації цієї програми. Також з місцевого бюджету для лікарні виділяються кошти для породіль з числа ТПО.

Харків був першим містом, у якому були створені «Університети третього віку» для людей 50+. Всі охочі цього віку можуть пройти навчання, наприклад на комп'ютерних курсах. Пізніше при кожному територіальному центрі виникли подібні установи, що мають свою «спеціалізацію». Функціонує «Клуб активного довголіття», є можливості для денного перебування людей похилого віку у терцентрах.

На думку експертів, нерівність у сфері освіти має дві форми: нерівність між тими, хто навчається в комерційних школах та вишах, й тими, хто вчиться у звичайних закладах освіти різного рівня. По-друге, існує нерівність між державними та комерційними закладами освіти, насамперед з точки зору несправедливих (по відношенню до комерційних закладів) тарифів на комунальні платежі. Тут знову виникає питання матеріальної нерівності. Ще однією проблемою в контексті нерівності в освіті є низька заробітна плата вчителів.

В основі нерівності між мешканцями різних регіонів України, а також між мешканцями різних населених пунктів Харківської області, на думку експертів, лежить просторова недоступність мешканців віддалених селищ до районних та обласних центрів, до якісного медичного обслуговування, освіти, культурних та релігійних заходів. Причому, як вважають експерти, у цьому питанні ми знову повертаємося до проблеми фінансування та рівня прибутків населення: якщо є кошти в місцевому (районному) бюджеті, то можна прокладати дороги й запускати рейсові автобуси, а якщо дозволяє сімейний бюджет, то людина може самостійно придбати власний засіб пересування. Є також відмінності в оплаті праці тих, хто працює в місті й сільській місцевості (наприклад, відрізняється заробітна плата та додаткові виплати у соціального працівника в Харкові і в райцентрі області).

Оскільки у експертів були серйозні претензії до представників нинішньої державної влади (йшлося про невідповідність освіти у депутатів, непорядність, домінування особистих інтересів над державними і народними), вони висловлювали сумніви щодо можливості й ефективності політичних кроків щодо сприяння ліквідації різних форм соціальної нерівності. Більш актуальним вони вважають вирішення суто економічних питань.

Говорячи про нерівності між різними етно-національними групами, експерти зазначали, що такої проблеми немає, оскільки Харків є інтелігентним і толерантним містом. Водночас зверталася увага на дещо «насильницьку» політику щодо впровадження української мови у повсякденне життя мешканців міста.

Факти існування цифрової нерівності (хоча й немасштабні) визнавалися, але пояснювалися виключно двома причинами: небажанням деяких груп населення опанувати нові технології і відсутністю коштів як в окремих родинах, так і в деяких районних бюджетах.

Вікова нерівність, на думку експертів, не є актуальною, принаймні, в Харківському регіоні.

У контексті відповіді на питання про гендерну нерівність, з одного боку, йшлося про те, що рівність між жінками та чоловіками є такою, яку неможна з об'єктивних (психо-біологічних) причин досягти, з іншого – вказувалося на факти гендерної дискримінації при прийомі на роботу (на деякі посади беруть переважно чоловіків). Експертки ж були впевнені, що головне – це ділові якості, здібності, професійний досвід людини, а не її стать. І саме щодо цього й треба проводити просвітницьку роботу серед населення.

Відповідаючи на питання, що б зробив експерт за умов необмеженої влади і ресурсів, наші респонденти акцентували увагу на таких напрямках роботи:

- розвиток системи недержавних громадських організацій як складової громадянського суспільства;
- завершення війни через перемовини обох сторін (на думку експертів, нинішня влада не зацікавлена у мирному врегулюванні ситуації);
- підтримка тих, хто постраждав внаслідок війни;
- зміна мовної політики по відношенню до мешканців східних регіонів.;
- сприяння розвитку малого бізнесу;
- націоналізація великих підприємств;
- справедливий перерозподіл матеріальних ресурсів (багаті повинні поділитися з бідними!!!);
- поліпшення умов життя населення, що сприятиме підвищенню тривалості життя українців;
- розподіл ресурсів за принципом «кожному по потребам», але при цьому треба «формуванню розумні потреби і персональну відповідальність за вчинки».

З огляду експертів з *Ізюму* (райцентр Харківської області), на першому місці в Україні стоїть економічна нерівність у зв'язку з відсутністю робочих місць та загальним зубожінням населення. Для того, щоб зменшити вплив економічної нерівності, треба зосередити увагу на розвитку промисловості. Це може забезпечити потрібну кількість робочих місць та бюджетних коштів. Зараз все більше людей «кинулися в легкі гроші» — у сферу торгівлі.

Найголовніше, що стоїть на заваді ефективному управлінню державою, є тотальна корупція та відсутність фахівців у владних структурах.

Ефективність різноманітних соціальних програм вимірюється лише кількістю встановлених пластикових вікон у будівлях державних адміністрацій, школах та дитсадочках, тому що це економія тепловикористання.

На думку ізюмських експертів, нерівність також пов'язана з несправедливим нарахуванням державної допомоги, зокрема субсидій. Типовий приклад, що наводився: отримання однакової допомоги на дитину і сім'ям, члену яких офіційно працюють, а, отже, більше платять податків, і тим, хто офіційно не працює, але неофіційно має великий дохід.

Експерти вважають, що система нарахування допомоги має бути більш гнучкою та враховувати особливі життєві обставини отримувачів. Відповідно до цих обставин необхідно вирішувати, призначити допомогу, чи ні, а також встановлювати її розмір.

В Ізюмі працює Територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Ізюмської міської ради (далі - терцентр), який надає послуги соціально уразливим категоріям населення.

Основні здобутки місцевої влади у подоланні нерівності полягають у створенні програм надання грошової допомоги тим, хто потрапив у тяжку життєву ситуацію (АТО, пожежа, аварія, тяжка хвороба). Наприклад, у місті функціонує програма «Соціально-економічний розвиток»; програма підтримки громадських організацій; програма допомоги малозабезпеченим мешканцям міста (включно з внутрішньо переміщеними особами).

Допомога внутрішньо переміщеним особам полягає в забезпеченні їх житлом та робочими місцями. Частково ця допомога надається в результаті тісної взаємодії з небайдужими жителями міста та представниками різних релігійних конфесій. Допомога внутрішньо переміщеним особам іноді надається за рахунок коштів, які призначалися на допомогу місцевому населенню.

Актуальною для Ізюму, як і для України в цілому, є нерівність за ознакою інвалідності. Особливо відчувається нерівність дітей-інвалідів. Місцева влада зіштовхується з проблемами фінансування програм, що спрямовані на вирішення цього виду нерівностей.

Успішним проектом, ініційованим місцевою владою та реалізованим за допомогою терцентру, була служба «Соціальне таксі», яка надавала безоплатні послуги інвалідам при перевезенні їх на спеціалізованому мікроавтобусі з електропідйомником у різні установи. Однак у 2016 році через нестачу фінансування ця служба була закрита. На сьогоднішній день за подібною схемою надаються транспортні послуги інвалідам 1-ої та 2-ої груп. Два рази на місяць вони можуть скористатися цією послугою безоплатно, за наступні поїздки треба платити за соціальним тарифом (5 грн/км). Також за кошти місцевої влади у школах встановлюють пандуси та створюють інклюзивні класи.

Децентралізація сприймається експертами як необхідна, але неоднозначна реформа, бо деякі регіони, наприклад Ізюмський район, не мають можливості для

швидкого розвитку з огляду на близьке розташування до зони АТО. Як вважають експерти, при фінансуванні регіонів та областей потрібно враховувати специфіку кожного з регіонів. Наприклад, Харків має сфокусуватися на важкій та легкій промисловості, Ізюм – на харчовій промисловості.

Нерівність, що проявляється на рівні різних регіонів та областей, на думку експертів, зумовлюється нерівністю в заробітній платі працівників державного сектору економіки.

Важливим інструментом регіонального розвитку є гранти в різних сферах. Необхідно проводити тренінги для активістів та держслужбовців, щодо оформлення та подання документів на отримання того чи іншого гранту.

Нерівність у межах області між різними типами населених пунктів, з огляду експертів, також існує. Населенні пункти, що знаходяться ближче до адміністративного центру області, мають більше можливостей для задоволення своїх потреб та вище матеріальне становище.

Що стосується нерівності у сфері освіти, то експерти перш за все пов'язують її з інклюзивною освітою. Для її впровадження важливим є підготовка кваліфікованих кадрів. Окрім того, нерівність в освіті пов'язана з несправедливістю надання пільг для вступу до вищих навчальних закладів. Вступ має відбуватися тільки за результатами ЗНО, не повинно існувати будь-яких пільгових категорій (на кшталт сиріт чи інвалідів).

Як зазначали експерти, проблеми нерівності між представниками різних національних груп у місті Ізюмі не існує, як і проблеми нерівності в релігійному плані.

У питаннях, пов'язаних з гендерною нерівністю, думки експертів деяким чином різнилися. Так, з одного боку, наводились такі приклади гендерної нерівності, як пріоритет надання опікунства матері (навіть якщо дитині було б краще з батьком); домашнє насилля, причина якого в тому, що чоловіки сильніше за жінок. Запобігти проявам гендерної нерівності в суспільстві можна, якщо проводити належне виховання в дитсадочках, пояснюючи хлопчикам, що жінок ображати не можна. Саме завдяки вихованню можна також сформувати у дитини толерантне ставлення до представників інших національностей. З іншого боку, у контексті питання про гендерну нерівність висловлювалась думка, що це більше надумана проблема.

Говорячи про цифрову нерівність, ізюмські експерти пов'язували її з нерівністю в доходах, що призводить до неможливості придбання сучасних гаджетів. Окрім того, доступ до Інтернет-мережі неоднаковий в селі та в місті, і це також є проблемою. Зменшити цифрову нерівність наразі неможливо, бо це територія приватного бізнесу, на який держава не може вплинути (зменшити ціни тощо).

Вікова нерівність проявляється в існуванні нерівних економічних, сімейно-побутових тощо можливостей. Пенсіонери знаходяться в невідносному становищі, але й молодим нелегко, бо треба рости дітей. Все залежить від особистих обставин. Водночас експерти висловили думку, що в професійній сфері не спостерігається вікова нерівність. При прийомі на роботу більше впливають професійні та людські якості, ніж вік. Так, наприклад, фаховість державних кадрів визначається досвідом роботи на управлінських посадах.

Як вважають ізюмські експерти, повністю викоринити нерівність неможливо. «Це утопія. Нерівність була. Вона йде крізь століття. Нерівність завжди буде. У нас дуже великий розрив між маленькою купкою дуже багатих людей і рештою населення».

З огляду експертів, опитаних у *Черкасах*, найбільш гострими проявами нерівності в сучасному українському суспільстві є майнова нерівність (розрив у середніх зарплатах і розмірі прожиткового мінімуму) та нерівність громадян у реалізації своїх політичних прав.

Для Черкаської області найбільш актуальною є нерівність доступу до отримання медичних послуг. Особливо разючим є прояв цієї нерівності на селі та у маленьких містах (у порівнянні з обласним центром).

На думку експертів, політика держави має бути преш за все спрямована на подолання економічної нерівності. Особливої уваги при цьому потребують пенсіонери (на мінімальну пенсію сьогодні неможливо прожити). Необхідно також, щоб у повному обсязі надавалося бюджетне фінансування соціальних програм і пільг, які передбачені для населення державою.

Експерти зазначили, що субсидії на оплату комунальних послуг, які сьогодні надає держава, не мають позитивного ефекту, не підвищують рівень життя отримувачів цих субсидій. За словами черкаських експертів, субсидія – це легалізація бюджетних коштів.

Найбільш дієвими заходами з боку держави щодо зменшення нерівності експерти вважають такі:

- ОСББ по запровадженню енергоефективних технологій при експлуатації житлового будинку;
- ті ж таки субсидіарні програми для населення (таким чином держава «намагається» допомагати, вивести на збалансований рівень доходи, але не стільки населення, скільки економіку країни в цілому);
- монетизація придбання технічних засобів (інвалідних колясок) для інвалідів;
- компенсація витрат на санаторне лікування учасників АТО, чорнобильців, інвалідів.

Що стосується місцевих програм, то в Черкасах вони реалізуються, наприклад, у системі охорони здоров'я (пільги для окремих категорій населення, безкоштовні щеплення тощо); там діє програма «Турбота» для вразливих категорій населення, в тому числі учасників АТО, зокрема із забезпечення останніх житлом (на сайті міської ради розміщено інформацію про реалізацію цієї програми); здійснюється грантова підтримка громадських організацій для їхніх соціальних проєктів; функціонують програма з часткового відшкодування витрат на утеплення фасадів будинків, а також програма «Безбар'єрна Черкащина», в межах якої будуються пандуси для інвалідів, та ін.

Нерівність у сфері середньої освіти, на думку експертів, проявляється у нерівності доступу учнів до можливості вчитися у тій школі, де вони хотіли б навчатися, а не до якої вони «належать» за місцем проживання (це перш за все стосується міських учнів). Що ж стосується учнів сільських шкіл, то у них інші проблеми: обмежений доступ до позашкільної освіти, гурткової роботи, участі у конкурсах тощо. В багатьох сільських школах немає груп подовженого дня; багато учнів мають проблеми з тим, як дістатися до своєї школи, бо не всі населенні пункти мають свій середній навчальний заклад (і тут додається проблема транспорту, проблема якості доріг). Експерти також говорили про проблеми впровадження інклюзивної освіти в навчальних закладах.

Говорячи про загальнонаціональні проблеми, черкаські експерти акцентували увагу на регіональних відмінностях (аграрні регіони бідніші, промислові мають більш високий рівень життя). З огляду на це, аграрні регіони більш активно мають залучати інвесторів для розвитку сільського господарства, для створення нових робочих місць.

На думку експертів, якість життя в різних містах залежить від того, як влада цих міст розпоряджається бюджетом, що саме ставить у пріоритет. І тут дуже важливим є взаєморозуміння між владою та громадою. Значною проблемою є відсутність загальнодержавного бачення, куди має рухатися країна в цілому, як їй розвиватися (кожний регіон вирішує цю проблему на власний розсуд).

Як зазначали експерти, багато питань виникає у зв'язку з впровадженням реформи децентралізації. Так, наприклад, вирішили питання про передачу повноважень на місця по ПТНЗ, але передали без коштів, не передали повноважень по майновим комплексам, гуртожиткам ПТНЗ, не визначили повноважень щодо призначення кадрів.

Актуальним є питання пільгових перевезень: ніхто не компенсує кошти за перевезення пільгових категорій населення, на місцевому рівні це ніяк не вирішується.

Існує певний дисбаланс між якістю життя у місті та в області. Він проявляється насамперед у рівні доступу до послуг охорони здоров'я, до послуг освіти і якості

транспортних послуг. Завдяки децентралізації цей дисбаланс має вирівнятися у майбутньому, але поки що помітних зрушень немає.

Існують значні відмінності у доходах населення (у сільського жителя дохід менший, ніж у містянина). Там, де є якесь виробництво, доходи населення вищі. В обласному центрі вищий рівень життя, кращий доступ до послуг транспорту, є кінотеатри, театри, заклади розваг.

На думку експертів, зменшенню матеріальної нерівності мають сприяти такі державні заходи, як:

- підтримка малого та середнього бізнесу;
- підтримка відкриття власної справи (є така програма в центрах зайнятості);
- кредитування (спрощення умов кредитування, підвищення рівня довіри до банків).

На регіональному рівні у Черкасах та області діє програма «Підтримка власної справи».

Як зауважили експерти, нерівність щодо національного питання у нашій країні перш за все стосується ромської національності. Для вирішення цього питання запроваджуються регіональні програми, соціальні проекти, які підтримуються як місцевою владою, так і міжнародними донорами.

Цифрова нерівність, на думку експертів, не є актуальним питанням для Черкаської області. Звичайно, у сільських районах доступу до інтернету менше, але він є. Інформація міських та обласних департаментів розміщена на відповідних сайтах.

Нерівність між віковими групами населення насамперед проявляється в питанні працевлаштування. Роботодавці надають перевагу молодим, енергійним, але це не завжди спрацьовує, тому що у них мало досвіду, який є у людей старше 40 років.

На базі територіальних центрів в області функціонує «Університет третього віку», де люди похилого віку можуть вивчати юриспруденцію, історію, навчатися танцювати, малювати, грати на різних музичних інструментах.

Щодо молоді, то, наприклад, для сільської молоді є пільгові програми вступу до ВНЗ. У самих ВНЗ за навчання дітей-інвалідів платить Фонд соціального захисту України.

Є державні програми для роботодавців, яким надають пільги у випадку працевлаштування людей пенсійного віку.

Як вважають опитані експерти, в нашому суспільстві гендерної рівності немає. Найбільш гостро проблема нерівності між чоловіками та жінками відчувається при працевлаштуванні, коли перевагу надають чоловікам. З ними, на думку роботодавців, менше проблем щодо здоров'я, дітей, декретних відпусток. В Україні працює програма

«Зайнятість», яка декларує гендерну рівність на ринку праці, але в суспільстві існують певні стереотипи, які, в тому числі, пов'язані з тим, що і на державному, і на місцевому рівнях керівні посади займають чоловіки.

Підсумовуючи висловлене, експерти зазначили, що для нашого суспільства складно розробити єдину стратегію розвитку, і гроші тут не головне. Так вже історично склалось, що наша територія ніколи не була державою, і ми, мабуть, ментально не готові до цього. Важливо правильно організувати людей. Ми, підкреслювали експерти, шукаємо модель управління, намагаючись перейняти досвід європейських країн, але там до процесу управління залучені пересічні люди, громади. Тому робота з громадою надзвичайно важлива, і не тільки в питанні доступу громади до інформації, а й у формах комунікації.

Найгострішими проблемами нерівності, на думку експертів зі *Львова*, сьогодні є такі:

- проблема матеріальної нерівності;
- проблема низької заробітної плати;
- проблема великого розриву між максимальною та мінімальною заробітною платою;
- проблема ВПО, яка є комплексною, багатоаспектною. По-перше, ці люди переважно розмовляють російською мовою, й одразу зрозуміло, що вони зі Сходу. Це робить їх помітними серед місцевих громадян. По-друге, вони жаліються, що їм тут дуже важко, тому що вони отримують невеликі кошти від держави; вони не мають можливості купити власне житло через його високу ціну, тому в більшості випадків живуть в орендованих квартирах. Серед представників ВПО є багато тих, хто працює, причому працює у гарних фірмах, на гарних посадах; чимало з них стоїть на обліку в центрах зайнятості; є студенти, які навчаються або вже закінчили Львівський національний університет імені Івана Франка, але є й такі, хто жаліється, але не працює та не вчиться.

Щодо державних програм, які б допомагали ВПО сьогодні, експерти назвали щомісячну адресну матеріальну допомогу та програму, за якою особи, що мають статус ВПО, можуть купити собі житло з частковою його оплатою державою. Окрім того, діє пілотний проект Міністерства соціальної політики України, який реалізується за підтримки Світового банку «Рука допомоги». Мета проекту — допомогти вимушеним переселенцям та членам малозабезпечених сімей позбутися залежності від соціальних виплат, отримати достойну роботу або заснувати власний бізнес. Учасники проекту отримують мікрокредит у розмірі до 40 прожиткових мінімумів. При цьому повертати потрібно лише різницю між сумою фіндопомоги та сплаченими за три роки податками і зборами. А в разі, якщо учасник проекту стає роботодавцем для двох інших учасників, фінансова допомога взагалі стає безповоротною. Окрім фінансування, учасники проекту

на старті своєї підприємницької діяльності отримують консультаційну підтримку та супровід у підготовці бізнес-плану.

«Рука допомоги» заохочує місцевий бізнес до створення робочих місць: у разі працевлаштування двох учасників проекту підприємства можуть отримати від держави безвідсоткові кредити на закупівлю нового обладнання.

Сьогодні державна соціальна політика, на думку львівських експертів, має бути спрямована, в першу чергу, на створення нових робочих місць та на збільшення заробітної плати.

Для того, щоб розвивалася економіка, потрібно, щоб працювали три основні складові: в першу чергу, це фінансово-банківська система, яка б надавала можливість адекватного кредитування, по-друге, це податкова система (податки мають бути помірковані і не наперед, тобто сплачуватися, коли вже є якийсь результат роботи) і, по-третє, це самі правила бізнесу. Тобто саме законодавство має сприяти підприємницькій діяльності (податкові канікули, наприклад для нового бізнесу, тощо).

Програми, які спрямовані на вирішення цих питань, існують і на державному, і на регіональному рівні, але вони або не працюють, або їх дуже мало, і вони нічого не вирішують.

Стосовно нерівності в освіті, то, на думку львівських експертів, вона існує. Сьогодні через АТО збільшилася кількість пільговиків, серед яких діти учасників АТО та особи зі статусом ВПО. З огляду на це, пересічним громадянам усе важче вступити на бюджетну форму навчання у ВНЗ. З одного боку, зрозуміло, що цих людей треба підтримувати, але, на думку експертів, треба чи зменшити їхні квоти, чи, можливо, зменшити вартість контрактної форми навчання. Окрім того, проблему високої вартості навчання можна вирішити завдяки довгостроковому кредитуванню на отримання освіти, як це робиться в західних країнах. Нерівність у сфері освіти проявляється також у відсутності вільного доступу в освітні заклади для людей з інвалідністю. Йдеться про відсутність ліфтів, пандусів тощо. Тим не менш, на Львівщині почала активно розвивається інклюзивна освіта.

Цікавою є думка львівських експертів стосовно різниці в якості життя серед мешканців різних регіонів України. Життя на заході нашої країни, зокрема у Львові, на їхню думку, краще, ніж на сході чи півдні. Немає великого розриву в якості життя самих львів'ян. В той же час експерти говорили про те, що у різних регіонах нашої країни через природний чинник розвинені різні форми господарства, зокрема промисловості, від чого залежить і кількість робочих місць, і рівень зарплати, і якість життя.

Щодо питання про відмінності в якості життя серед мешканців міст та сіл, то, на думку експертів, ситуація така: на селі зараз добре живуть ті, хто має роботу в місті (у самих селах роботи немає). Залишається проблема транспорту. Звичайно, робочих місць більше у містах, але з сіл туди важко дістатися, хоча стан доріг зараз дещо покращився. Ще однією проблемою сіл є відсутність місць для відпочинку. Вирішувати таку проблему, якщо вона є актуальною для самих мешканців, має сільський голова. Одним із проявів нерівності сільських та міських мешканців є доступ до середньої освіти. В кожному селі мала б бути початкова школа, де б дітей навчали писати і читати, а потім вже базові школи, до яких дітей возив би автобус.

Як вже зазначалося вище, однією з найбільш болючих видів нерівностей сьогодні є матеріальна. Дуже низька мінімальна заробітна плата потребує її збільшення. Зараз є дуже багато малозабезпечених сімей, які мають право на отримання матеріальної допомоги. І, на жаль, багато людей цим користуються. Проте є такі сім'ї, де дійсно низький дохід, але є й такі, де чоловіки, наприклад, не хочуть працювати, їх все задовольняє, і вони сидять вдома, нічого не роблячи. Саме для контролю таких випадків інспектори соціальної служби виїжджають у сім'ї і дивляться, як живуть люди і з якої причини дорослі у сім'ї не працюють. Якщо з'ясується, що люди не хочуть працювати, допомогу можуть відмінити.

Ще одним видом матеріальної нерівності є нерівність у сплаті податків. У нашій країні він однаковий і для того, хто отримує 4000 грн., і для того, хто отримує 20000 чи 40000 грн. Це несправедливо, бо частка виходить нерівна.

На думку львівських експертів, у місті немає проблем нерівності за національною ознакою. Також відсутня так звана «цифрова нерівність». Практично всі можуть дозволити собі підключити інтернет чи купити телефон, тому що магазини надають довгострокові кредити на їхнє придбання. В області ситуація з можливістю підключення до Інтернет гірша, але не настільки, щоб говорити про нерівність. Зараз поширюється покриття мобільного зв'язку по всій області.

Є нерівність між представниками різних вікових груп. Це зумовлено тим, що люди пенсійного віку мають менше можливостей працевлаштуватися, відпочити тощо. У Львові в кожному районі службами соціального захисту створені такі центри, до яких літні люди можуть приходити аби провести вільний час. Вони їздять на екскурсії, ходять в музеї, навіть дискотеки роблять. Діють громадські організації, наприклад «Родина Кольпінга». Ця організація вже не перший рік має грант на діяльність університету третього віку. Люди похилого віку мають змогу спільно проводити час, кудись їздити чи щось нове вивчати; зараз дуже популярними є комп'ютерні курси.

Ще одна проблема, точніше, комплекс проблем – перше робоче місце для випускника вишу. З одного боку, молоді люди прагнуть знайти роботу, на якій би вони одразу отримували велику заробітну плату, з іншого – сьогодні важко знайти роботу людині без стажу, без досвіду. Робочих місць мало, а кількість фахівців з деяких спеціальностей (економісти, юристи тощо) значно перевищує попит ринку. В той же час, є попит на робітничі професії (слюсар, електрик, зварник), а фахівців немає. Тому важливо більш серйозно підходити до обрання професії: можливо, потрібні ознайомчі екскурсії на різні виробництва, щоб діти бачили, чим займаються представники тієї чи іншої професії. На думку експертів, виші мають мати договори з підприємствами, на яких могли б проходити стажування, а потім і працювати їхні випускники.

Досить гострим є також питання працевлаштування людей після 40 років. На жаль, їм сьогодні дуже важко знайти роботу.

На думку експертів, гендерної нерівності сьогодні у Львові немає. У місті при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді працюють центри, які допомагають розв'язувати певні сімейні проблеми, виходити із важких ситуацій.

Отже, експертні опитування довели, що в сучасних умовах найбільш актуальними у Львові залишаються: проблема фінансової нерівності, проблема створення нових робочих місць, проблема відродження промисловості, вирішення якої допоможе пом'якшити зазначені вище проблеми. Львівські експерти говорили також про необхідність створення більш прозорого, «чіткого» та грамотного законодавства, яке б стосувалося усіх сфер суспільного життя.

Експерти, опитані в *Дрогобичі* (Львівська область), відповідаючи на питання інтерв'ю, зазначали таке.

Найбільш гостро відчуються нерівності доходів. Економічна нерівність визначає інші види нерівностей, обмежує доступ до ключових ресурсів – якісної освіти, медицини, знижує якість життя.

Суттєвим кроком держави до зменшення нерівності бачиться децентралізація та адміністративно-територіальна реформа, тому що при переході до об'єднаних територіальних громад зросте їхня самодостатність.

Децентралізація сприятиме передачі повноважень і пом'якшенню нерівності, зробить більш ефективним використання місцевих ресурсів, краще зможе задовольнити потреби людей. Лише добре продумана територіальна реформа буде швидко давати свої результати і зменшувати нерівність між слабшими і потужнішими населеними пунктами.

Зменшення нерівності можливе через підвищення свідомості громадян, зокрема залучення їх до управління. Через активність людей зменшується нерівність. Так, у

Дрогобичі запроваджено систему Smart City – залучення людей до управління містом, а також запроваджено низку програм, завдяки яким люди залучаються до вирішення проблем міста. Smart City – ініційована владою програма, яка надає можливість людям через систему електронної демократії розподіляти кошти за потребами тих чи інших груп населення.

Успішним соціальним проектом, який пілотується в трьох регіонах України, в тому числі у Львівській області, зокрема в Дрогобичі, є проект «Рука допомоги», спрямований на підтримку малого й середнього бізнесу для малозабезпечених та внутрішньо переміщених осіб. Згідно з програмою, надається кредит понад 70000 грн. з можливістю не сплачувати відсотки і не повертати, якщо людина розгорнула підприємницьку діяльність і надала роботу не менше, як двом особам.

Допомагає інтегрувати до звичного життя осіб, які повернулися з АТО, спеціальна соціальна програма, яка пілотується в трьох областях, зокрема і у Львівській. При цьому йдеться не лише про психологічну допомогу (вузькоспеціалізованих гарних психологів в області практично немає), а про можливість здобути за кошт держави освіту, яка допоможе знайти себе в суспільстві. Це важливо для найменш забезпечених громадян, які свого часу не могли здобути освіту; зараз ця програма покриває освітню прогалину в їхньому житті.

На рівні міста запровадили адресну допомогу інвалідам. Вона доповнює субсидії. Дрогобич виявився містом, в якому близько 8 тисяч інвалідів на 80000 населення: це вражаюча чисельність, що вимагає окремих спеціальних соціальних програм.

Як вважають експерти, влада нічого не має вирішувати, вона повинна надати інструмент, а інструментом уже має скористатися громада. Не влада має ініціювати процеси перерозподілу коштів для усунення нерівностей; влада має надавати можливість громаді через систему інструментів робити це. «Ми не повинні давати людям гроші, ми маємо створити умови, щоб люди могли ці гроші заробляти». «Ми повинні дати не рибку, а вудочку». Громадяни повинні відмовитися від очікування патерналізму від держави, виявляючи активність і використовуючи надані державою можливості.

Треба створювати в державі конкурентну економіку. Держава прагне зменшити нерівність через надання субсидій, але це шлях в нікуди, це, на думку експертів, формування бюджетів проїдання. Субсидіювання далеко не завжди справедливе. У зв'язку з недосконалими механізмами соціальну допомогу від держави отримують люди, які насправді не потребують її. У Дрогобичі близько 80% мешканців отримують субсидію. Субсидійна залежність є «однією із вездечок, щоб у якийсь спосіб дьоргати народ». Система субсидіювання працює не стільки на бідних людей, скільки на багатих. Люди не отримують

коштів, ці кошти йдуть олігархам, які поставляють газ, електроенергію тощо. Монетизація субсидій може підвищити дохід бідних верств населення, а також спонукати до більш раціонального вкладання коштів – їх можна вкласти не в енергоносії, а в заміну вікон, утеплення житла тощо, що сприятиме підвищенню рівня життя населення.

Зменшення нерівності дасть можливість легалізувати тіньовий сектор економіки та сприятиме реальній боротьбі з корупцією.

На пом'якшення нерівності може вплинути прозорість влади. Так, наприклад, в Дрогобичі на сайті міської ради створено портал відкритих даних. Спираючись на відкриті дані, можна одержати картину щодо соціальної нерівності різних груп населення. Аналіз відкритих даних може зробити кожен, хто потребує такої інформації.

Для виявлення нерівностей в територіальних громадах слід використовувати індикатори міжнародного стандарту ISO 37121 – Сталий розвиток в громадах, на основі чого планувати стратегію територіального розвитку.

Зменшенню нерівності у галузі освіти, зокрема середньої, сприятиме конкуренція. Не слід боятися так званої оптимізації навчальних закладів. Малі школи є дуже затратними і просто «з'їдають» кошти. Нерівність шкіл пов'язана з різною якістю кадрового потенціалу, якістю підготовки вчителів. Конкуренція між школами, можливість вибирати навчальний заклад, укладання контрактів з директорами шкіл не більше як на два терміни – все перелічене сприятиме підвищенню рівня якості освітніх послуг, які надає українська школа.

На думку експертів, в Україні спостерігається регіональна нерівність. Бідніше живуть люди в східних регіонах нашої країни. «Для того, щоб на Сході людям пояснити, чого вони погано живуть, їм пояснювали це тим, що вони годують всю Україну і вони мусять терпіти, бо ціла Україна на їхніх плечах». «Казали, що Схід нас завжди годував, а зараз вже четвертий рік не годує, а ми живемо». Спостерігається ментальна відмінність між мешканцями заходу і сходу. На заході краще господарюють, більш доглянуті оселі, більше дбають про достаток у сім'ї, хоча зарплати були й меншими. Зараз на сході живуть набагато бідніше, залишилися ознаки радянського способу життя.

Нерівність у межах Львівської області між різними типами населених пунктів також існує. Зниженню такої нерівності сприяло б розділення бізнесу та влади в обласному центрі і перенесення владних структур з обласного центру в інше місто області.

Нерівність у фінансуванні населених пунктів у межах області є суттєвою. Формування територіальних громад на засадах їхньої самодостатності стане суттєвим кроком до подолання такої нерівності.

Небезпечною є тенденція формування нормативної бази, яка не активізує малий і середній бізнес, а, навпаки, знижує підприємницьку активність громадян. Це тривожна тенденція. Ця тенденція проявилася тоді, коли близько половини валового продукту почали видавати малі підприємства, які не залежать від працедавця, які є малими працедавцями самі і вони зацікавлені у створенні стабільних економічних умов, на відміну від олігархів, які будують свою політику на основі бюджетних коштів.

Для Дрогобича не існує проблеми нерівності між національними групами. Прикладом є те, що до Дрогобича переїхали 100 сімей кримських татар. І хоча у них інакша мова і культура, вони все ж швидко інтегрувалися в середовище, і ми не бачимо в Дрогобичі ані антисемітизму, ані навіть якихось антиросійських проявів на побутовому рівні. Легше адаптувалися і приєдналися до соціальних програм кримські татари, більше непорозумінь з мешканцями, які приїхали з Донецька та Луганська. Близько третини з них не буде повертатися додому, а залишаться тут на постійне проживання і асимілюються в місцеве середовище.

Щодо цифрової нерівності, то в цьому випадку програють старші вікові групи. Місцева влада зорієнтована на підвищення рівня інформаційних компетенцій молоді, яка може ретранслювати одержані знання та навички старшим членам сім'ї, які менш компетентні. Для отримання адміністративних послуг у владних інституціях розміщені спеціальні цифрові пристрої, однак старшим категоріям не вистачає навичок користування ними. Для зменшення нерівності у цій сфері створено міський центр територіального обслуговування людей старшого віку, де проводять заняття з інформатики, вчать користуватись комп'ютером.

Нерівність між віковими когортами, наприклад у сфері зайнятості, проявляється на користь старших, яким легше знайти роботу, з огляду на наявний досвід і на те, що молодь не погоджується на робочі місця з низькою зарплатою, а старші мають додатковий дохід у вигляді пенсії, тому і швидше погоджуються на таку роботу.

На думку експертів, нерівність між чоловіками і жінками є, але вона не є проблемою. Вирівнюванню статусів і ролей чоловіків і жінок сприятиме запровадження європейських програм, в межах реалізації яких на паритетних засадах залучають чоловіків і жінок.

Чоловіки домінують у владі, жінки більш активні в неполітичних видах діяльності, громадському секторі. Саме з цього сектору лідери-жінки повинні проходити у владу.

Як зазначали експерти, є ключові нерівності і похідні. До ключових належить економічна, яка обмежує доступ до інших ресурсів. Наприклад, через брак ресурсів до 70% населення не виїжджали за межі своєї області. Така ситуація обмежує знання громадян про те, як живуть інші люди, створює так звану мобільну нерівність.

Соціальні деформації пов'язуються також з нефаховістю управлінських кадрів. Сьогодні зруйнована колишня модель руху по шаблях управлінської драбини, приходять випадкові люди або «куми-свати», які не здатні вирішувати складні управлінські завдання.

Серед основних проявів нерівності найбільш гострими та болючими для нашого суспільства експерти, опитані в **Одесі**, виокремили такі:

- майнова нерівність, дефіцит доступного житла для населення в цілому та для вразливих категорій населення, зокрема для інвалідів, ветеранів війни та АТО, дітей-сиріт;
- фінансова нерівність, що зумовлюється низьким рівнем заробітної плати та пенсій у більшості населення;
- недоступність публічних місць для людей з обмеженими можливостями (мобільна та рекреаційна нерівність);
- гендерна нерівність, у тому числі при працевлаштуванні.

З огляду одеських експертів, на вирішення саме цих питань, в першу чергу, має бути спрямована політика держави. Серед державних програм, що сприяють подоланню нерівності, була названа програма пільгового кредитування на придбання житла, але, на думку експертів, її не можна назвати ефективною.

Окрім того, для вирішення зазначених проблем в Одесі та області функціонують декілька програм. Серед них: програма «Рівність», яка спрямована на вирішення питань вільного доступу до публічних місць різних груп інвалідів; програма соціального захисту населення Одеської області на 2018-2020 рр., яка передбачає підтримку малозабезпечених та вразливих верств населення, фізичну допомогу людям, яким важко самотійно себе обслуговувати (інвалідам, важко хворим та ін); програма «Зайнятість», яка спрямована на забезпечення роботою молоді, а також інших верств населення, які мають з цим труднощі.

Серед проблем, пов'язаних з нерівністю у сфері освіти, експерти виокремили проблему доступності дошкільної освіти (електронні черги у дитсадки), вступ до школи («конкурс гаманців батьків»), вступ до навчальних закладів - конкурс батьків, а не дітей. Для вирішення цих проблем, створення дійсно рівних можливостей для отримання середньої та вищої освіти потрібно вносити зміни до законодавства, в тому числі в питаннях фінансування освітньої системи. Надзвичайно важливим завданням є забезпечення доступності навчальних закладів для дітей-інвалідів.

Ще одним проявом нерівності є відмінності у якості життя мешканців обласного центру, районних центрів, маленьких міст та сіл. Прояви цієї нерівності є різні. Наприклад, у великих містах, містах обласного підпорядкування більше можливостей працевлаштування, вони притягують більше трудових ресурсів, і тут краща якість життя.

У маленьких містах та селах менше робочих місць, звідти постійно від'їжджають люди працездатного віку, що негативно позначається на якості життя. Якість життя у деяких містах пов'язана з проживанням там тих чи інших національних меншин, які можуть вести специфічний спосіб життя, зумовлений їхніми традиціями, культурними особливостями тощо. На думку експертів, виправляти таку ситуацію важко, і, напевно, саме територіальні громади маленьких населених пунктів мають вирішувати зазначені проблеми, пропонувати та реалізовувати проекти, які б допомагали людям краще розуміти один одного та залучати інвестиції для створення нових робочих місць. З огляду на це, важливо, аби керівником у таких поселеннях була активна, відкрита до пошуку нових рішень людина. Потрібні програми, за якими такі керівники мали б змогу постійно підвищувати свій рівень освіти, мати змогу стажуватися в інших містах, регіонах та за кордоном, обмінюватися досвідом.

Подолання такого прояву нерівності, як матеріальна нерівність, експерти бачать у підвищенні заробітної плати, пенсій, соціальних виплат, а також зменшення розриву між максимальним та мінімальним рівнем заробітної плати.

Цікавим є досвід міста Одеси щодо подолання цифрової нерівності. Тут вперше на території України створена платформа для учнів "Електронний підручник". Діти мають змогу користуватися підручниками в електронному вигляді в школі та вдома. Планується додати ще декілька сервісів: електронний щоденник, електронний журнал, електронний розклад. Міністр освіти рекомендував розповсюдити досвід впровадження одеського пілотажного проекту електронного підручника по всій Україні.

Є міська програма «Електронне місто». Це те, що стосується влади. Є депутатський портал: громадяни Одеси можуть в електронному форматі спілкуватися з депутатами, бачити своїх депутатів, задавати їм питання, вирішувати якісь проблемні питання. В минулому році було запущено платформу «Соціально активний громадянин», на якій створено ще 3 платформи-сервіси: громадський бюджет, петиції і громадське обговорення проектів, регуляторних актів, проблемних питань розвитку міста тощо. До цієї платформи долучилась значна кількість громадян. У цьому році проведено акцію громадський бюджет, збільшується активність громадян у подачі проектів, петицій тощо. У зонах відпочинку міста підключено безкоштовний wi-fi, встановлені розетки для підзарядки різноманітних гаджетів.

Питання нерівності між різними віковими групами, на думку одеських експертів, має два різні рівні сприйняття. По-перше, це проблема непорозуміння між людьми різного віку. І тут можливими шляхами подолання є організація спільних заходів (літературні заходи, походи в музеї, поїздки на екскурсії). По-друге, це проблема дуже різного рівня

економічного становища. Цю проблему можна вирішити лише змінами у законодавстві, пов'язаними із збільшенням розміру пенсійних виплат та заробітної плати.

Прояви нерівності між чоловіками та жінками в Україні по-різному сприймаються як експертами, так і громадською думкою. Говорячи про проблему, одеські експерти перш за все акцентували увагу на насильстві в сім'ї (фізичному, психологічному, сексуальному). З їхньої точки зору, вирішенню цієї та інших гендерних проблем сприятимуть спеціальні програми, в рамках яких проводитимуться групові та індивідуальні зустрічі з психологами, присвячені пошуку оптимальних шляхів вирішення міжособистісних стосунків, у тому числі та перш за все в родині.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Дослідження, здійснене Соціологічною асоціацією України у 2017 – 2018 рр. за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», є першою спробою цільового аналізу сприйняття населенням нашої країни соціальних нерівностей. У фокусі уваги цього дослідження було питання, наскільки глибокими є соціальні нерівності у сприйнятті населення в Україні? Результати масового опитування, проведеного в межах зазначеного дослідження, свідчать про те, що сприйняття соціальних нерівностей стало важливим компонентом соціальної свідомості людей: люди добре усвідомлюють наявність соціальних нерівностей та своє місце в їхній структурі, адекватно позиціонуючи себе в стратифікаційній ієрархії. В суспільному сприйнятті стратифікаційна структура в Україні продовжує тяжіти до нижніх прошарків за узагальненою самоідентифікацією. На емпіричних даних за самоідентифікацією в стратифікаційній ієрархії (7 умовних позицій) чітко класифікуються три основні страти в українському суспільстві:

- «базова» (нижчі прошарки) – 45%;
- «середня» – 32%;
- «вища» страта – 23%.

Ці страти суттєво розрізняються між собою ресурсним забезпеченням, спроможністю скористатись доступними в суспільстві ресурсами, усвідомленням їхньої цінності та активністю життєвої позиції. Суттєвою є диференціація страт за самооцінками достатності можливостей, щоб керувати власним життям та забезпечити гідне життя своїм дітям (онукам). Так, серед представників «вищої» страти цілком та скоріше згодні з тим, що мають такі можливості, близько 55% опитаних, серед представників «середньої» страти – 28%, нижчих прошарків – близько 9%.

Значними є відмінності між стратами в стані здоров'я (табл.1.2) та в самооцінках можливостей отримати своєчасну якісну медичну допомогу у разі необхідності. Якщо 74% представників вищої страти вважають, що мають достатньо можливостей для підтримки стану власного фізичного здоров'я, то серед представників базової страти таких 41%.

Вища страта є суттєво більш освіченою, матеріально забезпеченою, мобільною та активною як в економічному, освітньому, інформаційно-технологічному, так і в політико-громадянському сенсі.

Дані, отримані в ході нашого дослідження засвідчують наявність в суспільстві глибоких комплексних соціальних нерівностей, які тяжіють до постіндустріальної

меритократичної моделі, утворюють ієрархічні структури і віддзеркалюються свідомістю громадян. При цьому традиційні для нашого суспільства індустріальні моделі нерівностей (в праці, зайнятості) продовжують відігравати визначальну роль. Ці моделі нерівностей емпірично сегментують узагальнені статусні категорії та утворюють відмінності не тільки між ними, але і в середині них (в англійській літературі це описується терміном *difference-in-differences*). На відміну від цих моделей, мовні, етнічні відмінності не проявились як чинники соціальних нерівностей в українському суспільстві. Гендерні нерівності, які фіксуються за об'єктивними показниками ресурсів та можливостей їхнього досягнення, в масовій свідомості суспільства рефлексуються, скоріше, як соціальні відмінності, які не провокують помітного соціального напруження.

Аналіз даних щодо сприйняття українським населенням нерівностей у різних сферах його життєдіяльності засвідчив, що в основі як традиційних, так і нових форм означеної нерівності знаходиться економічна нерівність.

У визначенні нерівності матеріального становища центральне місце посідають показники доходів як основного джерела задоволення особистих потреб у товарах та послугах і підвищення рівня добробуту. Основне питання в оцінці нерівності – ступінь її виправданості та справедливості: виправданості з точки зору сприяння подальшому розвитку, а справедливості – з погляду економічної та соціально прийнятної обґрунтованості. Умовне розкладання економічної нерівності за каналами чи сферами її формування, як то нерівність за доходами та споживанням, за майновим станом і умовами проживання, за доступністю ринку праці, послуг соціальної сфери й соціального захисту, а також за рівнем доступу до фінансово-економічних ресурсів дозволяє проаналізувати умови для зміни статусних характеристик. Таке розкладання нерівності дало можливість виявити найбільш проблемні аспекти щодо її формування. Низька самооцінка матеріального становища (44,5% нижче середнього рівня) дуже щільно зкорельована із оцінкою купівельної спроможності родини (середнє значення уявного прожиткового мінімуму на одну особу перевищує реальне значення прожиткового мінімуму в 3,2 рази); високою є частка тих, хто визначає офіційну заробітну плату як основне джерело доходу (80,2%) на тлі зменшення показників горизонтальних міжособистісних транзакцій (18,4) та зменшення частки економічно активного населення з одночасно великими показниками користування субсидіями (43,7%) засвідчують внутрішній дефіцит ресурсів для розвитку.

Поглиблений аналіз основних сфер та специфіки прояву нерівності (за статусними ознаками, віком, статтю, станом здоров'я, рівнем освіти, професією, сферою діяльності, регіоном та місцевістю проживання) дає змогу виділити найбільш гострі прояви

нерівності та визначити проблеми, що потребують пріоритетного вирішення. Зафіксоване у дослідженні визнання надмірного рівня диференціації доходів громадян (97,4%) викликає запит до держави щодо зменшення різниці в доходах (89,3%), сприяє дотримуванню прихильності значної частини населення країни до патерналізму та авторитарного державного контролю. Диференційованість населення за матеріальними ознаками найбільш чутливо сприймається менш соціально захищеними групами із нижчим рівнем доходів: чим нижчим є рівень матеріального становища, тим менш припустимим визнаються не лише надмірні, але й великі доходи. В той же час, соціальні групи із кращим матеріальним становищем чи кращими шансами на його здобуття (молодь) більшою мірою припускають надмірну різницю в оплаті праці.

Отже, базовою нерівністю, що породжує всі інші її прояви, є економічна нерівність.

Надмірна диференціація населення за доходами/витратами може нівелюватися на основі балансу між потребами економічного зростання та необхідністю перерозподілу доходів на користь соціального розвитку при цьому серед напрямів цієї діяльності доцільно передбачити й таке: а) удосконалення чинної соціально несправедливої, непрозорої системи пільг (допомоги) щодо фізичних та юридичних суб'єктів господарювання, а також фізичних осіб – об'єктів соціального захисту; б) нормативне регулювання диспропорцій у доходах різних соціальних і професійних груп з урахуванням регіонального та поселенського розподілу населення, в тому числі впровадження економічних стимулів запобігання низькій вартості кваліфікованої праці, з одного боку, а з іншого – застосування економічних важелів регулювання надвисокої оплати праці в окремих монополізованих галузях, маючи на увазі стимулювання розширення середнього класу країни за рахунок збільшення оплати праці найманих працівників високої та вищої кваліфікації; в) удосконалення системи державних мінімальних соціальних стандартів як реального інструменту регулювання соціального напруження, фінансового забезпечення реалізації основних конституційних прав громадян, в тому числі з урахуванням потреби забезпечувати прожитковий мінімум залежно від складу домогосподарств (застосування системи індексів, здатних адекватно відобразити особливості домогосподарств: наявність і кількість дітей, пенсіонерів, непрацездатних осіб, представників економічно активного населення, реальної кількості осіб, що проживають спільного, тощо); г) наближення розміру мінімальних соціальних гарантій до реального прожиткового мінімуму; г) дотримання чинних нормативних актів щодо систематичної індексації грошових доходів; д) забезпечення розміру мінімальної заробітної плати на рівні вартісної величини, розрахованої на основі досліджень, і

систематично коригованої межі малозабезпеченості в розрахунку на одну працездатну особу. Серед джерел забезпечення цих заходів доцільно, окрім іншого, підвищити ефективність державної політики оподаткування, передбачивши, в тому числі, модернізацію податків на доходи фізичних осіб, застосування принципів прогресії в оподаткуванні надприбутків, «розкоші» тощо. З іншого боку, резерви криються й в удосконаленні системи надання державної соціальної допомоги на основі диференціації та адресації з урахуванням сімейного доходу та доходу на одного члена домогосподарства.

Офіційні статистичні оцінки нерівності засновані на задекларованих доходах, тому не завжди можуть адекватно віддзеркалити реальність через недостатнє врахування ефекту тіньової економіки. Доцільно вдосконалити систему відповідних вимірів нерівності взагалі, в тому числі оцінки тіньових прибутків, базуючись на науково обґрунтованих методиках та застосуванні соціологічного моніторингу. Актуальним залишається моніторинг та оцінки ефективності соціальних програм, спрямованих на подолання бідності та зменшення нерівності.

Пом'якшення соціально-економічної нерівності вочевидь потребує відповідної державної політики та інституційного регулювання, при цьому серед інших можуть бути передбачені такі заходи, як підвищення доходів низькооплачуваних груп працюючого населення, в тому числі нормативними методами регулювання діяльності роботодавців на ринку праці; економічне стимулювання легалізації тіньової частки зарплати та прозорості сплати усіх податків і зборів; протидія тіньовим доходам через посилення контролю економічної діяльності, передовсім великих (бюджетоутворюючих) суб'єктів господарювання (в тому числі контролю дотримання законодавства про працю щодо укладання трудових договорів з найманими працівниками); спрощення адміністрування податків; перекриття (в тому числі законодавче) поширених шляхів мінімізації податків (корумпованість приймаючих рішення суб'єктів виконавчої влади, діяльність нелегальних «конвертаційних центрів», функціонування «офшорних схем» тощо).

Узагальнюючи сформульовані вище рекомендації, підкреслимо, що кардинальним шляхом розв'язання суперечностей рівності та нерівності є пошук адекватних економічному стану України способів і форм накопичення капіталу шляхом переведу його з розподільчої сфери у сферу реального процесу розширеного відтворення з відповідними корекціями економічних і соціальних пропорцій на основі досягнення компромісу між громадянським суспільством, бізнесом і владою. Характеризуючи реконструктивний розвиток в аспекті його основоположних векторів, які підсумовують і спрямовують суспільні вище перетворення, можна сказати, що реконструктивний

розвиток в Україні повинен бути: 1) інтровертним, 2) інноваційним і 3) інклюзивним. Інтровертність означає направленість на вирішення внутрішніх проблем країни як особливого соціоекономічного утворення з урахуванням його історично пройденого шляху. Інноваційність показує необхідність корінної перебудови на основі новітніх досягнень і принципів. Інклюзивність забезпечує включеність у зовнішнє середовище для вирішення внутрішніх завдань. Ці вектори внутрішньо суперечливі, але вони віддзеркалюють реальну суперечливість реального світу та імперативів розвитку. В цьому аспекті формулу реконструктивного розвитку можна виразити так: реконструктивний розвиток – це інноваційний розвиток, спрямований на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян на засадах справедливості і рівноважності шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем. Саме такий розвиток є магістральним шляхом протидії чинникам зростання нерівності як у глобальному, так і локальних проявах, та забезпечення більш збалансованого соціально-економічного розвитку.

Як засвідчують соціальна практика та результати нашого дослідження, важливим джерелом відтворення соціальної нерівності та дискримінації є ринок праці.

Це, зокрема, знайшло своє підтвердження у поширеності прекарної зайнятості, що полягає у відсутності офіційного оформлення трудових відносин (згідно з отриманими даними, приблизно п'ята частина працюючих опитаних працевлаштована неофіційно).

Профіль респондентів, які залучені до неофіційних трудових відносин, свідчать про те, що це переважно молоді люди віком від 18 до 39 років, чоловіки, які мають повну загальну середню освіту та належать до групи кваліфікованих або некваліфікованих робітників, працюють у сфері будівництва чи послуг.

Найбільш поширеною формою дискримінації при працевлаштуванні є вікова дискримінація та дискримінація, яка пов'язана з недостатністю людського капіталу у формі знань і навичок щодо користування комп'ютерною технікою та технологією.

Дослідження засвідчило формування в Україні групи безробітних, що перебувають поза межами ринку праці довше, ніж 12 місяців, і не можуть інтегруватись до ринку праці.

Самооцінки матеріального становища зайнятих демонструють формування групи бідних серед тих, хто інтегрований до ринку праці. У зв'язку з цим важливим компонентом економічної політики держави стає забезпечення соціальними стандартами всіх працюючих.

Одним із значущих проявів соціальної нерівності в сучасному світі є освітня нерівність. Як засвідчило наше дослідження, в українському суспільстві відчувається

напруга, пов'язана з нерівним доступом до якісної освіти, яка визначає життєві шанси та траєкторії життя людей. Найбільш відчутною є нерівність доступу до якісної вищої освіти та післядипломної освіти – осучаснення знань й додаткової освіти з метою підвищення конкурентоздатності на вітчизняному й міжнародному ринках праці. Рівень інвестицій індивіда у свої знання корелює з його матеріальним становищем, класовою належністю та культурним капіталом сім'ї, що веде до зростання нерівності за освітнім цензом та нівелює функції освіти як соціального ліфта.

В освітній сфері проявляється меритократичний принцип та ефект Матфея: (1) соціальні нерівності між більш освіченими, носіями експертного знання, зайнятими у постіндустріальному секторі та (2) менш освіченими категоріями населення, зайнятими, переважно в індустріальному секторі. Перша соціальна категорія населення суттєво більш активно залучена до збільшення свого капіталу знання, його оновлення у порівнянні з другою соціальною категорією.

Отримані в межах дослідження дані доводять необхідність розробки теоретично обґрунтованих, практично значимих і переконливих концептуальних підходів до організації системи безперервної освіти в Україні. Однією з найбільш істотних проблем становлення системи неперервної освіти є подолання стереотипу ставлення до неформальної та інформальної освіти як маловажливих. Нерозуміння специфіки неформальної освіти та її соціального потенціалу (порівняно з традиційною шкільною або вищою освітою) породжується недостатньою увагою до вивчення проблем освіти дорослих. Необхідно в масштабах країни проаналізувати діяльність сформованої сфери нетрадиційних видів і форм освітньої діяльності дорослих. Це дозволить виявити специфіку неформальної пізнавальної й навчальної діяльності різного контингенту дорослих, мотиваційні особливості й механізми самоорганізації цієї діяльності. На жаль, в Україні освіта протягом життя перебуває у зародковому стані. Існують поодинокі стохастичні явища, але будь-яка системність практично відсутня. Закон України «Про позашкільну освіту» жодним чином не вирішує цієї проблеми, оскільки не врегульовує питання інтеграції позашкільної освіти в загальну освітню систему країни, залишаючи осторонь ключові проблеми забезпечення і контролю якості та визнання неформальної освіти. Не існує офіційної статистики з цього питання, відсутні спеціальні концепції та програми. Навчання протягом життя виходить на чільні позиції у світових освітніх процесах, що зумовлюється базовими тенденціями сучасного розвитку людства. Тому для України вкрай важливо найближчим часом вжити дієві заходи для подолання відставання у цій сфері.

Серед нових проявів соціальної нерівності значного поширення в Україні набуває так звана цифрова нерівність, зумовлена дигіталь-компетентністю різних соціальних груп нашого суспільства. Як засвідчили результати дослідження, 27% опитаних не вміють користуватися комп'ютером і ніколи його не використовують. Приблизно стільки ж не користуються Інтернетом і стільки ж не мають техніки для застосування комп'ютерних технологій.

Отже, аналіз отриманих нами даних підтвердив появу нової форми соціальної диференціації, яка пов'язана з доступом до сучасних засобів комунікації. Відсутність доступу до цих засобів провокує появу цифрового бар'єру, висота якого залежить в Україні від віку, місця проживання, рівня освіти та суттєво впливає на соціальний статус людини. Сьогодні цифрова компетентність дає підставу для переформатування існуючої соціальної ієрархії; впливає на життєві шанси соціальних груп, що стоять на різних ступенях доступу до електронних даних та володіння навичками їхнього використання.

Дослідження показало, що українське суспільство відрізняється кричущою нерівністю в плані мобільності. Якщо для невеликої кількості українців відкритий практично весь світ, то переважна більшість наших співвітчизників не виїжджає за межі країни або навіть за межі своєї області чи району. Тільки 4% опитаних виїжджали за кордон 2 і більше разів за останні 3 роки; 90% респондентів за цей період не виїжджали за кордон жодного разу.

Тісний кореляційний зв'язок існує між нерівністю у сфері мобільності та рекреаційною нерівністю, яка виявляється у суттєвих відмінностях практик відпочинку, різних груп українського населення. При цьому, важливу роль у формуванні ціннісного значення практик відпочинку, зокрема мобільності з метою відпочинку, відіграють такі чинники, як вік, освіта, статусна позиція респондентів та їхнє матеріальне становище.

Серйозним аспектом соціальної нерівності є нерівність у захищеності та безпеці. Близько 30 % опитаних українців не відчують себе в безпеці на вулицях і в транспорті.

Не може не привертати до себе уваги те, що люди не бачать для себе прийнятних «соціальних ліфтів», що дозволяють досягти успіху в житті.

Однією із найважливіших сфер життєдіяльності людини, яка багато в чому залежить від доступу до тих чи інших соціальних ресурсів, є сімейно-побутова сфера. Здійснене нами дослідження засвідчило, що складні та розширені нуклеарні сім'ї відчутно відстають від простих за ступенем *задоволеності фінансовим станом* свого домогосподарства, неповні сім'ї за цією ж ознакою та за *задоволеністю житлом* помітно поступаються повним, а у сімей з неповнолітніми дітьми *задоволеність фінансовим*

становищем і своїм житлом знижується зі збільшенням числа дітей, причому серед усіх сімей з неповнолітніми дітьми саме респонденти з багатодітних домогосподарств демонструють найнижчі рівні задоволеності й всіма іншими вищезначеними аспектами життя.

Результати аналізу отриманих даних доводять значущість шлюбно-сімейного статусу респондента, складу його сім'ї/домогосподарства як чинника задоволеності життям та світосприйняття в цілому. При цьому варто наголосити, що серед соціально-демографічних детермінант на особливу увагу заслуговує також вік, вплив якого на соціальне самопочуття, на сприйняття соціальних нерівностей у суспільстві потребує поглибленого дослідження, актуальність та значення якого для формування соціальної політики зростає в умовах сучасного прискорення демографічного старіння в Україні.

З огляду на зазначене вище, звернемося до висновків, сформульованих за підсумками аналізу даних щодо нерівності тих чи інших соціальних груп українського суспільства: демографічних, поселенських, статусних тощо.

Почнемо з демографічних груп, зокрема з такої, як молодь.

Перш за все зазначимо, що здійснений нами аналіз результатів дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» довів, що молодь не є більш «нерівною» групою, ніж представники інших вікових груп. Більш того, нові форми соціальної нерівності, перш за все такі, як цифрова нерівність, культурна нерівність (зокрема мовні компетенції), «мобільна» нерівність тощо стосуються переважно представників старших поколінь.

Доступ до ресурсів, що зумовлюють зазначені види нерівності, у сучасних молодих людей, у тому числі наших співвітчизників, є значно більш широким, аніж у їхніх батьків та дідів. Це, на наш погляд, суттєво знижує ризики самореалізації української молоді, підвищує її конкурентоздатність на ринку праці.

Що стосується традиційних форм соціальної нерівності, то для молодих вони є не більш (але й не менш) актуальними, ніж для старших поколінь.

Окрім цього, саме молоде покоління українців є суб'єктом конструювання певних просторів соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві: стимулюючи своєрідне «випередження» доросліших поколінь у різних сферах буття, молодь «задає темп» диференціаціям і створює необхідність себе «наздоганяти».

Спираючись на отриману нами соціологічну інформацію, ми можемо стверджувати, що сучасні молоді є рівними серед нерівних, що їх важко віднести до найбільш знедолених вікових груп, назвати втраченим поколінням. Останнє може стати

реальністю; покоління сучасної молоді може бути втраченим для українського суспільства, якщо держава не зробить все можливе для того, щоб наша молодь могла самореалізуватися (перш за все у професійній сфері) у себе на Батьківщині, щоб вона не шукала щастя за кордоном, а працювала на благо своєї країни.

Що стосується такої групи наших респондентів, як пенсіонери, то результати здійсненого нами дослідження демонструють різке погіршення їхнього матеріального становища за останні три роки. Частка тих, кому не вистачає продуктів харчування і тому вони інколи голодують, збільшилася у двічі. Частка тих, кому пенсії вистачає тільки на продукти харчування, теж значно зросла: з 46,1% до 65,1%. Пенсіонери витрачають на оплату комунальних послуг у середньому 37% свого сукупного щомісячного доходу (у сезон, коли потрібно опалювати житло). Ще 50% їхнього доходу – це витрати на харчування. Практично, ці дві базові людські потреби (харчування і житло) – єдине, що може собі дозволити більшість пенсіонерів.

Продовження трудової діяльності (за основною професією, просто додаткова робота та робота на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для пенсіонерів. Третина пенсіонерів покращують своє матеріальне становище саме таким чином. В супереч поширеній думці, дорослі діти можуть або хочуть допомагати тільки кожному шостому пенсіонеру. В умовах низького рівня оплати праці родина дуже часто не зможе надати належну матеріальну підтримку своїм старим батькам.

З трьох базових сценаріїв старіння, характерних для пострадянської спільноти пенсіонерів (продовження допенсійного способу життя зі збереженням установок активного працездатного віку; доживання; переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя), третина українських пенсіонерів обирає, чи вимушена обирати першу модель – *«збереження установок на трудову діяльність у пенсійному віці»*. Можна зробити припущення, що для більшості з решти пенсіонерів типовою моделлю є сценарій *«доживання»* і тільки невелика частка пенсіонерів мають стратегію переорієнтації на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя. Очевидно, що остання модель вимагає не тільки бажання змінювати своє життя в будь-якому напрямку, розвивати свої нереалізовані здібності або таланти. Для таких змін повинна бути в наявності елементарна матеріальна база, якої більшість пенсіонерів України не мають: у 2017 році тільки п'ята частина пенсіонерів мала повноцінне дозвілля, тільки кожен десятий пенсіонер мав можливість повноцінно проводити свою відпустку і т.д. В умовах неможливості задовольнити базові потреби часто дуже ускладненим є задоволення

потреб більш високого рівня, пов'язаних з особистісної реалізацією в нових сферах діяльності.

У цьому контексті підкреслимо, що досвід розвинутих країн показує, що економічно вигідно залишати працездатну частину літнього населення в різних секторах економіки. В Україні, країні з вкрай низьким пенсійним забезпеченням, такий підхід може допомогти ще працездатним пенсіонерам вирішити проблему гідного рівня життя в літньому віці.

Аналіз результатів дослідження щодо проявів соціальної нерівності чоловіків та жінок дозволив нам зробити висновок про існування гендерного розколу у сфері економічної активності українського населення. Основними лініями цього розколу є шанси знайти нове робоче місце, індустріальний сектор зайнятості, управлінська ієрархія, доступність ведення власного бізнесу. За усіма цими лініями позиції жінок у порівнянні з чоловіками є більш слабкими.

Здійснений нами аналіз дозволяє стверджувати, що у сфері економічної активності відтворюються стереотипи розподілу професій, форм та видів зайнятості на «переважно жіночі» та «переважно чоловічі». Такі стереотипи є несумісними з ринковими та демократичними формами суспільного порядку. Отримала підтвердження гіпотеза про нелінійний та багатовимірний характер гендерної нерівності у сфері економічної активності. Проте поряд з ознаками гендерної дискримінації та відтворення гендерного розколу у сфері зайнятості, неоднозначності оцінок індивідами власних можливостей у постіндустріальному секторі проявились тенденції вирівнювання можливостей між чоловіками та жінками.

У контексті аналізу проявів соціальної нерівності представників різних поселенських груп, зокрема наявності соціальних розколів між містом і селом, результати нашого дослідження довели, що в основному ця проблема знаходиться не стільки в площині економічної нерівності й не 10% різниці декларованого рівня матеріального достатку, скільки у сфері культурно-ціннісних відмінностей, особливо щодо мовного вибору та спорідненої з цим української культурної традиції. Відмінності між містом і селом вже позбулися неантагоністичного характеру в термінах радянської ідеології, а, зважаючи на обережність, подекуди соціальну інертність, дуже поступово, проте надаються до подолання разом із розвитком і розповсюдженням засобів комунікації, доступністю якісної освіти, як і доступністю й розширенням мереж соціальної й економічної взаємодії, поступом розвитку громадянського суспільства, прояви чого все чіткіше проступають не лише в міському, але й сільському соціальному середовищі.

Формулюючи висновки щодо класової нерівності, перш за все маємо зазначити, що класова конфігурація українського суспільства у 2017 році виявляється вже досить усталеною і має ознаки постіндустріальності. Зафіксовано значний зв'язок класів із ситуаціями зайнятості, матеріальним статусом і соціальною самоідентифікацією. Високостатусні класи – підприємці, керівники, фахівці з вищою освітою – мають завдяки своєму місцю у класовій структурі кращі матеріальні умови життя, стабільнішу і безпечнішу ситуацію зайнятості, вищу самооцінку соціального статусу, ніж низькостатусні класи – робітники і службовці. Водночас фіксується відсутність класових відмінностей у різноманітних установках щодо соціальної нерівності: представники і середнього класу, і робітничого класу вважають її рівень вкрай високим і однаковою мірою підтримують політику перерозподілу доходів і мінімізації різниці у стандартах життя різних груп українців.

Результати аналізу даних за більшістю тематичних сюжетів свідчать на користь висновку про значний вплив класу на різні аспекти життя та діяльності людей – на самооцінку стану здоров'я, дозвіллєві та рекреаційні практики, якість людського капіталу (цифрову і мовну компетентність, залученість до безперервної освіти), задоволеність різними сторонами життєдіяльності, самооцінку життєвих шансів, а також соціально-громадянську суб'єктність. Усі ці показники є суттєво вищими у людей, які посідають високостатусні позиції, водночас ті, хто посідає низькостатусні позиції є у програші (внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин). Відносно деяких показників виявлено незначний вплив класу, наприклад у сприйнятті соціальної напруженості та протестних установках. Дані щодо сприйняття потенційно конфліктних соціальних груп свідчать, що найбільш напруженими українці вбачають відносини у групах, пов'язаних із ситуаціями зайнятості. Отже, результати дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» надають емпірично обгрунтовані аргументи на користь висновку про релевантність класових пояснень соціальної нерівності в сучасній Україні.

Тим не менш, підкреслимо, що отримані в межах масового опитування дані, потребують подальшого глибокого й усебічного аналізу в територіально-поскленському, демографічному гендерному, професійному освітньому, класовому, та інших аспектах. Вони вимагають уважного зіставлення з економічною статистикою, порівняльного аналізу із ситуацією в інших країнах.

Дуже важливо, щоб емпіричні дані цього дослідження були проінтерпретовані й осмислені у світлі сучасних теоретичних уявлень про природу, функції та структуру

соціальної нерівності і, у свою чергу, допомогли поглибленню й уточненню відповідних соціологічних теорій.

Особливо важливо, щоб дискусії, обмін думками, одержана нами нова наукова інформація посприяли кращому розумінню шляхів і способів оптимізації соціальної нерівності та подолання її несприятливих і руйнівних форм.

Що стосується експертного опитування, в якому брали участь науковці та представники державних (м. Київ) та місцевих (Харківська, Одеська, Львівська та Черкаська області) органів влади, що опікуються проблемами соціального захисту населення, його зайнятості, соціальної допомоги найбільш вразливим групам мешканців нашої країни, то його результати, як і дані масового опитування, засвідчили, що в українському суспільстві найбільш гострою є нерівність доходів.

На думку експертів, саме економічна нерівність визначає інші види нерівностей, обмежує доступ до ключових ресурсів – якісної освіти, медицини, знижує якість життя.

Зменшенню нерівності, як вважають експерти, сприятимуть децентралізація та адміністративно-територіальна реформа, оскільки перехід до об'єднаних територіальних громад підвищить їхню самодостатність, зробить більш ефективним використання місцевих ресурсів, допоможе задовільнити потреби людей.

На думку експертів, для виявлення нерівностей в територіальних громадах слід використовувати індикатори міжнародного стандарту ISO 37121 – Сталий розвиток в громадах, на основі чого планувати стратегію територіального розвитку.

Гарною ініціативою деяких органів місцевої влади (наприклад, у Львівській області) є запровадження системи Smart City – залучення людей до управління містом, яка надає можливість людям через систему електронної демократії розподіляти кошти за потребами громади та її окремих членів.

З огляду на дані експертного опитування, можна зробити висновок щодо поширення в різних регіонах України різноманітних соціальних програм, зокрема програми підтримки малого й середнього бізнесу, в тому числі для малозабезпечених та внутрішньо переміщених осіб, осіб, які повернулися з АТО, інвалідів та інших груп населення.

При цьому експерти підкреслювали, що для усунення нерівності влада не повинна давати людям гроші, вона має створити умови, щоб люди могли ці гроші заробляти.

В ході експертних інтерв'ю неодноразово висловлювалась думка про необхідність створення в нашій країні конкурентної економіки. Сьогодні держава прагне зменшити нерівність через надання субсидій, але це шлях в нікуди це формування бюджетів

проїдання. Субсидіювання далеко не завжди справедливе. Його недосконалі механізми призводять до того, що соціальну допомогу від держави отримують люди, які насправді її не потребують. Система субсидіювання працює не стільки на бідних людей, скільки на багатих. Люди не отримують коштів, вони йдуть олігархам, які поставляють газ, електроенергію тощо. Монетизація субсидій може підвищити дохід бідних верств населення і спонукати до більш раціонального використання коштів. Людина може вкласти їх не в оплату за енергоносії, а в заміну вікон, утеплення житла тощо, що підніме її рівень життя.

Важливим чинником зменшення нерівності експерти вважають легалізацію тіньового сектору та реальну боротьбу з корупцією в нашій країні.

На їхню думку, на зменшення нерівності може також вплинути прозорість діяльності влади.

Що стосується нерівності в освіті, то вона, як зазначили експерти, преш за все проявляється через нерівність у доступі до якісних освітніх послуг, що стосується як середньої, вищої, так і післядипломної освіти. Нерівність у якості освіти пов'язується з різною якістю кадрового потенціалу, а також нерівномірністю фінансування закладів освіти через неефективність і затратність частини з них у зв'язку з невеликою кількістю учнів (студентів), низкою наповненістю класів (груп). Підвищенню якості освіти сприятиме зростання реальної конкуренції у цій сфері, зокрема зростання автономії навчальних закладів. Підвищення конкуренції між ними розглядається експертами як дієвий чинник підвищення якості освіти. Окрім того, позитивний вплив буде мати оптимізація мережі навчальних закладів шляхом їхньої інтеграції.

У сфері цифрової нерівності, як вважають експерти, програють старші вікові групи. Для її зменшення у деяких містах, наприклад, у Дрогобичі, існує міський центр територіального обслуговування людей старшого віку, де проводять заняття з інформатики, вчать користуватись комп'ютером.

З іншого боку, на думку експертів, нерівність між старшими і молодшими когортами проявляється на користь старших, яким легше знайти роботу, з огляду на наявний досвід та те, що молодь не погоджується на роботу з низькою зарплатою.

Щодо нерівності між чоловіками і жінками, то вона є, але визнати її кричущою не можна. Вирівнюванню статусів і ролей чоловіків і жінок в українському суспільстві, з огляду експертів, сприятимуть різноманітні європейські програми, які на паритетних засадах залучають до їхньої реалізації чоловіків і жінок.

Абсолютна більшість експертів висловила думку про те, що в Україні не існує проблеми нерівності між національними групами.

Що стосується так званої поселенської нерівності, то її в основі лежить просторова недоступність мешканців віддалених селищ до районних та обласних центрів, до якісного медичного обслуговування, освіти, культурних та релігійних заходів. Причому, як вважають експерти, у цьому питанні ми знову повертаємося до проблеми фінансування та рівня прибутків населення: якщо є кошти в місцевому (районному) бюджеті, то можна прокладати дороги й запускати рейсові автобуси, а якщо дозволяє сімейний бюджет, то людина може самостійно придбати власний засіб пересування. Є також відмінності в оплаті праці тих, хто працює в місті й сільській місцевості.

Підсумовуючи зазначене вище, сформулюємо такі загальні висновки та рекомендації за результатами масового опитування та експертних інтерв'ю.

Різноманітні прояви соціальних нерівностей в українському суспільстві, як і в будь-якому сучасному суспільстві, є об'єктивною реальністю. При цьому базовою для всіх проявів нерівностей є економічна нерівність. Для України як суспільства, що трансформується, мінімізація нерівностей, в тому числі та перш за все економічної, є надзвичайно важливим завданням, вирішення якого сприятиме попередженню соціальних конфліктів, виникнення яких можливе за подальше поглиблення нерівності.

Щоб реалізувати це завдання, необхідно здійснити низку заходів щодо вироблення механізмів пом'якшення соціальних нерівностей, ліквідації перепон для поліпшення стандартів життя, добробуту, можливостей самореалізації всіх громадян країни; введення системи соціальних норм та нормативів різного рівня, що сприятимуть зростанню соціальної захищеності людини.

Незважаючи на дещо зростаючу роль громадянського суспільства в нашій країні, зокрема у вирішенні важливих соціально-економічних проблем, пріоритет у цій сфері повинен залишатися за державою. Першочерговим кроком держави на шляху зниження нерівностей між різними групами населення України має бути регулювання оплати праці шляхом застосування обґрунтованих державних гарантій у сфері зайнятості. Важливо, щоб первинний розподіл доходів здійснювався шляхом запровадження прогресивної системи оподаткування доходів населення. Що стосується вторинного перерозподілу доходів, то він має проводитися шляхом надання адресної та універсальної допомоги, пільг та субсидій.

Держава має забезпечити всім верствам населення доступ до основних життєвих благ – якісної загальної та професійної освіти, якісних медичних послуг тощо.

Це потребує системного реформування всіх сфер суспільного життя, яке б фокусувалось на посиленні рівня інституційної довіри, боротьби з корупцією, розвитку підприємництва, стабілізації фінансової системи країни, поліпшенні ефективності соціальних ліфтів.

Потребує суттєвого перегляду система соціального захисту населення з метою посилення цільового характеру, скорочення категорій пільговиків, вдосконалення критеріїв для призначення державної допомоги та впровадження часткової монетизації соціальних пільг; скорочення кількості та обсягів невиправданих пільг для державних посадовців різних рангів.

Необхідно збільшити поетапне наближення розміру мінімальних соціальних гарантій до реального (переглянутого) прожиткового мінімуму, а також захист грошових доходів від впливу інфляції (індексація) на основі систематичних коригувань, як це передбачено низкою чинних нормативних актів.

Задля пом'якшення негативних наслідків соціально-економічної нерівності держава повинна зосередити свої зусилля на забезпеченні випереджаючого зростання заробітної плати в порівнянні з ростом споживчих цін на основі підвищення ефективності реалізації трудових ресурсів нації, переглянути концептуальні підходи до формування заробітної плати найманих працівників, яка у нових ринкових умовах господарювання є основним джерелом підвищення рівня добробуту в Україні, а її рівень залишається значно нижчим, ніж у більшості розвинених країн світу й практично перестає бути стимулом до високопродуктивної праці і зростання національної економіки.

Водночас необхідно заохочувати економічну активність населення, розширювати ефективне підприємництво в усіх сферах господарського життя, оскільки саме від цього залежить успішна реалізація людського капіталу в напрямку конкурентоспроможного розвитку українського суспільства.

Соціальна політика в Україні повинна вибудовуватись з урахуванням характерних для культури нашого соціуму уявлень про соціальну справедливість. З огляду на це необхідно переглянути розподільчі відносини, збільшивши податкове навантаження на надприбутки та забезпечивши зростання доходів незаможних верств населення до рівня, що відповідає нормам соціальної держави, розробивши таку стратегію перетворень, яка б не стримувала економічні свободи та створювала б перепони і протипаги реалізації тих інтересів, котрі призводять до загрозливих соціально-економічних диспропорцій.

Подолання нерівності у сфері освіти вимагає розробки та активного впровадження державної політики сприяння навчанню впродовж життя як основного засобу набуття

соціокультурних компетенцій населенням України, важливого чинника забезпечення його конкурентоспроможності, що є особливо важливим у період загострення кризових явищ, коли актуальним стає навчання категорій працівників, які страждають через посилення негативних тенденцій ринку праці (звільнених, тих, кому загрожує звільнення, працюючих у режимі неповного робочого дня, малооплачуваних тощо).

У пропагандистській, освітній, виховній роботі з різними категоріями українського населення необхідно більше уваги приділяти впровадженню так званих модерністських та постмодерністських ціннісних настанов (цінностей досягнення, професійного зростання, ініціативності, відповідальності, самостійності, самореалізації у різних сферах життєдіяльності особистості та ін.), оскільки вони поки-що мають локальне поширення в Україні і притаманні лише економічно активним громадянам (самозайнятим працівникам, громадянам з вище за середній матеріальним статком, з вищою освітою, молоді). Як свідчать результати нашого дослідження та соціальна практика досить значна частина українських сповідує патерналістські цінності (безробітні, громадяни держави із низьким рівнем освіти, люди похилого віку).

Сприяння держави більш-менш рівномірному, збалансованому та динамічному економічному розвитку регіонів, усуненню існуючих регіональних диспропорцій у розвитку ринку праці, рівня заробітної плати, соціальної інфраструктури та якості життя дозволить зменшити нерівність у доходах населення, що мінімізує прояви всіх інших соціальних нерівностей в Україні, поліпшить стан соціального самопочуття її населення.